Записки Наукового товариства імені Шевченка

Том XIV

1896

Козаки на Білій Руси в р. 1654—1656.[1]

Написав

Омелян Терлецкий.

Чотирнадцятий том видавництва „Акты Южной и Западной Россіи“ містить в собі документи канцеляриї царскої, що єї провадив „дяк думний“ Лопухін, а була під боком самого царя підчас цілої кампанії польско-московскої на Литві і Білій Руси в р. 1654—1656. Документи сї то — передовсїм записки канцелярийні, листи, протоколи подій, грамоти різного рода, та укази царскі найрізнороднійшого змісту. З того погляду власно стають сї документи богатим жерелом до пізнаня подій, що тоді відбувались на Литві, а яко акти урядові заслугують в значній мірі віри в правдивість їх змісту. Значна часть сих жерел належить до козаків, які підчас сеї кампанії знаходились при московскій армії, що провадила акцию воєнну на Литві і Білій Руси в згаданих роках. Тими власне козаками ми хочемо занятись в нинїшній розвідцї, тим більше, що справа ся дотепер ще не оброблена і невияснена.

Костомаров в своїй монографії „Богдан Хмельницький“ не зауважив сеї справи; він посьвятив єї заледво кілька уваг. Соловьов (Ист. Россіи X) занявсь нею вправдї трохи докладнїйше, але і єго представлене справи не може вдоволяти, бо він звернув лишень увагу на стратеґічну дїяльність козацтва і то тільки тоді,

---

[1]) Розвідка ся була читана на семинари історичнім В-поважаного Професора М. Грушевського в Львівскім унїверситеті. Належить менї на сїм місци подякувати єму за цїнні ради і вказівки, які він нераз уділяв менї підчас моєї працї над сею темою.

коли вона лучить ся з рівночасною акциєю війск московских і стає немов на першім пляні. Иньші історики (н. пр. Шуйский, Dzieje Polski III), що представляють дїяльність воєнну війск московских і польских на Литві і Білій Руси в згаданих роках, не звертають на сих козаків жадної уваги.

Жерела, на яких ми опирались, се згадані вже висше „Акты", що з'являють ся новим материялом жерельним, дотепер ще не використаним, „Акты Московского государства" т. II, „Акты южной и зап. Россіи" т. III і ще иньші, для нас меньшого значіня, що на них будемо покликуватись при нагоді.

Боротьба між Польщею та козацтвом, що розпочалась в р. 1648, доходила що раз то більше до кінця; обі сторони виснажені довголїтною боротьбою добували послїдних сил, щоби побороти противника. До сего не було однакож вже сил нї у одної нї другої сторони. Анархія в Польщи, неудачі з лїт останних в боротьбі з козацтвом, се все було причиною, що Польща в р. 1652–1653 не могла розвинути енерґічнїйшої акциї, як знов і народ українско-руский разом з козацтвом за мало був з'орґанізований, щоби міг остоятись против річи-посполитої і довести до кінця боротьбу щасливо для себе. В роцї 1654 наступив нарештї рішучий перелом в розвою подїй. Тодї то Хмельницкий піддавсь в Переяславлю під руку царя московского і вслїд за тим цар Алексей виповів війну Польщі „для православные християнскіе вѣры и святыхъ Божіихъ церквей"[1] — себ то за народ руський православної віри, що був дотепер під володінєм Польщі. Тим способом розпочалась довголїтна борба Польщі з Москвою, що з певними перервами тяглось аж до року 1667. Вона тим характеристична, що так як єї викликала революция социяльна і релїґійна українского народу в спілцї з козацтвом і аґресивна полїтика московского правительства, що задумало скористати з нагоди і прилучити Україну до Москви, так вона обі сї признаки має через цілий час. Першу признаку надає єї головно участь козацтва в сїй боротьбі, другу Москва. Коли ми, як сказано висше, задумали представити участь козаків в сїй боротьбі на Литві і Білій Руси в р. 1654—1656, себ то до перемиря в Вильні, так ми на першу єї признаку звернемо головно увагу.

---

[1]) Кулїш-Отпаденіе Малороссіи отъ Польши, III, 396.

З розвідки має власно показатись, чи сї козаки, що їх вислав Хмельницкий за для вспоможеня війск московских на Литві, що були під начальством царя (звістно, що иньша армія московска під Бутурлїним мала разом з Хмельницким іти з України в глубину Польщі) показались тут, так як в боротьбі з Польщею перед роком 1654, елементом полїтично-державним і суспільним, чи нї, а як показались то в якім видї.

Ми зачнемо від представленя стратеґічної акциї козацтва, бо ж власно наслїдком неї могли козаки статись елементом полїтично-державним на Білій Руси, а з нагоди свого тут побуту і свого складу в якійсь части з місцевої людности — вони могли статись також елементом суспільним.

I.

На підставі указу царского з 27 марта 1654[1]) придїлив Хмельницкий Золотаренка до армії московскої, що мала під начальством царя зачати війну на Литві і Білій Руси. Золотаренко ставсь тому безпосередно залежним від царских указів, і его дїяльність мала провадитись в спілцї з московскими війсками. Як ся его стратеґічна акция виглядала, — на се відповімо в сїм власне роздїлї.

Похід Золотаренка починає ся 15 червня 1654 з Новгорода Сїверского[2]). Він провадить з собою коло 20.000 козаків[3]), а підчас походу се его війско збільшуєть ся безпереcтанно ріжними збігцями, що в таборі козацкім шукають щастя[4]). Насамперед звертаєсь він против города Гомля[5]), бо его залога нищила села сусїдні і грозила вже навіть Стародубови і Чернигову[6]). 29 червня стає Золотаренко під Гомлем і починає облогу сеї твердинї[7]). Справа ся не була однакож легкою не вважаючи на те що і Трубецкий прийшов на поміч Золотаренкови[8]); залога в городї була доволї сильною, сам

[1]) Для скороченя будемо Акты южной и зап. Россіи значити через А., лист = л. — указ царский з 27 марця 1654 А. том X N. 8, ст. 506.

[2]) Л. Золотаренка до царя з 11 червня 1654. А. XIV. 127—130.

[3]) Ibidem і Коховский „Annalium Poloniae climacter primus" p. 428

[4]) Ibidem,

[5]) Л. З. до Ц. з 29 червня 1654. А. XIV. 129—132.

[6]) Ibidem.

[7]) Ibidem.

[8]) Вісти в А. X, 687—690.

замок був оборонним і було там і богато пороху і запасів поживи[1]). Облога тягнулась тому довго і се примусило Золотаренка перервати дальший похід. Вправді цар, що занявши тимчасом Дорогобуж, Невель, Білу і Полоцк[2]), приступив під Смоленск[3]), видає приказ Золотаренкови, щоби ішов на Смоленск[4]); Золотаренко не слухає однакож сього і лишаєсь під Гомлем[5]). Так само і другий раз, коли цар накликував єго, щоби разом з воєводою царским кн. Яковом Куденетовичом Черкаским ішов під Оршу против Януша Радзивіла, він не сповняє царского приказу, а в листі до царя з 4 серпня 1654 пише, що сам іти в похід не може, але висилає натомість свого брата Василя Золотаренка, полковника ніжиньского Івана Нестеренка і Петра Забілу з тисячкою козаків[6]). Не довго по тім показало ся, що запомога Золотаренкова під Оршу була непотрібною, а тепер вже спізненою. В той сам день, коли Золотаренко писав до царя, що висилає 1000 козаків під Оршу, одержав цар відомість, що Радзивіл „покинув Оршу, пішов до города Кописи а потім і звідти випровадив свої війска[7]). Розбитий далї під Шкловом[8]) втік нарештї до Борисова[9])". Через се Орша і Копись дістались в руки московскі. Сей значний добуток оружия московского був і причиною, що цар не накликував вже Золотаренка до удїленя запомоги війскам московским так, що Золотаренко, що облягав підчас того Гомель, осягнув нарештї свою мету; 13 серпня 1654 піддавсь Гомель Золотаренкови[10]).

Був се перший важнїйший пункт, що знайшовсь в руках козаків; належало шукати иньших, щоби акция козаків мала сильну операцийну підставу. Золотаренко держить ся сього пляну; він здобуває Чичерск[11]), далї — при кінци серпня Новий Бихів[12]) і звертаєсь на Старий Бихів[13]) — город, що в тих сторонах був по Могилеві

---

[1]) Л. Золотаренка з 15 липня 1654. А. XIV. IV, 136—138.
[2]) Ibidem.
[3]) Ibidem і Коховский „Annal. Pol. clim. prim. 429—430
[4]) Ibidem.
[5]) Ibidem.
[6]) Л. З. до Ц. з 4 серпня 1654. А. XIV. VI. 142.
[7]) Про се донесено цареви 4 серпня 1654. А. XIV. I. 5.
[8]) Ibidem і Коховский „Annalium Poloniae Climacter primus" 429.
[9]) Ibidem.
[10]) Л. Золотаренка з 15 серпня 1654. А. XIV, VII, 143—144.
[11]) Л. Золотаренка з 25 серпня 1654. А. XIV, VIII, 145—146.
[12]) Л. Золотаренка з 29 серпня 1654. А. XIV, IX, 147—149.
[13]) Ibidem.

найзначнійшим і найбільш оборонним. На сей город звернув увагу і Поклоньский, шляхтич православної віри, що вступив був в службу московску і був вже полковником[1]), а рівнож і сам цар, що видав інструкцию кн. Черкаскому, аби ішов на Старий Бихів[2]). Однакож Черкаский не міг сповнити інструкциї царскої, бо мусїв передовсїм звернутись на Могилев, а заходи Поклонского, що мали довести Биховцїв до того, аби піддались, не осягнули мети[3]). Через се, спокійне полагодженє справи показалось неможливим — треба було ужити оружия, а се оружиє могло бути лишень козацке, бо війска московскі були заняті під Могилевом. Золотаренко міг тому без перешкоди від війск московских приступити до облоги Старого Бихова і сповнити свій плян. Плян сей, як моглисьмо в єго дїяльности доглянути, полягав на сїм, щоби утворити собі підставу операцийну для дальшої війни. Часть сеї підстави вже істнувала: Гомель, Чичерск, Новий Бихів — сї городи були вже в руках козацких. Сю підставу треба було побільшити; Золотаренко не слухає тому приказів царских аби ішов на поміч московским війскам, і 29 серпня 1654 приступає до облоги Старого Бихова[4]), що мав бути новим вкладом в сю підставу.

Тимчасом Москва осягала на Литві що-раз то більші користи в справі военній. Дня 6 серпня 1654 дістались Чауси під власть московську[5]), а 24 серпня 1654 піддавсь Могилев добровільно під царску руку[6]). Поклонского були се заслуги, що справа з Могилевом і Чаусами так скінчилась[7]).

Тим способом цїлий округ могилевський знайшовсь в руках московских і козацких і лишень Старий Бихів ще держав ся і не хотїв піддатись Золотаренкови[8]). Все се сталось майже без участи війск польских в оборонї городів, що ще не змогли зібратись в більшій силї.

---

[1]) Поклонский вступив в службу московску 27 червня 1654 а 29 с. м. став полковником, 30 липня 1654 вислав єго цар до Могилева для переговорів з Могилевцями. А. XIV. I, 3, 187, і 6, 193.

[2]) Указ царский з 7 серпня 1654. А. XIV, I, 6.

[3]) Л. Поклонского до царя з 30 серпня 1654. А. XIV, VIII, 1, 244 і л. єго до царя з 5 вересня 1654. А. XIV. XVIII, 293—294.

[4]) Л. Золотаренка з 29 серпня 1654. А. XIV. IX, 1, 147—149.

[5]) Л. Воєйкова до царя з 25 серпня 1654. А. XIV. XIII, 233. і знов коло 6 серпня 1654 А. XIV. V, I, 211.

[6]) Ibidem.

[7]) Ibidem.

[8]) Л. Золотаренка з 12 жовтня 1654. Акты Московскаго гос. II, N 612, ст. 384—385. — Я. Міхаловский, Księga pamiętnicza, 730.

Нарешті при кінци вересня 1654 розійшлась вість, що війска польскі перейшли Березину і вже розтаборились в Бобруйску і Свіслочи[1]). Належало сподїватись, що війска сї підуть тепер на Могилев і Шклів, що були слабо боронені війсками московскими і були слабо уфортифіковані[2]). В Могилеві опановав страх мешканців тим більше, що прийшла вість, нїби цар не думає запомогти Могилева війсками, але вертає до Москви[3]), і що Золотаренко відступив з під Старого Бихова і пішов під Новий Бихів, через що розуміє ся віддаливсь від Могилева[4]). Однакож перша вість показалась неправдивою. Цар, як пізнїйше побачимо, не думав лишати Могилева на волю Поляків. Натомість Золотаренко, що не міг здобути Старого Бихова[5]) і не мав в таборі досить поживи і одежі для козаків[6]), хотїв ухилитись від атакованя війск польских, тим більше, що сили військові мав тодї слабші, бо богато козаків покинуло табор козацький[7]); а на запомогу не міг числити, бо брат его Василь Золотаренко був тодї аж під Вітебском, не міг отжеж єму прийти на поміч[8]). Він покинув тому в половинї жовтня 1654 облогу Старого Бихова і пішов під Новий Бихів[9]). Цїла его дїяльність против війск польских обмежалась тепер лишень висиланєм загонів під Бобруйск[10]), де з 20 000 війском стояв гетман польний литовский Гонсєвский[11]). Головний вожд війск поль-

---

[1]) Л. Поклонского з 25 вересня 1654. А. XIV. V. 405—406.

[2]) Л. Поклоньского з 12 жовтня 1654 А. XIV. I, 1, 421—422 і л. Олфєрєва, що прийшов до царя 1 грудня 1654. Акты Москов. госуд. II, N 617, ст. 388.

[3]) Жалоба Могилевців про се перед Воєйковим з 14 жовтня 1654, — про се л. Воєйкова (без дати) до царя А. XIV. VI, 2, 430.

[4]) Л. Воєйкова коло 20 жовтня 1654. А. XIV. III, 2, 429.

[5]) Про се доносить цареви Гришка Харітонов. А. XIV. X, 446.

[6]) Л. Золотаренка з 15 падолиста 1654. А. XIV. X, 441—444.

[7]) Л. Воєйкова, що прийшов до царя 25 жовтня 1654. А. XIV. III, I, 427. — Могилевцї бачили в Золотаренку страх перед війсками польскими, — л. Воєйкова (без дати). А. XIV. VI, 2, 430.

[8]) Л. Золотаренка з 15 падолиста 1654. А. XIV. X, 441—444.

[9]) Дату сього факту не можна означити докладно. Воєйков, коли писав лист до царя, то писав так: „гетманъ отъ Быхова отъ Старово отходитъ въ Новой Быховъ“... — Але і дату сього листу не можна докладно означити. Звісно лишень, що він прийшов до царя 22 жовтня 1654, а з змісту можна вивести, що то було писано по 13 жовтня 1654. В сїм листї подає Воєйков се: 13 с. м. Могилевцї жалувались перед ним, що „гетманъ отъ Быхова хочеть итить въ Новой Быховъ“. З сего виходить, що 13 жовтня був ще Золотаренко під Ст. Биховом. А. XIV. III, 2, 429

[10]) Реляция Могилевця з 28 грудня 1654. А. XIV, XVI, 3, 468—470 і л. Золотаренка з 12 жовтня 1654. Акты Москов. госуд. II, N 612, ст. 384—385.

[11]) Реляция Могилевця з 28 грудня 1654. Ibidem.

ских великий гетман литовский Радзивіл стояв під Минском, а сили єго війска мали доходити до 30.000[1]). Крім сего меньші відділи війск польских були розміщені в Череї, Лукомлї і Толочині[2]). З такою значною силою військовою задумали Радзивіл і Гонсєвский зачіпно виступити против війск московских. В грудни 1654 стало вже звістним в війску царскім, що Радзивіл наміряє іти на Могилев[3]). В наслїдок сього треба було подумати про оборону і то передовсім Могилева, бороненого дотепер лишень Олферевим, що був висланий царем з частию війска (невідомо якого) і Поклонским, що в 4000 люда стояв пів милї від Могилева в Буйницкім монастири[4]). Золотаренко був вже тогдї цїлком відділений від Могилева, бо Радзивіл вислав під Новий Бихів (невідомо докладно — коли) кілька відділів кінниці[5]). Тимчасом війска польскі поступали поволи наперед. Ще повільнійшою була акция царя, що доперва 28 грудня 1654 видав інструкцию для своїх підвластних вождів. На підставі сеї інструкциї мав Ромодановский іти під Могилев, а Золотаренко і Поклоньский мали з ним злучити ся[6]). Однакож ся інструкция була вже спізненою і не можливою до сповненя. Тодї вже Радзивіл, що мабуть приспішив похід своїх війск, минувши Могилев підступив 31 грудня під Старий Бихів, а недовго по тім і звернувсь против Золотаренка, що замкнувсь був в Новім Бихові. Там зачав єго Радзивіл облягати[7]). Золотаренко опинивсь в дуже прикрім положеню; сила Радзивіла і Гонсєвского була надто великою, щоби він міг думати аби відперти. На жадну поміч не міг рівнож числити, бо Ромодановский не дійшов ще навіть до Могилева, а Василь Золотаренко був цїлком відділений від Бихова війсками польскими. Однакож Радзивілови не щастилось під Новим Биховом; козаки робили вилазки і били війска польскі[8]). Тому, коли по місячній облозї Новий Бихів ще держав ся, Радзивіл покинув облогу сего города і звернувсь на початку лютого против Могилева[9]). Однакож не так се, як радше ось яка справа була причиною, що

---

[1]) Ibidem.

[2]) Ibidem.

[3]) Ibidem.

[4]) Ibidem.

[5]) Реляция шляхтича Т. Щелкана з 27 грудня 1654. А. XIV. V. 1, 481—484.

[6]) Указ царский з 28 грудня 1654. А, XIV. XVII, 471—474.

[7]) Л. Бутурлина до Поклонского з 19 сїчня 1655. А. XIV, VIII, 2, 493—495.

[8]) Л. Золотаренка з 7 сїчня 1655. А. XIV. IV, 2, 521—524.

[9]) Л. Могилевцїв до царя з 2 мая 1655. А. XIV. I, 5, 573—578 і Акты Москов. госуд. II, N 638, ст. 398.

Радзивіл покинув Новий Бихів. В Могилеві зайшла тогди нагла зміна ситуациї і то на користь Польщі. Там бо Поклонский, звістний нам вже з попередного, почав пропаґанду анті-московску серед людности могилевскої й околичної[1]). Коли ся пропаґанда зачалась — не звістно. Сей факт однакож, що Поклоньский зараз в два дни по прибутю Радзивіла під Могилев[2]), себ то 5 лютого 1655 здрадив царя і перейшов разом з 400 міщанами головно з Кричева на сторону Польщи[3]), позволяє думати, що між Радзивілом а Поклоньским прийшло вже перед тим до порозуміня, а пертрактациї могли зачатись в сїчню — тодї як Радзивіл стояв під Новим Биховом.

Тим часом, як Радзивіл покинув облогу Нового Бихова, Золотаренко ставсь свобідним для веденя війни зачіпної; небезпечність, що єму недавно грозило, минуло, і він не то не потребував оборонятись, а міг виступити сьмілїйше против війск польских. Тепер розходилось про Могилев, туди треба було звернути сили і спомогти залогу могилевську. Золотаренкови не дуже однакож мабуть залежало на Могилеві, коли не споміг єго зараз і не думав на разї спомагати. Цареви пише 25 лютого 1655, що з причини великих снігів і злої дороги він на поміч Могилеву іти не може[4]), однакож вишле під Могилев свого брата Василя Золотаренка (що тодї, розуміє́сь, вернув вже з під Вітебска), Тимоша Оникнєнка і Самійла Курбацкого з відділом козацким, для одержаня відомости, як там в Могилеві стоять справи[5]). А там вже Поклонский впустив війско польске до більшого валу[6]) і тепер зачалась борба з залогою московскою, що сховалась до валу меньшого[7]). Обставини зложились, як бачимо користно для Польщі. Могилев вже був майже в польских руках і по своїй сторонї мали вони Поклонского, недавно ще так дуже загорілого московского підданого. Здалось-би ще хиба і Золотаренка мати по своїй сторонї, а тодї можна б надїятись на більші успіхи. Се мали на увазї Радзивіл і Поклонский, коли зачали листуватись з Золотаренком. Радзивіл пише 24 марта 1655

---

1) Л. Воєйкова до Трубецкого (без дати) 1655. А. XIV. II, 2, ст. 568—569.

2) Радзивіл прибув під Могилев 3 лютого 1655. Л. Могилевців до царя з 2 мая 1655 А. XIV. I, 5, 573—578.

3) Л. Воєйкова до Трубецкого (без дати) 1655. А. XIV, II, 2, 568—569 і протокол канцелярії, Акты М. госуд. II, N 638, ст. 398.

4) Л. Золотаренка з 25 лютого 1655. А. XIV. I, 527—532.

5) Ibidem.

6) Л. Могилевців з 2 мая 1655. А. XIV. I, 573—578.

7) Ibidem.

лист до Золотаренка, де накликує єго, щоби відступив від царя; „не онъ васъ обороняетъ, но ему надобно, чтобъ вы его обороняли“ — каже Радзивіл[1]). Поклонский, що рівночасно з Радзивілом написав лист до Золотаренка, оправдуєсь насамперед з сього, чому покинув царску службу, а далї представляє цїлу грозу московскої анексиї: „завинив цар а не він.. Війна, що мала бути визволенєм утисненої Руси, такою не єсть; доми Божі нищать гірше Татар, християн забирають в неволю і мучать. Взагалї за пановання польского була більша вільність як тепер“.[2]) Однакож Золотаренко не слухав сих аргументів; противно він навіть сї листи відослав цареви, щоб показати свою незломну вірність[3]). На сїм і скінчились зносини Радзивіла і Поклонского з Золотаренком.

Підчас того Воєйков з Могилевцями і цар не давали спокою Золотаренкови. Перший висилає 15 цьвітня до него посольство, що мало просити помочи[4]). Золотаренко висилає справдї 17 цьвітня 1655 свого брата Василя Золотаренка і Тимоша Оникиєнка з частию свого війска[5]), а коли знов цар завзиває єго в листї з 29 цьвітня, щоби з цїлою силою ішов під Могилев, він починає нарештї похід[6]). Сей похід Золотаренка під Могилев справив нарештї, що Радзивіл 1 мая 1655 по нещасливій облозї відступив з під Могилева і пішов в напрямі до Березини[7]). Тому то, коли Золотаренко прийшов під Могилев, не застав вже тут Радзивіла; тодї вислав за ним свого брата Василя і сей разом з війском московским, що стояло в Могилеві, напав на війско Радзивілла і розбив єго задню часть[8]). Недовго потім вернув Іван Золотаренко назад до Нового Бихова і задумав ще раз приступити до облоги Старого Бихова, города, що дотепер так довго єму опиравсь. 10 мая 1655 станув вже Золотаренко під Старим Биховом, та зачав єго облягати.[9]) За для того акция єго против Радзивіла могла бути лише дуже незначною, ограничаєсь вона лишень висиланєм меньших загонів. Так висилає Золотаренко Тимоша Оникиєнка з кількома тисячами

---

[1]) Л. Радзивіла один без дати (1655). А. XIV. I, 535–536, другий з датою 24 марта 1655. А. XIV. III, 9, 546–548.

[2]) Л. Поклонского до Золотаренка з 24 марта 1655. А XIV. II, 4, 541—542.

[3]) Листи сї знаходять ся в актах канцеляриї царскої А. XIV. II, 586.

[4]) Про се довідує ся Трубецкий від вістників. А. XIV. I, 3. ст. 569—570.

[5]) Ibidem

[6]) Л. Воєйкова до царя коло 10 мая 1655. А. XIV. IV. 590. Л. Дмитриєва, що прийшов до царя 17 мая 1655. Акты Моск. госуд. II. N. 663. ст. 409.

[7]) Ibidem.

[8]) Ibidem і л. Золотаренка з 10 мая 1655. А. XIV. I. 601–606.

[9]) Ibidem.

козаків до города Толочина, де стояло кільканадцять хоругов війска польского[1]), що їх туди вислав Радзивіл на поміч Старому Бихову[2]). Коли сї хоругви розбито[3]), вислав Золотаренко 29 мая с. р. знов один загон і то аж під Березину[4]). Тимчасом Старий Бихів держав ся все таки міцно проти заходів Золотаренка. Цар думав вправдї справу з Старим Биховом покінчити мирним способом і видав тому 10 червня с. р. грамоту для Биховцїв, где потверджує всїм, так шляхтї і міщанству як і людности сусїдної околицї, дотеперішні привилєгії[5]), цїла ся справа не допровадила однакож до мети[6]). Рівнож і Золотаренко, що був безперестанно накликуваний Хмельницким і царем, аби покинув Старий Бихів і ішов просто на війска польскі[7]), не міг думати за енерґічнїйшу й довшу війну. Недовго потім мусїв єго таки цїлком залишити. Се сталось тодї, як цар 13 червня 1655 видав Золотаренкови приказ іти через Свислоч до Минска разом з своїм братом Василем[8]). Золотаренко висилає насамперед свого брата Василя і Тимоша Оникиєнка до Свислочи[9]), а далї, лишивши якусь часть війска під Старим Биховом іде за ними[10]). 24 червня перебуває він вже недалеко Березини і здобувши по дорозї Свислоч стає табором в Смиловичах.[11]) Тимчасом цар хотїв поза плечима Золотаренка покінчити справу з Старим Биховом: хотїв заняти сей город своїми війсками. Він висилає тому Трубецкого з війском під Старий Бихів та думає, що Биховцї під натиском сили піддадуть ся добровільно.[12]) І сим разом однакож справа ся скіньчилась нещасливо. Биховцї не думали піддаватись, а цар недовго потім мусїв відкликати Трубецкого з під Бихова та кинути єго під Вильну, де вже тодї, по здобутю Минска, сконцентрувалась цїла акция війск московских.[13]) Вже тодї

---

[1]) Л. Золотаренка з 29 мая 1655. А XIV. II. 1, 679–682.

[2]) Ibidem.

[3]) Ibidem.

[4]) Ibidem.

[5]) А. XIV. IV 691–694.

[6]) Про се розповідають 28 червня 1655 люде з Бихова Старого що дістались до неволї. А. XIV. III, 2, 715 - 716.

[7]) Л. Хмельницкого з 29 мая 1655. А. XIV. I, 9, 697—699.

[8]) Л. царя з 13 червня 1655. А. XIV. IV, 705—706.

[9]) Л. Золотаренка з 16 червня 1655. А. XIV I. 709 712.

[10]) Л. Золотаренка з 24 червня 1655. А. XIV. V, 1, 718.

[11]) Л. Золотаренка з 2 липня 1655. А. XIV. II, 1, 743—746.

[12]) Л. царя до Биховцїв з 2 липня 1655. А. XIV. I, 741 744

[13]) Л. Трубецкого, що прийшов до царя 4 серпня 1655. Акты М. госуд. II. N. 606. ст. 435—436.

злучились три армії московскі, і вожди їх Яков Куденетович Черкавский, Михайло Дмитриєв і Василь Кикин видали приказ до дальшого походу[1]). Золотаренко ішов також з своїми козаками наперед та висилав загони під Вильну[2]). Під сим містом стояла вже тоді ціла армія польска під проводом Радзивіла і Гонсєвского, що мала єго боронити[3]). Війска ворожі присувались що раз то близше до себе, так що 29 липня 1655 вивязалась нарешті битва, що скінчилась побідою війск московско-козацких.[4])

Наслідком побіди було се, що цар 31 липня вїхав до столиці Литви.[5]) Се був останний найбільший добуток акциї воєнної, розпочатої на Литві війсками московскими і козацкими. Що до самого Золотаренка, то акция єго воєнна стає від часу здобутя Вильни мало звістною, а певно, що й меньше важною. Відомо ще, що Золотаренко ішов по царскому приказу на Городно і Новгородок[6]), і що з кінцем серпня знаходив ся недалеко від Ковна.[7]) Чи брав участь в занятю Ковна і Городна, се не можемо сказати.[8]) Вправді й ціла акция воєнна стає що раз то більше незначною, а потім і перериваєсь, бо Польща зачала переговори в справі мира з Москвою, а ся знов не була сьому противною від часу, коли Швеция, що в липни 1655 розпочала війну з Польщею, віднесла значні користи і заняла сильне становище в Польщи. Переговори тягнулись однакож довго, через те війска московскі і козацкі стояли бездїльно на Литві.

Лишень під Старим Биховом заходились коло занятя сего міста. Займались тим Трубецкий разом з Новосильцевим, що мав доньских козаків, і Золотаренком. Трубецкий ще раз попробував згодою покінчити дїло і розпочав тому в половині жовтня 1655 переговори з Биховцями в тій справі, заходи єго не допровадили однакож і тим разом до результату[9]). Тимчасом зима вже надходила, а справа

---

[1]) Л. Золотаренка з 30 липня 1655. А. XIV. I. 769—772.

[2]) Л. Золотаренка з 12 липня 1655. А. XIV. IV. 1, 749—756. і л. полковника чернигівского Ів. Поповича з 25 липня 1655 А. XIV. VIII, 899—902.

[3]) Л. Золотаренка з 30 липня 1655. А. XIV. I, 769—772.

[4]) Ibidem.

[5]) Л. царя до Биховців з 31 липня 1655. А. XIV. II, 2, 773—776.

[6]) Медекша, Księga pamiętnicza, в Scriptores rerum polonicarum, III, 19.

[7]) Л. Януша Радзивіла до брата Богуслава Радзивіла з 26 серпня 1655. Михаловский, Księga pamiętnicza, 766.

[8]) Соловьов (Ист. Россіи X. 1682), що представляє дальшу війну на Литві, не згадує нічого про Золотаренка, коли описує занятє Ковна і Городна.

[9]) Л. Трубецкого, що прийшов до царя 27 жовтня 1655. Акты М. госуд. II. N. 734. ст. 447—448

не кінчилась. Биховці держались все міцно, тим більше, що сподівались запомоги від війск польских і писали навіть в тій справі лист до кн. Сапіги, вождя війск польских на Литві (по переході Радзивіла до Шведів)[1]). Задля того справа з Старим Биховом ставала що раз то більше тяжкою для московского правительства і Золотаренка. Тому то правительство московске задумало перервати осаду сього міста і забрати звідти свої війска. В грудни 1655 відступив Трубецкий з під Старого Бихова і пішов під Могилев[2]), а такий сам приказ одержали і козаки доньскі 1 падолиста 1655[3]). Лишень Золотаренко був призначений на се, щоб стояти під Новим Биховом і не позволяти мешканцям Старого Бихова вимкнутись з міста. Золотаренко сповняв сю задачу; він очевидно нападав на залоги Биховців, що робили вилазки з города, аж поки при одній такій стрічи з їх загоном не загинув в грудни 1655 р.[4])

Тимчасом переговори між Польщею та Москвою провадились все ще, і доперва в вересни 1656 прийшло між обома державами до уложеня перемиря в Вильні, на підставі чого мав цар залишити війну з Польщею і звернутись рішучо против Шведів. Тим способом скінчилась і діяльність козаків на Литві, розпочата в спілці з Москвою.

Годилось би ще на закінчене згадати, якою силою розпоряджав Золотаренко під час сеї війни. На початку згадали ми, що як Золотаренко зачав поход, то мав тоді з собою 20.000 козаків. Се число збільшувалось, як знаємо, ріжними збігцями, і можна припустити, що був час, коли сила війска козацкого переходила число 20.000. Однакож докладного числа подати нам годї, бо не маємо про се відомостий: які маємо, ті дуже суперечні. І так взяті до неволї бранції кажуть в грудни 1654, що Золотаренко має 20.000 козаків, инчі знов, що 40.000, а ще инчі говорять про 100.000 козаків[5]). Ся трудність в означеню сили війска козацкого лежить ще в тім, що число єго змінялось. В жовтни 1654 н. пр., коли Золотаренко стояв під Старим Биховом, богато козаків від нього порозбігалось, так що сила єго війска мала виносити лишень 8000.[6]) Рік

---

[1]) Л. Репнина з 16. грудня 1655. Акты м. госуд. II. N. 759, ст. 464.

[2]) Л. Репнина, що прийшов до царя з 16 грудня 1655. Акты М. госуд II. N 736 ст. 461.

[3]) Указ царский. Акты М. госуд. II N. 739. ст 450—453.

[4]) Лїтопись Самовидця, вид 1878. ст. 42.

[5]) А. XIV. I. 446

[6]) Про се доносить цареви Могилевець Семен Мартинов 28 грудня 1654. А. XIV. XVI, 3, 468—470.

потім (в жовтни 1655) коли Золотаренко останний раз стояв під Старим Биховом, сила его була дуже незначною; при Золотаренку було лишень 500 люда[1]).

З сего, як ми представили, бачимо, що участь военна козаків на Білій Руси і Литві була доволї значною. Ми знаемо, що Золотаренко здобував один город по другім, через що поклав собі відповідну підставу операцийну. З поза сеї підстави операцийної не хотїв виходити; він волїв доповнити ею здобутем Старого Бихова. За для царских росказів мусїв однакож вийти по за сю підставу, розбив часть війска Радзивіла, і вернув потім назад під Старий Бихів. Однакож тут не міг довго перебувати; против війск польских треба було енерґічнїйше виступити та слухати царских приказів. Він пішов тому против війск польских і опинивсь врештї під Вильною. Тут взяв участь в битві, що скінчилась, як знаемо побідою війск московских над війсками польскими, пішов потім під Городно, Новгородок і Ковно. Дальша его дїяльність незвістна і меньше важна. При кінци бачимо врештї Золотаренка ще раз під Старим Биховом, де він і погиб з кінцем року 1655.

Ся участь военна козаків мала однакож ще і иньше значене. Підстава операций военних сталась підставою панованя козацкого на Білій Руси, через що козаки литовскі стались тут чинником полїтично-державним.

З сего боку оглянемо тепер сю дїяльність козацку.

II.

З представленя стратеґічної дїяльности козацтва на Білій Руси виходить, що козаки утворили собі тут підставу операцийну, і та ціла була в їх руках. Підставу сю можемо назвати також териториею, де розтягалось пановане козаків, або гетьманщиною, бо на чолї сього панованя козацкого стояв наказний гетман Іван Золотаренко; вона підлягала его власти. Всї важнїйші міста сеї териториї були обсаджені козацкими залогами, через що пановане козацке було тут доволї сильне. Територия ся обіймала полудневу частину нинїшної ґубернії Могилевскої, давнїйший т. зв. уїзд Биховский (крім города Старого Бихова) і пів уїзду Могилевского. Важнїйшими

---

[1]) Л. Трубецкого з жовтня 1655. Акты М. госуд. II, N. 730, ст. 446—447.

містами були тут: Гомель, Новий Бихів, Чичерск, Чауси і т. и. Ся отжеж територия була підставою панованя козацкого на Білій Руси, се була така маленька козацка держава, залежна вправді від царя, бо той був начальним вождом в армії московскій, що провадила акцию на Литві, але будь що будь з певним значінєм, що проявляло ся в силї війска козацкого. Тим способом, як бачимо, козаки стали тут елементом, що витворивши собі підставу операцийну, витворив собі певне становище полїтичне в укладї полїтичнім на Литві. Не ходить нам однакож про само сконстатованє сього факту, бо він являєсь надто очевидним. Нам приходить ся теперь розвязати питанє, які були відносини сього панованя козацкого, сеї литовскої гетманщини до панованя московского, що в протягу двох лїт обгорнуло решту Білої Руси і Литви з містами: Смоленском, Могилевом, Бобруйском, Вильном, Ковном, Городном і т. и. Питанє се є першорядної ваги, бо як єго розвяжемо, то зрозуміємо становище полїтично-державне козаків на Литві.

Занїм займемось розвязанєм сього питаня звернемо ще увагу на се, чи була яка ріжниця між панованєм козацким на Білій Руси та панованєм московским, бо се улекшить нам зрозумінє полїтично-державного становища казацтва на Литві і Білій Руси і відносини єго до панованя московского.

Війна – се, для краю, де вона відбуваєсь, взагалї стан переходовий. Людність єго остаєсь в непевности, кому воно має улягати і іде звичайно за стороною сильнїйшою. Сторона сильнїйша отже здобуває собі признанє своєї власти і слїдом за тим впроваджує скорше чи повільнїйше свої порядки. Литва і Біла Русь була в р. 1654—1656 в тих самих обставинах. Тут зайшла переміна панованя польского на московске. Москва — розуміесь — не провадила відразу сього краю так, щоб цїлком гармонїйно згоджувавсь з складом держави московскої, вона і ставляє поки що „status quo“, потверджує давнїйші привилеґії людности[1]), але в роздїлюваню їх держить ся певної системи: тих, що показались ворогами московского панованя, виключає від користаня з добродїйств нового правительства. Сей анекс московский, хотяй отжеж не приложено до него ще основно системи московскої, яку развинено в московских краях, то все таки в головних чертах набирав він подібного з тими краями характеру. А сей характер полягав в централїзациї всїх орґанів адмінїстративних і законодатних, в уло-

[1]) Про сї привилеґії скажемо низше.

женю верств суспільних таким способом, щоб вони груповались коло „α і ω“ всего, „великого государя“ московского, і відчували в безоляднім єму послуху одиноку користь для себе.

Інакший був характер пакованя козацкого на Білій Руси. Се пановане витворив елемент, що був інтеґральною частию козацтва, яке витворило на Україні козацку гетманщину; він був отжеж здібним до утвореня обставин таких, які панували на Україні. А там розвинено инчу систему нїж у московскій державі, скажемо коротко: цїлком противну до тамтої. Коли тамта полягала на централїзациї, тут розвинулась децентралїзация. Гетманщина козацка дїлилась на полки (в розумінню територияльнім), що мали в собі признаки автономії. Центральної власти в такім видї, як в Москві, тут не було; тут був гетман, що мав найвисшу власть над війском, побіч него стояла однакож Рада козацка, що мала велике значінє. З погляду суспільного пановане се, козацке, було рівнож цїлком відмінним від держави московскої. Тут, противно як в Москві, покликано широкі маси до житя, що забирали голос в справах суспільно-полїтичних і виступали дїяльно в справі обезпеченя собі істнованя.

З сих кількох уваг показуєсь отжеж, що Москва та козацтво — се були два елементи цїлком собі суперечні. Як би ми хотїли тут приміпити се загальне правило природи, що між двома елементами суперечними вивязуеть ся колїзия, то миб могли відразу відгадати, як уложать ся відносини між двома, вправдї союзними, але в засадї собі суперечними силами — між козацтвом та Москвою.

Побачимо як розвяже нам се питанє представлєнє сеї справи. При сїм представленю будемо держатись менче-більше порядку хронольоґічного, бо сї відносини пакованя козацкого до Москви рівночасно з перипетами акциї стратеґічної має рівнож свої переміни.

Зачнемо від сього часу, як Золотаренко зачав свій похід. Ми знаємо, якого він тогди державсь пляну; єму ходило про утворенє підстави операцийної для акциї козацкої, тому він консеквентно бере одно місто по однім і не зважає навіть на інструкциї царскі, где приказуєсь єму, щоби покинув сю свою тактику и прилучивсь до війск московских. Тут зазначуєсь, як бачимо, принципіяльна ріжниця в поглядах царя і Золотаренка; цар не годить ся цїлком на таке провадженє справи, як єї розумів Золотаренко. Сей факт може здати ся маловажним, бо він сам в собі, без звязку з дальшими подїями буде не зрозумілим. На разї можна однакож сконстатовати ріжницю поглядів царя і Золотаренка і розуміти хоч би єї тим способом, що се звичайна ріжниця поглядів. Ми мусимо однакож

слїдити справу дальше, і – ось маємо нову характеристичну прояву. Висше ми сказали, що в серпни 1654 заняла Москва Могилев і Чауси, а заняла їх легким способом, як відомо, бо Поклонский вдавсь в справу і допровадив до сього, що Могилевцї і Чаусовцї піддались добровільно під царску руку.[1]) Можнаб думати, що Золотаренко був вдоволений з сього, що єго союзникам так щасливо повелось. Тимчасом справа виглядала цїлком противно. З листу Поклоньского до царя довідуємось, що Золотаренко „гнївав ся“ на него за се, що він тим способом заняв Могилев і Чауси[2]). З сего бачимо, що Золотаренко відріжняв інтерес козацтва від інтересів московскої держави, з листу сего довідуємось, що він був навіть невдоволений з успіхів московскої війни. Єсть навіть виразне сьвідоцтво, що в таборі козацкім панував дух ворожий що до Москви. Маємо тут на думцї лист протопопа черниговского Филимоновича, писаний 2 вересня 1654 до Могилевцїв, де протопоп завзиває їх, аби пильновали, щоби Москва не запровадила у них своїх прав, а признала такі, які має Україна[3]).

Коли зважимо, що сей лист писано в часї, коли Могилев піддавсь вже під царску руку, коли він належав вже до анексу московского (Могилев піддав ся Москві 24 серпня 1654), то ми мусимо вважати сей лист Филимоновича за рід бунту против Москви, бож се було підбунтоване людности могилевскої. Факт сей набирає тим більшого значеня, що він не одинокий в сїм родї — низше довідаємось знов про такі факти, і зробив то Филимонович, особа дуже видатна, що стояла в близких відносинах до самого Золотаренка і до козаків: Филимонович перебував цїлий час в таборі козацкім, а Золотаренко зве єго „своїм отцем духовним“[4].)

Справу відносин сего козацтва до Москви роз'яснюють ще більше відносини Золотаренка до Поклонского. Сей останний, відомий нам шляхтич православної віри, був полковником могилевским, як Золотаренко 29 серпня 1654 підступив під Старий Бихів[5]). З того часу починають ся між ними непорозуміня. Поклоньский жалує ся перед царем, що Золотаренко забирає єму всяку поживу з округа

---

[1]) Лист Воєйкова до царя з 25 серпня 1655. А. XIV. XIII, 233. л. єго ж коло 6 серпня 1654. А. XIV. V. 1, 211. і л. Поклонского до дяка Лопухина з 7 вересня 1654. А. XIV. II, 153—154.

[2]) Л. Воєйкова з 25 серпня 1654. А. XIV, XIII, 233.

[3]) А. XIV. I, 152.

[4]) А. XIV. IV, 777—780.

[5]) Л. Золотаренка з 29 серпня 1654. А. XIV. IX, 1, 147—149.

могилевского і що найважнїйше — бунтує людність сусїдню[1]). Жалоби сї повтаряють ся кілька разів; цар довідує ся, що козаки нищать округ могилевский і чауский а сам Золотаренко задумує іти на Могилев[2]). Тяжкі се були закиди, що кинув Поклонский на союзне військо козацке, але мабуть цар в їх увірив, коли в інструкциї, даній Дмитриєву, 12 вересня 1657 висланому до Золотаренка, каже, аби Дмитриєв пригадав Золотаренкови, що Могилев єсть вже царске місто, тому най Золотаренко не нищить сего міста, анї сусїдної околицї[3]), специяльно монастира Буйницкого, що також піддав ся цареви[4]). Коли Дмитриєв їхав до Золотаренка, сей був вже в дорозї до царя; 13 вересня 1654 був Золотаренко в Могилеві[5]), а 19 с. м. прибув до царя, що тогди був в Смоленску[6]). Він вже бачивсь мабуть з Дмитриєвим, коли оправ дувавсь з закидів, які цар робив єму через Дмитриєва. „Закид, немовби козаки нищили церкви і народ, що піддавсь цареви, неправдивий“ — каже Золотаренко. „Поклонский сам є причиною непорозуміня; він безчестить військо козацке. Сї рабунки, що про них згадує Поклоньский, представляють ся цїлком инакше. Він розмістив — правда — козаків з місточках і селах сусїдних, що піддались цареви, зробив се однакож тому, що само населенє за се єго просило, бо хотїло мати охорону свого житя і маєтку. Тимчасом як Поклоньский об сїм довідавсь, вислав своїх козаків, і сї почали бійку з єго козаками“[7]). Цар не увірив однакож сим жалобам Золотаренка; він каже коротко, що за щось подібне він не чув[8]).

Як бачимо, тут висипалось силу жалоб і закидів, що робила одна сторона другій, а при тім всїм кожда сторона уважала себе в праві і скидала вину на другу. Розходить ся про се, о скілько жалоби одної і другої сторони згоджувались з дїйстним станом річи. Найважнїйші закиди Поклоньского, що він робив Золотаренкови, були б сї, що Золотаренко бунтує людність сусїдню, хоче іти на Могилев, нищить округ могилевский і забирає з нього поживу.

---

[1]) Л. Поклонского до дяка Лопухина з 7 вересня 1654. А. XIV. II, 153—154.

[2]) Про се згадує цар в л. до Спасителева з 7 вересня 1654. А. XIV, XX, 1, 297 298.

[3]) Інструкция царска з 12 вересня 1654. А. XIV. IV, 155—162.

[4]) Ibidem.

[5]) Л. Воєйкова до Ц. коло 17 вересня 1654. А. XIV. XXXI, 3, 338.

[6]) Протокол канцеляриї царскої А. XIV. II, 165—166.

[7]) Протокол канц. царскої А. XIV. III, 167—172.

[8]) Л. до козаків Золотаренка з 27 вересня 1654. А. XIV. VIII, 179—182.

Заходить питанє, чи сї жалоби Поклонского були правдиві. Що до першого, головного, на наш погляд, закиду: бунтованє людности, то сей виглядає правдивим. Ми знаємо — в таборі козацкім справдї піднїс ся голос, що покликував Могилевцїв до відорваня від Москви — се був голос протопопа Филимоновича. Як ми сей факт розбирали, то сказали, що голос сей не був маловажним; голос Филимоновича мусить уходити за рефлєкс поглядів людей, що були з ним в тїснім звязку, а специяльно Золотаренка, а коли зважимо, що власне сї люде провадили темну масу козаків і надавали єї відповідний до своїх поглядів напрям, то ми мусимо на се згодитись, що погляди Филимоновича, Золотаренка і їм подібних були загальними — вони були заразом поглядом загалу козаків.

Відповідно до сього жалоба Поклонского, що Золотаренко бунтує людність сусїдню не лишень згідна з дїйсним станом річ, але вона має заразом далекосягле значінє. Жалоба Поклонского: немовби Золотаренко хотїв іти з військом на Могилев, щоби вигнати розуміє ся звідтам війска московскі виглядає підозріло що до вартости. Золотаренко надто був добрим полїтиком, як ми се бачили з перегляду його дїяльности на Білій Руси, аби відваживсь на так небезпечну річ, як отверта боротьба з війсками московскими; він знав добре, які би то могло потягнути за собою наслїдки. Він мав, як можна думати на підставі нашого представленя справи, охоту осадовитись в Могилеві — знаємо, що з єго табору накликувано навіть Могилевцїв до бунту, але щоб він хотїв так отверто відбирати Могилев Москві, про се не маємо нїяких звісток, крім сеї жалоби Поклонского, що ми про неї говорили, і тому сю відомість ми не можемо брати дословно. А вжеж ріжниця в тім велика, чи іти з військом на Могилев і відобрати єго Москві, чи викликати бунт між Могилевцями і допровадити їх до сього, щоб вони добровільно піддались козакам. При сїй другій акциї можна було принайменче задержати вид невинности, тимчасом як при першій Золотаренко ставав здекларованим ворогом Москви. Що до закиду робленого Золотаренкови, що козаки єго нищать округ могилевский і забирають звідти поживу, то він має для нас меньше значіня, хотяй припустити належить, що він в більшій части є правдивим. Се не повинно навіть дивувати; тодї так всюди відбувалась війна (пригадаймо собі хочби страшні війска Валенштейна або Мансфельда в трийцятьлїтній війнї), і козаки Золотаренка не могли бути виїмком з того погляду.

Ми вже сказали, як Золотаренко боронивсь против тих закидів, правдивих по більшій части, як знаємо, і які він знов жалоби зано-

сив на Поклонского. На перший закид, немов би він бунтував людей і хотїв іти на Могилев, не відповідає він цілком. Може бути, що він не знав про сей закид, а цар умисне затаїв єго, щоб дальше свобідно слїдити за поступованєм Золотаренка і не зривати з ним відносин, що і так вже напружились. Се виглядає нам найправдоподібнїйшим, бо годї б зрозуміти, чому Золотаренко не відповів би цареви на найтяжший закид і не виправдувавсь з нього. О скілько ся оборона Золотаренка була справедливою, се знаємо з сього, що ми сказали при обсуджуваню жалоб, які заносив Поклонский на Золотаренка. Застановимось хиба над сим, чи повірити Золотаренкови, що Поклонский післав своїх козаків, аби вони бились з козаками чи нї. На се належить сказати так: Золотаренко, як робив сей закид Поклоньскому, знав, як задивлюєть ся на него цар, він знав також — а се тут є рішучим фактом — що цар чи борше чи пізнїйше провірить сю справу своїми доносчиками, і правда вийде на верх, а як нї – то і без того не повірить сїм жалобам на Поклонского, що і сталось, як знаємо. Годї тому припустити, щоби Золотаренко відважив ся аж на таку неправду що до царя, щоб робив несправедливі закиди одному з приклонників царских — Поклонскому, коли знав добре, що се стягнуло б на него гнїв царский, а не оправдало єго перед царем. Ми мусимо тому сю жалобу Золотаренка приняти принайменьше в части за правдиву; Поклонский справдї мав ворожі почутя до козаків Золотаренка і певно вислав своїх козаків, щоб вони вигнали козаків Золотаренкових з сих міст і сел сусїдних з Могилевом, де вони усадовились.

На підставі сього, що ми дотепер представили, можемо вже собі виробити погляд на відносини козацтва до Москви тут на Білій Руси. Між сими обома елементами суперечними, як сказано, зачинаєсь колїзия. Золотаренко відчуває сю суперечність; він не ідентифікує козацких інтересів з московскими, бунтує людність, що піддалась вже цареви, против него, а єго козаки провадять бійку з козаками Поклонского. З другого боку і московска сторона держить ся відповідної сьому тактики. Поклоньский, головний тодї в Могилеві піонер московского правительства, провадить спір з Золотаренком, обжаловує єго перед царем, а що більше — зачинає боротьбу з єго козаками оружием. Сам цар стає по сторонї Поклонского, через що сей одержує якби апробату свого поводжіня, а з обороною Золотаренка і з єго жалобами на Поклоньского він не числить ся навіть. Бачимо отжеж, що відносини між козаками та Москвою не то, що не були дружні, але власне неприязні; колїзия розвинулась

вже на добре. Заходило тепер питанє, як би сю колїзию, що могла бути шкідливою при веденю акциї военної, усунути, або принаймenче злагодити. Цар взявсь за розвязанє сього питання. Се не могло розумієсь відбутись з ушкодженєм московских інтересів, се треба було инакше перепровадити. Найлїпшим способом — здавалось — до перепровадженя сього було: відірвати козаків від їх підстави операцийної, де вони знаходили точку опори, кинути їх в глубину Литви, та звязати їх з офензивною акциєю війск московских, що провадилась против Радзивіла і Гонсєвского. Перепроваджене сього пляну удалось справдї цареви, як знаємо з представленя стратеґічної дїяльности козаків, однакож лише в части. Бо вправдї в червни 1655 втягнено козаків в акцию в глубинї Литви[1]), то однакож колїзия між козацтвом тим, що лишилось в окрузї биховскім і могилевскім, і Москвою тревала і дальше, а сказати належить, що вона набирала що-раз острійшого характеру. З представленя военної участи козаків на Литві і Білїй Руси знаємо, що в роцї 1655 мали козаки вже доволї значну підставу операцийну, доволї значне пановане на Білїй Руси, що вони єго витворили дїяльністю военною, а підставу під се поклали зараз з початком сеї акциї. Визначили ми рівнож границї сього їхннованя, і показалось, що округ могилевский був сим тереном, куда ішла границя, що відмежувала пановане козацке від московского. Границя ся не була напевно означеною; так козацтво як і Москва ріжно єї розуміли. Н. пр. Поклонский розумів єї так, що козаків треба позбутись з сусїдних з Могилевом міст і сел Золотаренко вважавсь знов в праві там поставити свої залоги, бо людність о се єго просила, „бо хотїла мати охорону свого житя і маєтку“[2]). Тепер власне зачались непорозуміня за сю границю між воєводою та козацтвом. Так н. пр. воєвода могилевский Василь Яковлевич Унковский жалуєть ся перед царем, що козаки держать город Чауси в своїх руках[3]). Цар згоджуєть ся з поглядом Унковского; він годить ся на се, щоби Чауси козакам відобрати[4]). Иньшим разом (22 падолиста 1655) наказує знов цар кн. Репнїнови, стольникови могилевскому, всїх козаків, які є в „уїздї“ Могилевскім, вислати до уїзду Биховского нїби длятого, щоб „людемъ обидъ и никакихъ налогъ

---

[1]) Л. Золотаренка до Ц. з 24 червня 1655. А. XIV. V, 1. 718.

[2]) Протокол канцеляриї царскої А. XIV. III, 167—172.

[3]) Л. Унковского з 14 липня 1655 А. XIV. I, 1, 761—764.

[4]) Л. царя з 25 липня 1655 А. XIV. I, 2, 763—764.

отъ нихъ не было"[1]), а сей наказ повторяє він потім ще раз[2]). Инакше знов брали сю справу про границю козаки. Вони єї вже тоді инакше розуміли, коли взяли Чауси в свої руки, а і тепер, невважаючи на заходи Репніна і приказн царскі в тій справі, вони „не хотіли єї инакше розуміти", так що Репнїн 29 грудня 1655 мусїв знов з тої причини жалуватись на козаків[3]). Крім тих всїх непорозумінь за границю панованя появляють ся знов жалоби на козаків, а то на полковника козацкого Старицкого, що він бунтує нарід против воєвод царских[4]).

Сї факти стають рішучим доказом того, що козацтво і Москва тут на Литві і Білій Руси були елементами суперечними, а в них самих було се почутє суперечности інтересів. Так Москва як і козацтво ворожо між собою поводились; один одному не хотїв навіть кусника землї відступити. Тепер зрозумілим стає ще більше, чому козаки бунтують людність против Москви, і чому правительство московске апробує дїяльність своїх підвладних, як Поклонского, Унковского і иньших, що була ворожою для козаків.

Ся колїзия, яка витворюєть ся між козацтвом та Москвою, входить навіть в найнизші сфери, так московскі як і козацкі. Вище ми висказали гадку, що погляди Золотаренка, Филимоновича і верстви козаків, що найблизше них стояла, переносились і до найнизших верств козацких. Ми сказали тодї, що загал козацкий був перепятий одною і тою самою думкою: неприязною і впрост ворожою до Москви. Сей погляд старались ми умотивовати льоґічною конечностию. Тепер можемо ще однакож навести на се иньші, більше реальні докази. Маємо тут на думцї сї бійки між війсками московскими та козаками, що розпочались надобре тодї, як акция офензивна против Поляків по занятю Вильна і Ковна в р. 1655 ослабла. Про сї бійки довідуємось зі слїдства, яке провадило правительство московске в спілцї з Хмельницким в цьвітни і маю р. 1656. З слїдства довідуємось, що Яременко, полковник козацкий зі Стародуба, бивсь з війсками московскими[5]), що Нечай бив також війска московскі в окрузї могилевскім та обсаджував литовскі городи козацкими залогами[6]). Про те саме оскаржено Федора

---

[1]) Акты М. госуд II, N 744 ст. 455.
[2]) Ibidem. N. 745, ст. 455
[3]) Ibidem. N. 765, ст. 466.
[4]) Л. Унковского до Ц. (без дати) 1655 А. XIV. IV, 1, 801—803.
[5]) Слїдство з 3 мая 1656 А. III, 521.
[6]) Слїдство з 12 мая 1656. А. III, 5, 522.

Константинова і иньших[1]). Сї приклади стають вже надто очевидним доказом, як поводилось козацтво щодо війск московских, а певно що так само і війска московскі поводились щодо козаків. В слїдстві виступають правда козаки звичайно яко інїциятори цїлої справи, належить припустити однакож, що слїдство се, проваджене вправдї так відпоручниками Хмельницкого як і Москви, однакож провадилось під натиском і ослоною правительства московского, що мало перевагу над Хмельницким, а через сесе слїдство випало трохи тенденцийно, війска московскі представлялись в надто користнім сьвітлї. Будь що будь однакож, хочби припустити і то по части справедливим, що козаки були інїциятоpами сеї борби двох війск союзних, характер справи не зміняєсь через се вповнї. Так як вожди козацкі входять в колїзию з вождами московскими, так як Золотаренко входить в колїзию з системою царскою, так тут і низші верстви козацкі входять в колїзию з низшими верствами московскими, що зазначуєсь більш разячо — надто остро. Причина сеї так загальної колїзиї лежить в тім, що так сторона козацка як і московска були переняті одною і тою самою думкою: ворогам не вірити, недопустити їх до значіня і шкодити їм на кождім кроцї.

Звернемось ще до одного факту, що нам вияснить ще більше відносини козацтва білоруского до Москви, а єсть остаточним виплином відносин московско-козацких не тілько тут на Литві і Білій Руси, але і на Українї. Розуміємо під тим фактом се, що так як там Хмельницкий, так і тут Золотаренко зачав зносини з Швециєю. Ми займемось лишень останним. Звістно, що в р. 1655, коли Москва мала що раз то нові успіхи, а Польща ослабла доволї, Швеция роспочала війну з Польщею, бо хотїла легким способом здобути користи в Польщі. Відомо і се, що недовго по тім зайшла прінципіяльна переміна відносин полїтичних на північнім сходї Европи. Коли від р. 1654 Москва разом з козацтвом і Польща виступали против себе, яко одинокі вороги обопільні, тепер вмішалась в сю справу і Швеция. Сталось так, що Польща притиснена Шведами опинилась над берегом пропасти, здавалось, що вона стратила вже давну силу і значінє, яко чинник полїтичний, а єї місце займе Швеция, що опановувала одну землю польску по одній. Сей факт ставсь поводом, що Москва змінила свою тактику що до Польщі; вона мусїла тепер звернутись против Швециї, що сягала вже і по анекс московский на Литві, і тому згодилась на

---

[1]) Слїдство з 9 мая 1656 А. III, 2, 519—520 і 3, 250—251.

уклади в справі перемиря з Польщею, війну против Польщи провадила пиняво і часть своїх сил звернула против Швециї. В тім часї, в вересни 1655 р., коли і Хмельницкий дав вже почин до сього, Золотаренко задумав увійти в переговори з Швециєю; союз шведско-козацкий мав бути відповідею на зближенє Москви до Польщи, а коли Хмельницкий хотів єго перепровадити, так і Золотаренко, як не хотів зірвати з Хмельницким, мусів держатись сеї політики. Не потрібно однакож аж таких арґументів. Ми знаємо яке становище заняв Золотаренко щодо Москви в р. 1654 і 1655, а коли ми се добре зрозуміли, то власне союз козацтва з Швециєю против Москви був льоґічною консеквенциєю для него. Полїтика Хмельницкого в справі союза з Швециєю була заразом і єго полїтикою. Про сї зносини Золотаренка з королем швецким Карлом Ґуставом маємо дуже мало відомостей. Знаємо однакож се, що 15 вересня 1655 вислав Золотаренко Івана Петровича з листом безпечности в якихось справах[1]). В яких се справах був висланий Іван Петрович, можемо догадуватись з сього, що він 17 грудня був в Варшаві на аудієнциї у короля швецкого[2]). Може се послуханє, а може ще й иньші посольства привели до того, що між Золотаренком та Карлом Ґуставом прийшло до укладу умови зачіпно-відпорної, зверненої розумієсь в першій лінїї против Москви. Докладнїйших відомостей про сю умову ми подати не можемо, звістно однакож се, що Золотаренко мав на підставі неї вислати 10.000 козаків на поміч Шведам, що і сталось: про се довідуємось з листу короля шведского до Золотаренка[3]). На сїм переривають ся однакож наші відомости про зносини Золотаренка з Карлом Ґуставом. В грудни 1655 погиб, як знаємо, Золотаренко під Старим Биховом, а тодї і зносини між козацтвом білоруским та Швециєю урвались цїлковито.

Хоч як будь малі наші відомости про сї зносини Золотаренка з Карлом Густавом, то все таки вони вистануть на се, що б ми могли зрозуміти становище Золотаренка до Швециї і до Москви в тім часї. Очевидно, він — певно під впливом Хмельницкого, але і на підставі власного досьвіду — задумав зірвати з Москвою та получитись з Швециєю против спільного ворога, що в р. 1654 і 1655 так ясно ним показавсь щодо козаків тут на Білій Руси.

---

[1]) Л. безпечности для Петровича А. XIV. III, 2, 889.

[2]) Л. Радзейовского до Хмельницкого з 27 вересня 1655 А. XIV. III, 7, 893 і л. єго до Хмельн. з 17 грудня 1655 А. XIV. III, 7, 893.

[3]) Л. короля шведского з 14 падолиста 1655. А. XIV. III, 9, 894—896.

На доповнене нашого представленя додамо ще ось що: сю прінципіяльну ріжницю поглядів у царя і Золотаренка, що показалась зараз з початком проводженя війни, як ми вже висше згадали, а полягала на тім, що Золотаренко хотїв витворити підставу операцийну для козаків, тимчасом як цар не годивсь з тим і хотїв, аби Золотаренко покинув свою тактику і прилучивсь до акциї війск московских, ми тепер розуміємо. Не уважаємо се, як тодї ми сказали, за звичайну ріжницю поглядів, але за справу більшого значіня. Очевидно, цар не бажав собі панованя козацкого на Білій Руси, що показалось так ворожим для Москви, як знов Золотаренко хотїв власне таке пановане козацке — гетманщину витворити тут остоятись против Москви, що була в прінципі ворогом вільного козацтва.

Тим способом ми покінчили представлене відносин козаків до правительства московского, відносини білорускої гетманщини до анексу московского, а тим ми розвязали питане, що собі поставили. Ми виказали, що між козацтвом на Білій Руси та Москвою зараз з початком війни вивязуєть ся колїзия інтересів, що треває потім цїлий час, тут перейдений. Золотаренко творить пановане козацке на Білій Руси, тимчасом як Москва сего собі не бажає. Козаки бунтують людність, що піддалась Москві, против царя і хотять, щоби вона піддалась козакам. З другого боку правительство московске розвиває ворожу систему що до козаків; воно не хоче допустити, щоб пановане козацке розширялось. Против сього виступають козаки, вони не хотять анї кусника землї уступити Москві. Се спроваджує непорозуміня, а далї і бійки, що врештї підчас ослабленя акциї военної, вже по смерти Золотаренка, доходить до найбільших розмірів і мають найострійший характер. Перед тим ще, коли вже показалось, що правдива згода між козацтвом та Москвою бути не може, Золотаренко, може бути під впливом або і наказом Хмельницкого, зачав зносини з Швециєю, що скінчились умовою, зверненою против Москви.

Тим способом вже в другім роцї по підданю козацтва Москві козаки на Білій Руси стають отвертими ворогами московскої держави, і виступають в рядї з єго ворогами. Се заповідь подібних ще сьому фактів, що пізнїйше відбулись.

III.

Приходить ся нам тепер ще з одного боку оглянути участь козаків в акциї московского правительства на Білій Руси в р. 1654—1656. Розходить ся нам тепер про розвязане питаня, що ми его на початку собі поставили, о скілько козаки показались тут на Литві і Білій Руси елементом суспільним, і, що з тим тїсно лучить ся, яке вони тут з сего погляду заняли становище.

Звісно, як представлялись козаки перед роком 1654. Вони були сею верствою суспільною, що була позбавлена наслїдком реакциї в Польщі, яка розпочалась по перших бунтах козацких, всїх прав і привілеґій, що вона дотепер мала. Через се зрівнялась вона майже з селяньством. Селяньство і козаки чули спільність інтересів, і вони то в спілцї розпочали боротьбу за свої права против верств, що стояли висше з погляду суспільного, а що разом з сим іде — і економічним, а мали права — привілеґії, що були шкідливими так для козацтва як і простого селяньства, розуміемо — против шляхти і — по части великого міщаньства. Боротьба ся не скінчилась з роком 1654 а тревала ще і дальше; в роках, що ними займаемось, вона виявляеть ся також: козаки так само як і перед роком 1654, провадили боротьбу против шляхецкої Польщи, тільки що тепер разом з Москвою. Сей факт позволяе нам думати, що і ті козаки, які були на Білій Руси під Золотаренком, не змінили свого становища; вони провадили борбу з Польщею за права свої і селяньства, а через се повинні показатись тут елементом суспільним з таким самим характером, який козацтво мало перед роком 1654. Се був би факт цїлком природний і льоґічно правдоподібний. Щоб однакож відповісти на се з певностию, ми представимо сю справу, о скілько се можливо, розуміесь, на підставі звістних нам жерел. Се становище козаків зрозуміемо з відносин людности місцевої до козаків і на відворот.

На жаль про сї відносини мало довідуемось з жерел, що належать до сеї справи; тут маемо лишень уривочні відомости. Що до шляхти, то не маемо жадних відомостей про відносини еї до козацтва. Маемо лишень відомости, що вона громадно піддаесь московскому правительству з умовою, аби були задержані еї всї привілеґії, на що те згоджуе ся вповні [1]). На підставі сього

[1]) Грамоти царскі для шляхти: A. XIV. I, 844—846; II, 845—846; IV, 1, 848; 2, 850, 3, 849—850; 8, 856; 9, 858; 10, 860; 11, 860. — Акты. М. госуд. II. N. 777. ст. 470; N. 775. ст. 470; N. 621, ст. 389—390; N. 702. ст. 429.

можна припустити, що вона не лучилась з козацтвом, бо не потребувала его зовсім, а вважала певно за свого ворога, пригадуючи собі події з р. 1648—1654. Знаходять ся правда поодинокі шляхтичі в війску Золотаренка, се суть однакож мабуть лишень виїмки[1]), і вони не доводять тому ще нїчого. Зрештою відносини иньших верств суспільних до козаків і на відворот вияснить нам принайменче в части сї відносини шляхти до козаків.

Про відносини міщан до козаків можемо подати вже деякі, хоч також незначні, дати. Довідуємось, що Могилевцї жалують ся на козаків тому, що вони оселяють ся в Могилеві[2]), і просять навіть царя, щоби він наказав відкликати Осипа Бушака, що его поставили козаки в Могилеві отаманом[3]). Маємо також відомість, що війт могилевский Ґельда провадив в р. 1655 сварки з козаками[4]), і так само поводять ся що до козаків і війти иньших міст, хоч незнаємо — яких; вони забороняють, і то навіть дуже остро людности втікати в табор козацкий[5]). Такий заказ вийшов межи иньшими також в Чаусах, где заказуєсь під карою смерти вступати в козаки[6]). Хотяй дрібні сї наші відомости, то все таки вони доводять, що відносини між міщанством та козацтвом були ворожі, значить — козаки в очах міщан (розуміємо тут міщан міст більших як н. пр. Могилев, що мали право маґдебургске), як знов і міщане в очах козаків представлялись елементом ворожим, що з ним не можна солїдаризуватись. Так велике міщанство як і козацтво розуміли добре, що ім не бути разом в приязни, вони бачили сю пропасть, що їх дїлила, а полягала вони на сїм, що міщанство (розуміємо тут все се міщанство, що мало великі привілеґії, право маґдебургске), так як і шляхта, мали привілеґії, вправдї инчого рода нїж шляхта, однакож все таки, що давали єму перевагу суспільну і економічну над козаками. Через се власне козаки мусїли виступати против міщанства, так як взагалї против верств упривілїйованих, а і міщанство мусїло против них заняти вороже становище і шукати навіть оборони против їх забіґів. На Литві і Білій Руси знайшло воно его в правительстві московскім, що радо приймало в підданство міста і потверджувало їм давні їх привілеґії[7]).

[1]) А. XIV. 2. 847—849; 8, 855—856.

[2]) Се згадує цар в л. до Унковского з 7 вересня 1655. А. XIV. I, 3, 870.

[3]) Л. Могилевцїв до Ц. (без дати) 1655. А. XIV, I, 1, 805—809.

[4]) Протокол канцеляриї царскої. А. XIV. XI, 669—672.

[5]) Жалоба Золотаренка А. XIV. V, 693—696.

[6]) Л. Залужского до Поклонского з 1654. А. XIV, XXX, 335.

[7]) Н. пр. указ царский з 1 падолиста 1655. Акты м. госуд. II. N. 739, стор. 450—453.

Ще ліпше зрозуміємо відносини так міщаньства як і шляхти до козаків, як розвяжемо питане: як поводилось селянство — простий нарід що до козацтва. Селянство, що знаходилось і тут на Білій Руси під суспільним і економічним гнетом у шляхти і по части — міщан, було розумієсь ворогом так одних як і других. Через се отжеж союзники шляхти і міщан були єго ворогами, як знов вороги тих двох станів були природними союзниками селянства. Тым способом коли козаки з'являють ся тут на Литві і Білій Руси ворогами шляхти і міщан, вони з'являють ся союзниками простого народу. На се маємо реальні докази. Розуміємо тут сї відомости, що оповідають нам як простий нарід втїкав в табор козацкий і в „черкаскі городи". Довідуємось н. пр., що з села Березович, з Тарасова, та з Починки Бряньского уїзду повтїкали селяне числом 30 мужчин а з ними жінки і дїти [1]; що з округа корачевского втїкло 14 люда [2], що якесь число людей втїкло з округа трубчевского [3], і ще з иньших [4]. Відомости сї наші дрібні, як бачимо, вони вказують однакож будь що будь се, що селяньство почувало спільність інтересів з козацтвом, коли втїкало так в табор козацкий, як і в козацкі городи, значить — шукало охорони для себе в землях, де розтягалось пановане козацке. О скілько сей рух, так сказатиб козакофільский, був розширений, сего докладно сказати не можемо, сей факт однакож, що війти міст, як нам відомо з попередного, остро заказували людности втїкати в табор козацкий, що в Чаусах вийшов такий суровий заказ вступати в козаки, що переступлене єго потягало за собою кару смерти, — позволяє нам думати, що рух сей був значно розширений між селянством. Длячого се так було — легко зрозуміти, та ми вже на се й звертали увагу. Селянство почувало спільність інтересів з козацтвом і тому воно так горнулось до него. Була тут ще одна причина. Пановане московске, що потверджувало давні привілеґії так шляхтї як і міщанству, лишало селян під гнетом суспільним і економічним тих двох станів, як і давнїйше під панованем Польщі бувало. Простий нарід бачив тому і в панованю московскім свого ворога і з ним тому не хотїв лучитись. На довід сього, що ми сказали, можемо навести тут один приклад, який знаходить ся в звістних нам жерелах. Маємо тут на думцї голос мешканцїв города Чаус, що вони

---

[1]) А. III, I, 513–514.
[2]) А. III, II, 514–515; III, 515 і IV, 515–516.
[3]) А. III, V, 516.
[4]) А. IV, 779–780.

єго дали почути Залужскому, полковникови війск московских, як сей упоминав їх, аби не вступали в війско козацке: „не поривай ся, чтобъ єси не посѣтилъ рѣки; мы хочемъ пана гетмана себѣ за полковника имѣти, нежели на всяко время умирати отъ наѣзду татарского і московского... мы обороны отъ пана полковника (Поклонского) никаковы не имѣемъ...“ [1]). Инакше ми сього розуміти не можемо, як лишень так, що се був голос людности селяньскої, що була в Чаусах, або міщанства єго, збіднїлого, що майже не відріжнялось від простого народу, а через се відчуло спільність інтересів з козацтвом і вступало в козаки. Тут воно виразно зазначує свій погляд на козаків і на Поклонского, значить на московске пановане. Се пановане московске показуєсь єму таким, що вони від нього жадної не мають оборони; воно представляєсь єму рівним з татарским наїздом, що від него приходить ся хиба загибати.

З сего, що ми сказали, виходить отжеж, що козацтво на Білій Руси з'явилось в ролї союзника простого народу. Се єго становище позволяє нам докладно зрозуміти і се, про що ми говорили, — чому так шляхта як міщанство виступали ворожо против козаків. Сам характер козацтва, і що за тим ішло — єго союз з елементом ворожим для обох сих станів висших, се було причиною, що між козацтвом та тими двома станами були суперечні інтереси. А вжеж головним ворогом для шляхти і міщанства був простий народ; він вже за довго стогнав під гнетом суспільно-економічним, щоб не повстала у него охота визволитись від сего гнету. За слабий сам в собі, шукав опору в козацтві, однакож відважуєсь декуди і тут на Литві на власну руку розпочати реакцию суспільну. Таку реакцию, такий бунт селян против шляхти бачимо в р. 1656 в окрузї минскім, де селяне почали рабувати і забивати шляхту[2]). Тут належить ще одно замітити. Союз козацтва з селяньством, хотяй він показувавсь як ми бачили цїлком природним і доконечним для одних як і других, мав вже і в роках, що ними займаємось, в собі зароди упадку. Козацтво, прийшовши до сили, віддалювалось що раз то більше від простого народу; в нїм витворювала ся поволи аристократия подібна до шляхти, а через те інтереси єго ставали суперечними до інтересів простого народу. Тут на Білій Руси бачимо також вже початки сеї переміни суспільної козацтва, що проявляєть ся в тім, що козацка старшина стаєсь клясою, що має великі

---

[1]) Л. Залужского до Поклонского (без дати) 1654, XXX, 335.

[2]) Л. царя з 1 червня 1656. Акты М. госуд. II. N. 829. стор. 504—505.

посілости земельні. Згадати лишень Глухів, Мени, Батурин, Сосницю і т. п. се маєтки тих козаків[1]), що їх в р. 1654—1656 бачимо на Литві і Білій Руси яко союзників сеї кляси, що таких маєтків не мала роз. — селяньства. – Тим часом однакож ся ріжниця не проявлялась ще виразно, тим більше, що ціла маса козацтва не мала ще таких посілостей, і союз простого народу з козацтвом виглядав, а сказати належить, що і був цїлком природним. Сї два стани суспільні годились ще тоді між собою.

На сїм ми скіньчили наш огляд становища козаків на Білій Руси в р. 1654 1656 яко елємента суспільного. Ми бачили, що козацтво показалось тут (так як і на Українї) станом суспільним, зложеним в якійсь части з місцевої людности, що ввійшов в союз з простим народом місцевим против шляхти і міщанства. Воно показалось так для шляхти як і міщанства (розумій — великого) елєментом суперечним, а через се відносини між сими двома станами та козаками були ворожі. А що правительство московске показалось покровителем давнього порядку суспільного, то козацтво і в сїй сфері в відносинах до Москви було елєментом суперечним, а сей факт причинивсь в значній части до зміцненя колїзиї московско-козацкої на Білій Руси в роках, що ми ними займались.

Тим способом ми представили участь козаків в акциї московского правительства, проваджeній на Литві і Білій Руси в роках 1654—1656. Ми представили їх акцию стратеґічну на Литві і Білій Руси в тих роках і розвязали питанє, що ми єго собі поставили а то: чи козаки тут на Білій Руси показались елєментом полїтично-державним і суспільним, чи нї, а як показались, то в якім видї. Ми бачили, що вони справдї показались елєментом і полїтично-державним і суспільним. Утворивши собі підставу операцийну, вони мали точку опори для свого панованя. Се панованє козацке — ся гетманщина білоруська (чи литовска, бо землї сї входили в склад в. кн. Литовского) війшло в суперечність до анексу московского на Литві, що лежала в становищу полїтично-дер-

---

[1]) А. ХІѴ. VIII, 783–784; IX, 785—786.

жавнім і суспільнім козаків на Білій Руси. Тому між Москвою та козацтвом вивязуеть ся колїзия, що треває через цілий час, що ми ним займались. Вона допроваджує врештї до сього, що козаки з кіньцем р. 1655 укладають союз з ворогом Москви з Швециєю. Яко елемент суспільний, стають козаки не лишень ворожими для московского правительства, що власно хотїло задержати в сім анексї давний порядок суспільний, але і для тих станів, що також хотїли бути консерватистами в тій сфері — для шляхти і міщанства, як знов виступають союзниками стану, що хотїв переміни укладу суспільного — селяньства.

У Львові 15 жовтня 1896.

Материяли до історії Хмельниччини.

Подає С. Томашівський.

Часи повстань козацьких, особливо під проводом Богдана Хмельницького, се найяркійший момент в цілій історії України-Руси, виходило-б одже, що й велика часть історіоґрафії нашої присьвячена саме тим часам. На жаль досї так не єсть. Окрім „Богдана Хмельницького“ Н. Костомарова не маємо ніякої повнїйшої моноґрафії тих часів, а хочби поодиноких моментів. Подібно й у лїтературі российській та польській (в останнїй хиба згадаємо шкіци Л. Кубалї). Історики доторкують ся більше або меньше тих часів і саме для того, що история того часу ще не вияснена як слїд, впадають часом в цілком супротилежні гадки при характеристиці загальній, а самого Хмельницького специяльно. (Пригадати лишень погляди Костомарова та польського історика Корзона або й нашого П. Кулїша). Очевидно, що оба погляди правдиві бути не можуть, а причини такого розрізу думок шукати належить в браку критичного оброблення того важного периоду. Першим одначе до того дїлом мусить бути по можности повне видане материялів, що належать до тієї доби. На сю першу й найважнїйшу потребу звернув увагу Вп. проф. Грушевський — і за його то радою та підпомогою я оце підіймив ся переглянути львівські архиви, щоб видобути з них материяли для часів руху Хмельницького. При шуканю показалось, що материялу нового на тім пунктї пребогато, так що поза ті коллекциї материялів, які досї видані, чи то в публїкациях российських чи польських, зібралось би кілька просторих томів. Річ очевидна, що минї годї було пускатись на таке широке поле, одже я (також за порадою проф. Грушевського) обмежив ся до студий над відносинами галицько-руськими підчас Хмельниччини. Материяли

про них, по части вже зібрані, увійдуть в дальші томи „Жерел до істориї України-Руси“.

Тим часом материяли, які подибуємо по дорозї, що не підходять тїсно під нашу тему, чи то тому, що виходять ся поза Галицьку Русь, або мають загальний характер, або й вкінцї полїтично-військовий (бо ми головну увагу звертаємо на відносини селяньства та мішаньства), ті материяли — від часу до часу будемо публїкувати в сьому віддїлї „Записок“. Головну їх часть поки що беремо з книг судових ґродських, що переховують ся в Архиві краєвім т. зв. Бернардинськім, який на тому пунктї оказав ся вельми богатою скарбницею. Тут зазначено їх: Inducta Relationum Castrensium. Иньші жерела покажемо під документами.

Надруковані понизше документи мають один характер — се універсали гетьманів, воєводів або й самого короля, видані з причини повстаня Хмельницького або його рухів. Перші шість з них вийшли до половини серпня 1648 р., одже в сам початок війни, одначе вже після битв під Жовтими Водами і під Корсунем. Коли в сїй останнїй битві забрано польських гетьманів у неволю, не було нїякої начальної власти військової у Польщі. Тому з конечности мусїв ту ролю прийняти на себе кн. Ярема Вишневецький, що був воєводою земель руських. Не лишень голос громади визначав його першим гетьманом у сїй війнї, його — найлїпшого тодї войовника, але й сама гордість Яреми і особисті інтереси (повстанєм загрожені були його величезні посїлости на лївобережній Українї) казали йому відозватись голосом поклику до шляхти польської (ун. 1). Він оправдуєть ся, що не міг дати помочи полоненим гетьманам, тому що Хмельницький зайняв усї переходи через Днїпро. Се по части правда, хоч з другого боку вина лежить також в гордости кн. Вишневецького, що бажав тільско собі подібної слави. Сей універсал його виданий ще перед тим, заким він довідав ся, що гетьманська булава його минула. Незнанє постанови соймової пробиваєсь в цїлім тонї універсалу, хоча-б дата його показувала що иньшого (сойм конв. скликаний був на 9 ст. ст. червня). Поклик кн. Яреми не був даремний, він зібрав значне число доброго війська, що дуже сильно здержувало козаків (битва під Константиновом, де був побитий Кривонїс і иньші менчі). Сї його початки показали, що як би справа начальства військового уладналась була так, як загально бажано і до чого стремів сам Вишневецький себ то аби йому віддати верховну власть — справа з козаками могла-б пійти геть иньшим ладом. Коли сойм конвокацийний визначив трьох

реґіментарів і то людей до того дїла нездатних, усунув ся Вишневецький і держав ся більш на боцї.

К. Остророг Заславський обійнявши головний провід почав скликувати вояків до себе, назначуючи місцем зборів раз табор коло Константинова (ун. 2), то під Крупцем (3), то знов Глиняни підо Львовом (5). Одначе його унїверсали za znacznym iakimsi oyczyzny nieszczęsciem słuszney nie maią operaciey, як каже сам Заславський (5). Причиною того мали бути якісь конфедерациї чи бунти вояків, що збирались в похід, як на иньшому місцї сам зазначує (3). Які се бунти і чому були? Близших відомостей про се не маємо в жерелах, мов би то зібране під Львовом військо бунтувалось, але коли вже так було, то й легко відгадати причину того. Се не було нїщо иньше, тілько богато з війська не хотїло служити під командою Заславського а волїло приставати до Вишневецького. Навіть деякі пани попереходили до Вишневецького як Тишкевич, Калиновський, Конецьпольський. Мабуть до сього переходу вояків прикладати належить закиди кн. Заславського про бунти і конфедерациї.

І опісля по битві під Пилавцями, коли Вишневецький таки став тим, чим бажав, був він змушений боротись з партиєю противною собі, а се з партиєю угодовою Кисїля — Оссолїнського. Коли після умови з лютого 1849 зближав ся час, коли, як усї сподївали ся, остаточно справа козацько-польська рішить ся, робив і Вишневецький заходи на свою сторону. Поданий тут унїверсал його (нр. 8) з 30 мая 1649 являєсь доброю ілюстрациєю поглядів того воєвитого князя. Давнїйше, зазначує тут, держав ся осторонь із зависти, але любов вітчини перемогла, коли і сам Кисїль нїчого иньшого не віщує як тілько війну. Завжди був і єсть тої думки, що не належить боронитись, але сильно стреміти до повної рестітуциї Річи Посполитої, се иньшими словами, знищити до нащадку козацтво, бо extrema pericula extremis reprimuntur viribus. Таке могло-б і статись, коли б Вишневецький був — королем і то неограниченим... Козацтво показалось за сильне, аби йому можна від разу голову стяти і наслїдком того мусїла станути умова зборівська, але зовсїм не серед таких обставин, як каже король, „що ворог, спробувавши усїх своїх сил, нїчого не вдїяв, але був завжди побитий, сам просив згоди, і він його прийняв до ласки своєї...“ (ун. 9).

Умова зборівська не відповідала анї розмірам повстаня анї полїтичним потребам України. Козацтво прийняло її, як завжди в них водилось, без журби, чи додержать умову чи нї. Сам Хмельницький після неї опинив ся в дуже трудній ситуациї, так супро-

тив загалу козацтва, як особливо селяньства, бо йому не міг додержати обітниць. Одиноким пунктом виходу була, так думав він, нова війна з Польщею. Приготованя до неї робив передовсїм дипльоматичними зсилками з могутними сусїдами, головно з Портою і її васалами. М. Потоцький мав через своїх аґентів певні звістки про сї справи гетьмана і передавав їх Полякам. Він добре зрозумів, що похід калги на Москву уданий, а Хмельницький задумує щось иньше (ун. 10). Так і сталось. Калга з козаками почав пустошити землю волоску (ун. 11). З весною р. 1651 почалась на ново війна, на широкі розміри з обох сторін, але по стороні Хмельницького бракувало як раз того, що тепер давало перевагу Полякам, а се однодушної певности, довіря і щастя. Наслїдком того була нещасна битва під Берестечком, а за нею умова в Білій церкві.

I. Універсал Яреми Вишневецького до шляхти

з зазивом приходити йому в помогу.

(В таборі над Десною 24 червня 1648 р.).

Jasnie Wielmoznym Ichmosciom Moiem Miłosciwym Panom y Braci, ktorymkolwiek constabit o tey denuntiatiey moiey, przy zaleceniu słuzb moich do wiadomosci podaie: ze iusz ta exitiosa na oyczyzne nasze | procella odmienic się nie·moze, ktora nie wątpie do Wciow M. M. Panow personauit, iako syn Jegomosci P. Krakowskiego, na Zaporoze wyprawiony przeciw rebellizantowi Chmielnickiemu, iest wprzod na Zołtych Wodach z panem komisarzem y sz częscia woyska kwarcianego pogromiony, a potem przez nastąpienie Ordy poganskiey, z ktoremi ci zdraycy Rzptey Kozacy societatem armorum przyięli, y z niemi się, tam infensissimo hoste, na krew szlachecką pobratawszy, mielą oyczyzne nasze, a panstwo IKMci, prawie zaprzedali, pod Korsuniem woysko koronne zniowszy (sic), Ichmciow Panow hetmanow do wiezienia podawszy y bracią naszą turmy poganskie tak załosnie napełniwszy. Z tak tedy cięzkiego na oyczyzne vpadku poniewaz nam dalsze minatur periculum, Wciow M. M. Panow y Braci interest, abyscie, kogokolwiek communis patriae amor wiąze ad reprimendam tantam hostilitatem y ad vindictam tak wielkiey contumeliey, zgromadzac sie raczyli, a do mnie iako nayprędzy przybywali, azali da Bog za spolną do usługi Jego Krolewski Mosci ochotą naszą ten nieprzyiaciel dalszych tryumphow nad narodem naszym y z braci naszey tak znaczney nie poniesie korzysci, a quod summum n[ostr]a seruilia pectora et mancipia praedominant(ur), oyczyzna zas nasza custodibus granic swoich | destituta pericli-

tet(ur). Ja byłem tylko Dniepr mogł faeliciter (sic) przebydz, na ktorym wszystkie passus się mi vbiezane, y dla tego in succursum woysku koronnemu przeprawic sie nie mogłem, zechce s tą garscią ludzi moich utrapioney naszey adesse braci, in quantum pomoc Boska suffragari zechce y Wciow M. M. Panow ochota, na ktorych congres zatrzymywac sie będe. Vprzeyme zatym słuzby moie zalecam w łaske Wciow M. M. Panow.

W obozie nad przeprawą Dęsny pod Czernieiowem, die vigesima quarta Iunii anno Millmo Sexcentimo Quadrmo Octauo . . . . L. S. Wciow M. M. Panow vprzeymy brat y sługa Ieremi Michał Korybuth xiąze na Wiszniowcu y Łubniach, woiewoda ziem ruskich.

[Ind. Rel. Castr. Leop. T. 398. A 1648. P. 5—7. obl. 15/VI]

2. Унїверсал кн. Заславського до шляхти землї Руської.

(В Дубнї 19 липня 1648.)

Władisław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zasławiu, hrabia na Tarnowie. woiewoda sendomirski, łucki etc. starosta.

Jasnie Wielmoznym, Moim wielce Miłosciwym Panom y Braci, Ichmosciom Panom pułkownikom, rotmistrzom, reimentarzom y wszystkiemu rycerstwu weiewodztwa y powiatow ziem ruskich, na obrone Rzeczyptey zaciągnionemu, władzą vrzędu mego, na mnie pod ten czas osierociałey oyczyzny włozonego, oznaymuie: Iz nie na tym staneło nieszczescie Rzeczyptey, ze numerosi ciues wespoł z wodzami koronnemi iedni trupem polegli, drudzy in teterrimam seruitutem zabrani, supplices do Boga związane do oyczyzny podnoszą ręce, ani na tym, ze wielka czesc oyczyzny, in praedam na koczowiska poganskie podana, buntownik posiadł, miastom swoie podaiąc magistratus, ale y terasz nowe sobie poprzysiezone wołaiąc bunty y rebelie, iuz czesc woyska z Krzywonosem wodzem wysłali na zniesienie posiłkow Rzeczyptey, iako pułk Korsunski, Białoczerkiewski, pułk Gandze Vmanskiego, pułk pomienionego Krzywonosa, ktory nad temi czterema pułkami iest przełozony, pod ktoremi pułkami samey strazy | poymane iezyki przez ludzie pana Samuela Laszcza, straznika koronnego, ktory iako nieodsądzony urzędu tego w tym ciezkim Rrzeczyptey razie w powinnosci vrzędu swego dosyc czyni, dostateczne nieprzyiaciela tego zamysły opowiedzieli, ze sam Chmielnicki z potegą idzie pod Przyłuke, na posły swe oczekiwaiąc, z ktorych sprawiwszy sie y rade czernią vczyniwszy, chce wszytkiemi siłami nietylko na woysko Rzeczyptey, ale na całosc oney nastempowac, przyobiecanemi posiłkami vpewniaiąc iego

wszytką sprzysiezona Rus, o ktorey iusz dobrze Rzeczypta informowana zostaie. Skąd iaka spes temporum, kazdy vwazyc moze. A ze nie insza tylko w piersiach naszych po Panu Bogu nadzieia, wielce vpraszam W. M. M. Panow, abyscie coprędzey do obozu pospieszac chcieli, ktoremu mieysce miedzy Konstantynowem a Krasiłowem, maietnosciami moiemi, naznaczyłem y tam iusz armate z gospodarstwem woiennym wyprawiełem, dokąd y sam dnia iutrzeyszego ide. Zaczym y powtore per amorem patriae W. M. M. Panow vpraszam, chcieycie iako ad desperatam confluere patriam, nie dopuszczaiąc, aby in paruo interstitio ta kwitnaca oyczyzna in praedam et cinerem od nieprzyiaciela tego miala daley bydz vkrzywdzona.

Dano w Dubnie 19 Juli roku 1648. Locus Ligilli. Władysław D. xiąze na Ostrogu y Zasławiu, woiewoda sendomirski etc.

[Ind. Rel. Castr. Leop. T. 398. A. 1648. P. 171—172. obl. 24/VII].

3. Універсал кн. Заславського до війська

зібраного під Львовом, аби не бунтовалось, але виходило до нього.

(Під Кременцем 28 липня 1648).

Władysław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zasławiu etc. Ichmciom Panom rotmistrzom, porucznikom y wszytkiemu zacznemu rycerstwu woyska | Rzpłej po załosnem oyczyznie wszytkiego woyska rozgromieniu y pobraniu Ichmc. Panow Hetmanow do kupy się sciągaiącym, ktorym na krotki czas dałem beł vniwersał moy, aby sie pode Lwow kupili, pewien będąc, iako mi to przyobiecali, ze nie dla zadnych buntow ani confederatiey, ale kładania ratunku mieli sie gromadzic y potem zasług swoich w skarbie Rzptey y nagrod za odwazne, ktoreby teraz trzeba pokazac, dzieła pewni bydz, władzą na mnie od Rzptej włozoną roskazuie, aby zaniechawszy wszelkich przeciwko prawom Rptej y wojskowym artykułom miedzy sobą fakciey, o ktorych mi Ichmc Panowie obywatele ziemie lwowskiey daią znac, zaraz s tech stanowisk, w ktorych sie na tenczas mieli kupic, wychodzili. A miłoscią oyczyzny, sławą dobrą y nagrodą od przyszłego da Pan Bog Pana wwiedzieni, ktore za moiem kazdego z Ichmciow wyswiadczeniem pewnie potka, do mnie pod Krupiec, pana Cetnerowa wies, sciągali sie, patrząc na taki pozar, iaki swawola kozacka y wyuzdanie chłopstwa co daley, to więtszej szyrzy, posiadaiąc fortece, płondruiąc miasta y wsi y niewinnych ludzi tyransko morduiąc, krew szlachecką bezboznie rozlewaiąc. Wprzod tedy prosze kazdego z osobna, aby z ochoty swoiey to vczynił, a potem vpominam, aby w ciągnieniu według artikułow wojskowych sprawował

sie; wiec strzedz Boze iakich czynienia conspiratiey, ostroscią prawa woyskowego y vtraceniem czci przykazuie.

Dat. z pod Krzemienca 28 Julii 1648. Locus Sigilli. Władysław D. xiąze na Ostrogu y Zasławiu woiewoda sendomirski.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398. A. 1648. P. 209—210. obl. 31/VII].

4. Універсал сейму варшавського до війська.

(Варшава 29 липня 1648)

My Stany Koronne y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Duchowne y Swieckie, na teraznieyszy Generalney Konwokaciey Warszawski zgromadzeni Jasnie Wielmoznym Wielmoznym Urodzonym Ichmciom PP. pułkownikom rothmistrzom porucznikom y wszystkiemu rycerstwu chorągwi | powiatowych, iakimkolwiek tribem na vsługe y potrzebe Rzptey teraznieyszą zaciągnionym, y ynszym wszystkim ludziom, w słuzbie Rzptey zostawaiącym, takze y Ichmciom, ktorzy z ochoty swoiey y miłosci ku oyczyznie swym własnym kosztem zołnierza na vsługe Rzptey stawic przyobiecali, oznaymniemy: Isz coras to więtsze, gwałtownieysze na Rzczptą nastempuią niebespieczenstwa, ktorym iako nayprędzy zabiegac potrzeba, iezeli oyczyzne nasze strzez Boze w ostatnią ruine podac nie będziemy chcieli. Przeto Wciow M. M. PP. wszystkich na te vsługe Rzptey za pieniądze Rzptey zaciągnione rycerstwo napominamy; ichmciow zas, ktorzy z miłosci ku oyczyznie kosztem swym zołnierze na te potrzebe Rzptey stawic przyobiecali, braterskie prosimy, abyscie Wciowie nic a nic nie mieszkaiąc ani sie w stanowiskach zabawiaiąc, zarazem z ludzmi swemi do obozu koronnego, nie czyniąc w ciągnieniu vbogim poddanym zadnego bezprawia y przykrosci, pospieszali y do wodzow na teraznieyszy konwokaciey mianowanych, to iest I. O. X. Jmci Władisława Dominika na Ostrogu Zasławskiego, Woiewody Sendomirskiego y Wielmoznych Mikołaia Ostroroga Podczaszego, Alexandra na Koniecpolu Koniecpolskiego, Chorązego Koronnych, niemieszkanie się stawili, w tym przestrzegaiąc wszystkich tych, ktorzy sie na te słuzbe | Rzptey za pieniądze Rzptey zaciągneli, ze iezeliby vsługi Rzptey naymnieyszym opoznieniem omieszkali, surowie podług artykułow woiennych karani będą.

Dan w Warszawie die 29 Julii Anno 1648.

Maciey Łubienski, arcybiskup gneznienski. Locus Sigilli. Bogusław na Lesnie, generał wielgopolski, marszałek Koła poselskiego.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398. A. 1648. P. 263—265. obl. 12/VIII].

5. Універсал кн. Заславського до війська.

(Під Глинянами 11 серпня 1648.)

Władysław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zasławiu etc. Jasnie Wielmoznym, Wielmoznym, Vrodzonym Ichmciom Panom pułkownikom, rothmistrzem, porucznikom, reimentarzom y wszystkiemu rycerstwu Rzptey polskiego y obcego narodu. Ponawiaiąc vniuersałow moich, w tych czasiech wydanych, ktore za znacznym iakimsi oyczyzny nieszczęsciem słuszney nie maią operaciey, do wiadomosci donoszę, ze dla tak nierychłego Wciow pospiechu nieprzyiacielska bierze gore potencia y luba niedawno za błogosławienstwem Bozym ludzie moi z drugiemi, ex priuatis viribus zgromadzonemi, pod Konstantinowem nieco tych buntownikow vtrącili, za nastąpieniem iednak więtszych sieł, iszbe to wydołac, niepodobna, pomknoc sie naszym w gore przyszło, zostawiwszy bez obrony kraie tamte, skąd nullo negotio miasta y fortece tamtech kraiow buntownik odbiera y rabuie, krew szlachecką nullo etatis et sexus discrimine radicitus wybraca. W tych dniach Konstantynow y Zasław, a snadz iusz y Bar | osiadł, przes co niezliczonym prawie tłumem przybywac hultaystwa, ciągnącego się iako pozar iaki w oyczyzne. O czym ia nie tylko vniwerzałami moiemi, ale y przez listy, kogo moge, obwieszczam, wzywaiąc ad deploratam oyczyzney opem, a chociaz nil pfcio czynie, iednak co dictat ratio, nie odrazaiąc sie takową nieochotą, y ten moy vniwerzał in occursum Wciow M. M. Panow posyłam, rzetelnie przestrzegaiąc y z vrzędu, na mnie ab ordinibus regni na conwokaciey złozonego, napominam,ządam y ordinuie, abyscie WM. M. M. Panowię, iako kto moze, iako naprędzey pod Gliniany spieszyli, nie obiecuiąc sobie zadney pogotowiu tak prędkiey z naznaczoney komissiey pociechy, raczy vwazaiąc fortunae Reipublicae y nieprzyiacielski geniusz, co przedsiewzieli, ze po Panu Bogu nie insza nadzieia tylko w piersiach naszych, iesli od przodkow swych degeneres bydz nie chcemy, gdysz to pewna, ze poganskie siły łączą się znowu z buntownikiem.

Datt. w obozie pod Glinianami die 11 Augusti 1848. Locus Sigilli. Władysław D. Xiąze na Ostrogu y Zasławiu, hetman natenczas wielki.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398. A. 1648. P. 259—260. Obl. 12/VIII].

6. Універсал кн. Заславського до війська

(Під Глинянами 17 серпня 1648).

Władisław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zasławiu, hrabia na Tarnowie, woiewoda sendomirski, łucki etc. starosta, natenczas hetman

koronny, Jasnie Wielmoznym, Wielmoznym, Vrodzonym Ichmciom P P. pułkownikom, rotmistrzom, porucznikom, regimenterzom y wszystkiemu Rycerstwu Rzptey polskiego y obcego narodu. Isz po wydaniu vniuersałow moich, die undecima Augusti przeciwko Wciom, w ciagnieniu bedacym, wysłanych, swiezo do mnie niepocieszne od Ichmciow M. M. Panow obywatelow podolskich, w Kamiencu zawartych, przyszły wiadomosci, rekami wielu Ichmosciow podpisane, ze buntownik po wzieciu Baru znaczną czesz potenciey swoiey ku Kamiencowi obrocił, vmysliwszy go przykładem inszych | miast wyrabowac y w rece poganstwa podac, albowiem iusz y Orda, ktorey iest kilkadziesiąt tysięcy, ku niemu zbliza, skad pomienieni obywateli mniemaiąc, ze sie iusz sciagnoł y gorne praesidia, przez vkrzyzowanego Boga nas o posiełek zadaią i odstąpieniem tey fortece, iezeli im succursum nie damy, vpewniaią. Przeto abyscie WM. M. M. P P. iako naypredzy spieszyc raczyli, a pod Gliniany wiadomosc brali, dokad bym sie ia z tą czescią ząciągnionych ludzi obrociel, iezeliby mie tu choragwie zastac nie mogły, ten tedy vniwersał moy proszac y stimuluiac do tey ochoty wszystkiemi miłey oyczyzni ozdobami, ktore iusz po wiekszy czescy w ruine zapadły, wiecz isz mi iest z conuocatiey consensu ordinum regni ten vrzad zliecony, nawet vtraceniem Wmciow Moich M. M. Panow obowiezuie, abyscie WM. koniecznie spieszyli.

Datt. w obozie pod Gliniany | die 17 Augusti 1648. WMciowie Miłosciwi Panowie sciagaycie sie, a ten vniversał podług trybu woyskowego iedna drugiey ma przesyłac.

Władysław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zasławiu, woiewoda sendomirski.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398 A. 1648. P. 300—302. Obl. 19/VIII].

7. Універсал С. Лянцкоронського до шляхти землї Руської.

(З табору на Купілї 19 мая 1649).

Stanisław Lanckoronski na Brzeziu, casztelan kamieniecki, regimentarz woysk IKM., skalski, dymirski starosta.

Jasnie Wielmożnym Moim wielce Mcwym Panom y Braciey Ich Mciom Panom senatorom, dignitarzom, vrzędnikom y wszystkim obywatelom woiew. Ruskiego.

Przy zalecaniu słuzb moich braterskich, to co acz wszytkiey Rzptey maxime interest, osobliwie iednak Wmciom Moim Mciwym Panom, ktorzyscie tego niebezpieczenstwa nayblizszy, do wiadomosci donoszę, iz iako iuz nie tayny kazdemu przez Ichmciow Panow Commi-

sarzow naszych w Pereiasławiu z kozakami zaporozkiemi zastanowionego armistitium wychodzi zaznaczony termin, ktory wczesną nam porę zawziąwszy woienną, teraz iuz wielkim Rzptey grozi niebezpieczenstwem, zaczym iz ten nieprzyiaciel namyslone swoie chce do effectu w Rzptey przywodzic machinacye, lubobym chciał wyuzdaney woli iego wstręt vczynic, nie maiąc iustam proportionem woyska, nie vbezpieczam, abym tak wielkiey wnętrzney rebellizantow z poganskiemi ziednoczoney potędze mogł małą garscią sufficere ludzi y doskonałą vczynic resistencyą. Otoli iednak przy szczegulney Bozkiey prouidencyey zasadzam nadzieie y mocno trzymam, ze odwaznego rycerstwa serca y ochota będzie chciała wydoływac. Wczesnie iednak z powinnosci vrzędu mogo, od krola JMci Pana Mego Miłosciwego na mie włozonego, vwiadamiam, abyscie WMciowie Moi Mciwy Panowie w czuyney ostroznosci y iako naywiększy pod ten czas zostawali gotowosci. Prosze przy tym wielce, kogo wzruszy miłosc tak iuz vtrapioney oyczyzny, koko (sic) wrodzony ieszcze ku ratunku samych siebie zagrzywa feruor y powykła narodowi naszemu do nabycia sławy dobrey powiabia ochota, abyscie do obozu, w ktorymem tu iuz stanął, dla pomozenia ratunku przy tak otworzystwych okazyach woyskowey companiey przybywali: cokolwiek w tey mierze | ochoty oswiadczycie Wmciowie Moi Mciwy Panowie dla obrony kosciołow Bozych y wiary naszey catholickiey, dla zatrzymania wolnosci y swobod swych szlacheckich, naostatek aby carissima pignora w obłowy bissurmanskiey krwie więcey nie szły, za pomocą bozą zagrodzic mozecie, vbespieczaiąc się, ze gdy in eo passu sami sobie deesse nie zechcecie y szczęsliwey onych oczekiwaiąc przybytnosci, powtore słuzby moie w łaske Wciow Moich Mciwych Panow iako naypilniey zalecam.

Dan w obozie na Kupieli decima nona Maii, anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo nono.

Stanisław Lanckoronski casztelan kamieniecki, starosta skalski. Locus Sigilli.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 399. A. 1649. P. 341—343. Obl. 26/V].

8. Універсал кн. Вишневецького до шляхти землі Руської.

(В Ярославі 30 мая 1649).

Jasnie Wielmozni, Wielmozni, Miłosciwi Panowie senatorowie, dignitarze, starostowie y wszyscy w obec obywatele woiewodztwa Ruskiego, Moi Mciwi Panowie y Bracia!

Długo poglądaiąc a longe na vsposobienie Rzptey, in alto vsługi moiey Wmciom Moim Mciwym Panom y Braciey zostawałęm silentio,

dotąd poki przy vstawicznym I. K. M. pieczołowaniu iaka kolwiek cum rebellibus pokoiu zostawała nadzieia, ale kiedy afflictae na ten czas patriae fatalia tempora y samego Imci Pana woiewody kiiowskiego ad sedandos praesentes motus commisarza sententya nic innego nam tylko ciężkie belli denuntiat tempestates: tandem miłoscią oyczyzny lubo to z twardego snu inuidyey zbudzonemu zblizyc sie tu y o swoiey do vsług Wciow Moich Mciwych Panow ochocie denunciare przychodzi więcey z tą, ktora pro fide obligata oyczyznie debeo, odezwac sie powinnoscią, wiedząc zwłaszcza, ze ex mente I. K. M. y Rzptey dwoie iuz wici Wmciom Moim Mciwym Panom wiadome do pospolitego ruszenia | są wydane. Tego ia iako zawsze optabam, tak y teraz nie inny bacze reperandae salutis nostrae sposob tylko ten, aby vna eademque non defensionis tylko, iako niektorzy extra pericula będąc rozumieli, ale całey Rzptey restitutionis, o ktorey słabo oyczyzna na przeszłym seymie radziła, zostawała w nas meta et animus. Vwazaiąc tedy woyska szczupłosc, słabe contra tot hostium molimina posiłki, ten eden securitatis nostrae argument iest, vt extrema pericula extremisi reprimantur viribus. A lubo to o trzech wiciach non constat, wiedząc iednak o pewnych niebezpieczenstwach, ktore parieti WM. M. Panow naypierwey grozą, te ochote moie do vsługi Wmciow Moich Mciwych Panow, anteoccupando czas zamieszany, propono, prosząc y zycząc, abyscie Wmciowie Moi Mciwi Panowie, mianowicie ktorzy principaliori dignitate et consilio woiewodztwu temu praeducetis y communiter ze mną do tey nalezycie powinnosci, wczesznie sie ze mną per Castellanatus o porządku woiennym znosili y innym Ichmosciom ad sumenda arma more maiorum incitamento byli, do namowienia zas czasu generalnego popisu, do ktorego iuzby nam byc gotowemi potrzeba, sporządzenia | pułkow, obrania panow rotmistrzow pro die duodecima Iunii do Wiszni, gdzie y ia praestolabor Wciow Moich Mciwych Panow congressu, ziachac sie raczyli, zeby inclitum et nobile woiewodztwo (sic) tego territorium, gdy da Bog przy boku I. K. M. na kon nam wsiesc przyidzie, w porządku y w gotowosci exemplo praeat caeteris z wysoką imienia owego sławą, do czego ia pro mea exigua opera WMciom Moim Mciwym Panom dopomoc y lubo lassatas, vires moie wszytkie applicare do ich vsługi zostaie gotow. Vprzeymie za tym moie słuzby zalecam w łaske Wmciow Moich Mciwych Panow y Braci.

W Jarosławiu dnia trzedziestego Maii, millesimo sexcentesimo quadragesimo nono.

Wciow Moich Mciwych Panow vprzeymy brat y sługa Jeremi Michał Korybuth, xiąze na Wiszniowcu y Łubniach, woiewoda ruski, manu propria. Locus Sigilli.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 399. A. 1649. P. 400—402. obl. 5/VI.]

9. Універсал Яна Казиміра про довершенє умови зборівської.

(Під Зборовом 21 серпня 1649).

Jan Kazimierz z Bozey łaski król polski etc.

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie woiewodztwom wszytkim, ktore w pospolitym ruszeniu do nas idą y iescze nie doszli, oznaymuiemy, iz iakosmy naibardziey sobie tego zyczyli, abysmy spolną oyczyznę z niebezpieczenstwa oswobodzili y vspokoili, tak gdy | nieprzyiaciel zprobowawszy wszytką swoią potęgą sił naszych a z łaski Bozey pociechy nieodnioszy, ale wstręt zawsze wziąwszy, sam sie do pokoiu szkłonieł y nam sie z tym ozwał, nie chcielismy tey okaziey opuscic, ale do traktowania z nim przystąpilismy y woysko zaporowskie za przyczyną chana krymskiego (z ktorym dawne pakte odnowilismy) do łaski naszey przyięlismy. Daiemy tedy te vniuersały nasze, abyscie vprzeymosci y wiernosci wasze, ktorzyscie iescze w pospolitym ruszeniu do nas nie doszli, nazad sie do domow swoich powracali, nie zycząc vprzeimosciom y wiernosciom waszym dalszych niepotrzebnych w ciągnieniu niewczasow. Na co przy podpisie reki naszey pieczec koronną przycisnąc roskazalismy.

Dan w obozie pod Zborowem dnia dwudziestego pierwszego mca sierpnia, roku panskiego tysięcznego szescsetnego czterdziestego dziewiątego; panowania naszego polskiego pierwszego, szwedzkiego drugiego roku.

Jan Kazimierz krol. Locus Sigilli.

[Ind. Rel. Cast, Leop. T. 399. A. 1649. P. 792—793. obl. 27/VIII.]

10. Універсал М. Потоцького до шляхти землї Львівської.

(В Єзуполю 9 серпня 1650).

Mikołay z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizynski, ostrzski etc. starosta.

Jasnie Wielmoznem, Wielmoznem Moim wielce Mciwym Panom y Braci, Ichmciom Panom senatorom, dignitarzom koronnym, vrzędnikom ziemskim, officialistom grodzkim y wszystkim obywatelom ziemie Lwoskiey przynaleznim, słuzb moich y oswiadczeniu chęci braterskich czyniąc powinnosc vrzędu moiego, do wiadomosci donoszę: Iz sołtan Gałga ze wszytką ordą krymską w pole wyszedł y po Zadnieprzu idąc, szlakiem ku panstwom cara moskiewskiego ciągnie. Temuz budiacka orda zachodzi drogę, chcąc się z nią, kędykolwiek Dniepr przebywszy, złączyc. Temuz | in subsidium kilka tysięcy przebrakowanych pod Pułtawą kozakow Chmielnicki posłał. A ze nieprzy-

iaciela tego fides lubo foedere firmata nie była nigdy stateczna, y owszem lubrica podtenczas naywiększy swoy iad wywierał, kiedy naywiększe pokoiu y przyiazni oswiadczał specimina, do tego ze z tego szlaku, ktorym idzie w oko nam panstwa Jego Krolewskiey Mosci diuertere, przestrzegam WM., abyscie Wci o domach swoich ochotnemi byli, zamysłom nieprzyiacielskim zupełney nie dawali wiary y na dalsze wiadomosci, o ktore trudno bydz musi, poniewaz kozacy szlakami wszytkiemi y mieyscami, na ktorych straze nasze bywały, władaią y one w swym zawiadywaniu maią, a dlatych sprawcy nasi wprost chodzic nie mogą, lecz muszą kolic y nie rychło z wiadomosciami przybywac, niesprzyczali się, ale iako naymnieysza ode mnie będzi o nieprzyiacielu pogłoska, zebyscie sie Wmciowie do woyska Jego Krolewskiey Mci kupili. Nadzieia w miłosierdziu Bozem, ze on, kiedy szczyrze za imie iego swięte y tey oyczyzne zasłaniac się zechcemy, prace y mienia nasze pobłogosławiwszy, da niesmertelne z nieprzyiacioł zwycięstwo y WM. wiekopomney nabawi sławy. Ktorey zycząc vprzeymie, samego siebie pilnie łasce WM. Moich Młciwych Panow zalecam.

W Jezupolu die nona Augusti 1650.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 400. A. 1650. P. 611—613. obl. 11/VIII].

II. Унїверсал М. Потоцького про рух Хмельницького.

(Під Каменцем 6 вересня 1650).

Mikołay z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizynski, osztryski etc. starosta. Jasnie Wielmoznym, Wielmoznym Moim Msciwym Panom y Braci y wszytkiem obywatelom koronnym. Przy zaliceniu słuzb moich to do wiadomosci podaie, isz iakom w przeszłym vniwersale moim pro debito officii mei to co imminet oyczyznie naszey, oznaymował, tosz y w teraznieyszym iteruie. Oznaymuie, ze nie tilko, aby to incendium woyska I. K. M. gotowoscią i moią praesentią miało się vgasic, ale owszem wiekszy zaymuie się impet, gdy ten rebellis, wzburzywszy furentem plebem, z swoiemi woyskami skupił sie poblizu woysk I. K. Msci y proximam parietem ziemie Wołoskiey ferro et flammis depopulatur. Co iako szkodliwa rzecz bydz moze kraiom naszym, kazdy vwazyc moze. Ja sam z woyskami I. K. M. zostaiąc in dies et horas, vwazam maiora imminentia, a podaiąc do wiadomosci Wmciom, Mu Mu Panstwu y kazdemu stanowi to, co słusznie kazdego afficere y ostroznym miec chce, zapraszam na vsługę Rptey, kędy z moią gotowoscią w obozie pod Kamiencem zostawam, zycząc wszytkiem obywatelom tego, aby powinną

mieli o sobie opatczność y kto ochotnym do vsługi Rptey czuie, przybywał, a mianowicie ci, ktorzy som w słuzbie Rptey y teraz w woysku stawic się powinny, prosząc o to, aby dla prędszey wiadomosci ten vniuersał moy do grodu od grodu bliszego był przesyłany.

Dan w obozie pod Kamiencem, die 6 sept. A. D. 1650. Mikołay Potocki L. S.

[Ind. Rel Cast. Leop. T. 400 A. 1650. P. 841—842.]

12. Універсал М. Потоцького до шляхти землї Руської.

(В таборі під Сокалем 4 мая 1651).

Mikołaj z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny barski, nizynski, ostrzki, czerkawski etc. starosta.

Jasnie Wielmoznym Moim Wielce Mciwym Panom y Braci Imciom Panom ziemianom woiewodztwa ruskiego do wiadomosci donoszę, iz z roznych językow, exploratorow y coresdondentow moich mam te wiadomosci, ze Chmielnicki woyska swe skupił, y Orda Nohayska, pod Kiowem dwie niedzieli temu przeprawiwszy się, w panstwa Jego Krol. Msci ciągnie y iusz iest z niem v Winnice. Orda tez Krymska y Budzacka ku niemu pospiesza, maiąc ten vmysł na woyska J. K. M. vderzyc. Przete z powinnosci vrzędu mego przestrzegam | Wciow, abyscie W. Moi M. Panowie w domach swoich ostroznemi byli, a do woyska Jego Krolewskiey Msci iako nayprędzey spieszyli. Nadzieia w łasce Bozey y w milosierdziu iego swiętym, ze ten nieprzyiaciel przy szczęsciu Jego krol. Mci, siełach, ochocie y dzielnosci woysk, ktore iuz w oboz iedne weszły, drugie tesz wchodzą, nie tylko nie odniesie pociechy, ale tez trupem swoim niesmiertelną J. K. M. sławę, a oyczyznie gruntowny pokoy przyniesie.

Pisany w obozie pod Sokalem quarta Maii A. D. 1651. L. S.

Mikołay Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny.

[Ind. Rel. Cast Leop. T. 401 A. 1651. P. 1098—1099.]

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

під час перебування його в Петербурзї

(з 28 березїля 1858 до червня 1859 р.).

КРИТИЧНО-БІОҐРАФІЧНИЙ НАРИС.

Написав **О. КОНИСЬКИЙ.**

I.

В четвер 23 березїля р. 1858 о годинї 8 у вечері тихо по зелїзницї з Москви підходив до вокзалу в Петербурзї почтовий поїзд. Важко паровав і сопів паровик, нарештї засвистїв і став біля перону. З ваґону III кляси вийшов сивобородий чоловік в кожусї, в українській шапцї. Великі, густі, сиві вуси і вся твар того приїзжого давали знати, що то Українець. На тварі його, охмареній журбою пережитого лиха, як і в поглядї ясних очей блакітно-сїрих не можна було не помітити і слїдів страждання і душевної утоми і проміння сподїваного чогось радісного...

То був Тарас Шевченко.

Ще-б два місяцї і було-б рівно одинадцять років з того часу, як він зневолено покинув столицю; минуло б 11 лїт з того часу, як на отсему самому вокзалї його під вартою посадовили на поїзд яко невольника військового уряду і фельд'єґер помчав його в Азию, в неволю, на засланнє. Тепер, майже по 11 роках тяжкого житясону в „смердячій казармі" його визволено; йому вернули нїби-то волю (бо все таки на половину та воля була спаралїзована доглядом поліциї), але не вернули йому, тай нїхто в сьтітї не спроможен був вернути, того найкращого добра його, яке проковтнула неволя: його лїт і здоровя. Природа, як се ми відаємо добре, надїлила Шевченка добрим, міцним здоровєм. Уважаючи на ту міць,

шеф жандарів Орлов і природив цареви повернути поета-художника в військо простим салдатом. Але, каже доктор медицини Андрій Козачковський[1]) — яка людська природа спроможна була встояти і не зломити ся в тій боротьбі, на яку цар і його підручники вирядили Шевченка в дикі, безлюдні степи киргизські? З заслання Шевченко вернув ся до Петербургу з здоровєм розбитим цїлком, з орґанізмом на віки і завчасно покалїченим, знесиленим, виснаженим.

Річ певна, що під останнїй посвист льокомотива не можна було серцю нашого кобзаря не затремтїти, не забити ся: в одну і ту саму хвилину в великому серцї страдальника зустрів ся вплив двох супротилежних сил: лиходїйної сили тяжких скорботних споминок минулого, і добродїйної — радісно сподїваного побачення з людьми близькими, дорогими і з надією на нове житє на волї. Вжеж хоч яке було добре, незлобиве серце у Тараса, а не спроможно було воно здержати ся і не дати ворушити ся споминкам минулого. З першим ступнем по ґрунту Петербургу не можна було, щоб перед очима поета не воскресли темні образи Енґельгардта, Ширяєва, Петрова[2]), Дубельта, Орлова, Обручова, Ісаєва і Потапова з їх лиходїйними вчинками супроти нього. Одночасно з ними воскресли і ясні образи Сошенка, Венециянова, Брюлова, Жуковского, Гребінки, ґрафів Толстих, а з ними і визволеннє його з крепацтва і з військового полону. За перше Тарас заплатив з свого власного найдорожшого скарбу — 24 роками свого дитинного і паробочого віку, за друге — розбитим і покалїченим здоровєм. Перед очима художника і в минулому і в близькому сподїваному стояла люба його академія художеств, криниця його осьвіти, його alma mater.

Не можна вгадати запевне, що в ту хвилину, коли Шевченко вийшов з вокзалу, більш хвильовало йому серце: чи споминки мину-

---

[1]) Кіевскій Телеграфъ 1875 ч. 25.

[2]) Олексій Михайлович Петров — студент Київського унїверситета, що видав і погубив Шевченка і иньших, став потім служити в „3 отдѣленіи", але служив не довго. Небавом він украв у Дубельта власноручну резолюцию царя Миколи про жандарських коней і при анонїмному доносї послав її до царя „яко доказ на те, що в „3 отдѣленіи" царської канцеляриі за гроші можна роздобути чисто все, не минаючи і царських резолюций". На слїдстві Петров признав ся, що донос на Дубельта зробив, щоб помстити ся. За се Петрова закинули на цїлий рік в каземат фортецї, а потім заслали в Олонецьку ґубернію, звідкіль визволили його лишень з початку р. 1870. Останнї роки свого віку він дуже бідовав, перебиваючись з лекций музики. Помер р. 1883. (Див. Русск. Старина 1888 IX стор. 482 і X стор. 493).

лого, чи близьке сподїване? Минї здаєть ся, що відповідно перенятливій вдачі, — сьвітлі образи Лазаревського, Артемовського, ґрафів Толстих взяли гору і своїм сьвітом закрили темні тїни Дубельтів і Орлових! Будівля і ґалєриї академії художеств закрили будівлю і тюремні келиї „3-го отдѣленія". Минуле мусїло одійти геть; хоч воно було і невимовно тяжке, але воно минуле!... воно минуло вже на віки...

З поїзду Шевченко зараз же поїхав до Михайла Лазаревського і за годину був у його в хатї і в палких дружнїх обіймах його. Нї поет, нї його друзяка не лишили нам нїяких звісток про ту зустріч і бесїду їх; але, здаєть ся минї, що легко вгадати і ту і другу. В обох приятелїв на серцї була така сила щирого почутя, що годї було виявляти його словами; словам тут не було місця. В таких випадках слова у людей нїби замерзають, уста нїміють; говорять тільки душа та серце, але говорять вони своєю мовою, без слів.

II.

Ранком другого дня на дворі стояла негодь; падав снїг, була слота, сіряво. Памятаючи, що кільки день назад в Москві Тарас перебув недуг, йому годилось би під таку негодь не виходити з хати; але якаж сила спроможна була вдержати його в хатї? Вельми натурально було йому жадати швидче подивити ся на те, чого він не бачив 11 років. І от він, не вважаючи на негодь, пішов зранку оглядувати столицю. „Оббігавши, каже він в свому журналї[1]), половину міста, він зайшов спочити і поснїдати в ресторан Клея. Тут несподївано зустрів свого старого знайомого дуку-дїдича з Прилуцького повіту Грицька Галагана. Галаган тільки що приїхав і привіз Тарасови з Москви від Максимовича знайденого в Москві Тарасового „Єретика" себ то Івана Гуса. Автор був певен, що поема та на віки пропала. Не диво що він зрадів тій знаходцї, та на лихо знайдено не цїлу поему, а тільки невеличку частину її[1]) і Шевченко, пишучи 5 квітня до Максимовича, прохав його попрохати Бутенева, чи не знайде він і другої половини поеми „бо без неї нїчого не вдїєш".

Поснїдавши, Тарас о годинї 3-й вернув ся до дому „і тут обняв свого щирого друга Семена Артемовського, через пів години

---

[1]) Кобзарь 1895 т. III ст. 189.

[2]) Кобзарь III стор. 189.

був у його в господї, буцїм в своїй рідній хатї. „Богацько і богацько ми дечого згадали і де про що перебалакали, записує Шевченко в своєму журналї[1]), а ще більш лишило ся того, про що не встигли нї згадати, нї перебалакати. Дві години проминуло швидче однїєї хвилини“.

О 6-й годинї у вечері Шевченко пішов з Лазаревським до ґрафинї Н. Ів. Толстої. Про зустріч його у Толстих маємо дві певні звістки: одну — донї Толстих — Катерини Юнґе, що була того часу 14-ти лїтним підлїтком, а другу — самого Тараса.

Родина Толстих горіла бажанєм швидче побачити свого сподїваного дорогого гостя. Толсті не поїхали стрівати його на вокзал, не бажаючи своє почутє показувати прилюдно: властива їм скромність, сьвятість і щирість почутя вимагали вилити те почутє у власній господї.

„Серце замирало, ждучи Шевченка“, каже Катер. Федор. Юнґе[2]). Нарештї прийшов той день, коли він повинен був прибути... Жданнє перейшло в нетерплячість. Аж ось подзвонили і в сьвітлицю ввійшов поет, з довгою бородою, з добродушною усьмішкою, з очима повними любови і слїз“.

— „Серденята мої! други мої!“ промовив крізь слези поет і припав губами до рук ґрафинї.

Я вже й не тямлю, читаємо далї у Юнґе, що вже тодї було у нас! усї цїловали ся; усї плакали, усї говорили разом“.

Шевченко про сю саму зустріч говорить теж короткими, але повними глибокого, горячого почутя і великого значіння словами. „Нїхто і нїколи, каже він[3]) не зустрічав мене, і нїкого і нїколи і я не стрівав більш сердешно і більш радісно, як зустріли ся ми з моєю сьвятою заступницею і з ґрафом Федором Петровичем. Зустріч наша була щирійш зустрічі кревняків. Богацько хотїв я висловити їй і нїчого не висловив. Фляшкою шампанського вина осьвятили ми наше сьвяте, радісне побачення і о годинї 8-ій розійшли ся“.

Від Толстих, з серцем повним радощів, Шевченко пішов до Василя Білозерського, свого союзника і сусїду в тюрмі р. 1847. Тут зустрів своїх товаришів по засланню в Оренбурзї, Сїраковского, Станевича, Сову. Зустріч була весела, радісна. Після щирої розмови залунали рідні, любі піснї. З голосом рідної піснї годї було і Та-

---

[1]) Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

[2]) Вѣстн. Европи 1883 VIII стор. 838,

[3]) Кобзар 1895 т. 3 ст. 189.

расови, і Білозерському не згадати кінця сїчня р. 1847: гостювання Шевченка в Мотронівцї, Кулїшевого весїля, надій що тодї пановали, і инчого всього того, що під той час гріло, живило, бадьорило душі і серця невеличкого гурту українських патріотів і патріоток.

III.

Опріч найпершого, сьвятого, високоморального обовязку вдячности до Толстих, був у Шевченка теж на одному з перших місць і другий обовязок, правда — супротилежний змістом, але невідкладний; хоч який осоружний був сей обовязок, але відбути його треба було не минуче і не гаючись.

Перебувати Шевченкови в столицї цар Олександер II призволив 10 лютого р. 1858 з такою умовою, щоб „отставной рядовой Шевченко былъ подвергнутъ строгому полицейскому надзору и чтобы начальство академіи художествъ имѣло за нимъ должное наблюденіе, даби онъ не обращалъ во зло (не повертав на лихо) своего таланта“[1]).

Умова догляду полїциї вимагала від Шевченка, щоб він зараз, скоро прибув до столицї, став перед лице свого доглядника — „опікуна“, себ то начальника полїциї. Отсе ставленнє про всякого чоловіка, якому доля не поталанила покоштовати його, річ морально гидка, прикра, а задля Шевченка і поготів: воно нагадувало йому пережите ставленнє перед лице баталїонних і иньших військових начальників в Орську та в Новопетровському. Одначе не ставити ся не можна було.

І от ранком 29 березїля починає наш поет в образї „отставнаго рядоваго“ переходити бюрократичні митарства „піднадзорного“ житя. Починати їх, звичайно, треба „по начальству“, йдучи з низу в гору сходами „установленими по закону“.

На першому ступню стояв начальник канцеляриї обер-полїціймейстера Іван Таволга-Мокрицький, Українець з Пирятинського повіту, давнїй Шевченків знаємий. „Прикинувшись казанською сиротою, пише Тарас в свому журналї 29 березїля[2]), я о годинї 10-ій ранку пішов до Мокрицького. Він повитав мене не то щоб по урядницьки, але не то щоб і по землядьки. Стара знаємість пригадала ся десь з боку. На сам кінець він порадив минї зголити бороду,

---

[1]) Истор. Вѣстн. 1896, червень стор. 897.

[2]) Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

щоб не зробити прикрого враження на його патрона ґрафа Шувалова (обер-поліцийместера), а до сього мушу ставити ся, яко до головного свого доглядника".

Порада — зголити бороду — мала на той час свою рацию. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороду; а Шевченко перед поліциєю був нічим більш, як тільки „вислужений жовнір", і йому не варт було дратовати свого „опікуна". Одначе не хотів він і бороду голити; бажав принаймні зробити фотоґрафію свою з бородою, щоб послати ту фотоґрафію М. О. Дороховій в Нижній Новгород. 30 березіля він сфотоґрафовав ся з бородою, в кожусї і в українській високій шапції[1]).

Зголивши бороду і одягшись во фрак Шевченко „мусів відбути велике нещастє: ставити ся перед свого головного „опікуна ґрафа Шувалова". Обер-поліціймейстер приняв його по просту, не по урядницки і головна річ без отих напучувань, що „личать нагоді", і тим зробив на його добре враженнє"[2]).

Відбувши се „нещастє", Тарас при нагоді зайшов знов до Мокрицького і познайомив ся з його жінкою, Українкою з роду Сьвічок: очевидно, вона зробила на Тараса добре враження. Увечері тогож дня поет був у Толстих, розповів про авдиєнцию у Шувалова. Ґрафиня порадила йому представити ся ще й найвисшому „опікуну" шефу жандарів князю Долгорукову. Отсе ставленнє не було потрібним „по закону"; тим паче прикро було Тарасови справити його. Але справити радила ґрафиня Настасія Івановна, не послухати її було якось неяково; та коли вже вона радить, так радить не на лихо йому; вона ж знає усї звичаї висшого сьвіту, тямить, що часом знехтованнє якого будь найдрібнійшого звичаю може чимало нашкодити людинї.

Шевченко згодив ся і „щоб вволити волю ґрафинї Н. Ів., ставив ся 15 квітня перед лице шефа жандарів". Князь Василь Долгорукий не втерпів, що-б не наділити нашого поета ввічливим, яке „личить нагоді", напучуванєм. На тому і скінчила ся авдиєнция[3]).

---

[1]) Такі Шевченкові фотоґрафії дуже рідкі; я бачив їх тільки дві — одну у Миколи Лисенка. Фотоґрафія — що звичайно буває при „Кобзарі", де поет теж в шапції і в кожусї, але без бороди, зроблена вже, певна річ, після 6 квітня р. 1858.

[2]) Кобзарь III с. 192.

[3]) Кобзар 1895 т. 3, стор. 195.

IV.

За кілька день по приїздї в Петербург починає у Шевченка зростати широка знаємість, переважно між письменниками, артистами і взагалї між людьми осьвіченими. Більш за все сприяла тому родина ґрафа Ф. П. Толстого своїми недїлями і обідом на честь Шевченка. Взагалї по приїздї поета в столицю „житє його пішло добре і радісно. Його оточала тепла дружба і ті інтелектуальні раювання, яких він так довгий час не зазнавав“. Дім Толстих він уважав своїм рідним. У Толстих бували майже всї його приятелї. Тут що недїлї збирали ся, поети, лїтератори, артисти, учені, взагалї те осьвічене товариство, якого він був позбавлений цїлих 11 літ. Натурально, що в такій атмосфері „він ніби ожив і своїм ласкавим, добрим поводженнєм, оживляв усїх, що були округ його“, каже К. Ф. Юнґе, „він впливав на всїх чарівливо і всї його любили“[1]). В листї до Ускова він правду писав 4 липня тогож року[2]): „В Петербурзї минї добре; живу в академії, товариші-художники мене полюбили, а сила-силенна земляків мене просто на руках носять. Одно слово — я цїлком щасливий“.

Можна сказати, що трохи що не з першого дня приїзду його до столицї починаєть ся знайомість його з лїпшими інтелїґентними людьми. У вечері 30 березїля у Толстих зібрав ся великий гурт осьвічених гостей. Скоро ґрафиня Настасія Ів. представила їм Шевченка, „вони повитали його, яко давно сподїваного дорогого гостя“. Спасибіг їм, каже Тарас і висловлює в своєму журналї[3]) страх, щоб йому „не зробити ся модною фіґурою в Петербурзї“.

З першого погляду, той інтерес, який викликав до себе Шевченко серед столичної інтелїґенциї, справдї скидав ся на „моду“, але в дійсности — побачити Шевченка, спізнати ся з ним, виявити спочутє до його — була не мода, а потреба душі осьвічених людей Росиї. Шевченко був великою, нїчим неоправданою жертвою того ладу державного, що панував над Росиєю під увесь час царювання Миколи I. За нового царя, здавало ся, той лад починав конати, мусїв зникнути, перемінити ся на новий, лїпший, більш відповідний волї людського духа. Першою ознакою сподїваної зорі оновлення Росиї, здавала ся хоч невеличка, не скажу — воля друко-

---

[1]) Вѣстн. Европы, Августъ 1883 стор. 839.
[2]) Кіев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 311.
[3]) Кобзарь 1895 т. 3 стор. 190.

ваного слова, а щось похоже на неї. Ще більшою ознакою було праця коло скасовання крепацтва. Отож в образї Шевченка стояв живий, виразний образ недобитка-к р е п а к а, що так тяжко постраждав за свої п о е т и ч н і твори. Тут була не сама проста цїкавість, а ще й н а у к а, що, треба чинити, щоб спекати ся тих зразків неволї і самовластя чоловіка над чоловіком, які так не полюдськи були заподїяні над Шевченком. Треба гадати, що в той час кожен з осьвічених і вольнолюбних людей, дивлячись на Шевченка, почув і себе хоч трохи винним перед страдальником; бо сяк, чи так, а кожен з осьвічених людей, скоро він сьвідомий неволї і безправя і нїчим не протестує проти лиходїйних вчинків самовластя, він причиняєть ся до панования того лихого ладу. Крепацтво, неволя і инчий такий лад пановали з волї не одного тільки чоловіка. Брак житя вільного, добродїйного нїде і нїколи не залежав від волї одного чоловіка, хтоб він не був, то все продукт культури і звичаїв більшости людности.

Я добре розумію міць і вагу моди, але, кажу ще раз — що відносини столичної інтелїґенциї до Шевченка і повитання його не були продуктом моди, се був ж и в и й с у д і с т о р и ї. Суд сей розпочавсь ще в Астрахани в серпнї р. 1857 і не скінчивсь він ще й досї. История казала: судити з одного боку Шевченка за його „злочинні баламутні“ твори, а з другого — третєоддїленську юстицию за її „справедливість“. Скрізь по дорозї з Астрахани до Петербургу ми чули той суд і присуд. Тепер черга за Петербургом. Тут найвиразнїйше сей суд і присуд відбув ся на обідї у Толстих 12 квітня на честь Шевченка.

На той обід зібрало ся богацько гостей. Перший тоаст підняв господар на здоровє царя, дякуючи йому за визволеннє Шевченка. Обійти ся без такого тоасту нї в якому разї не можна було, вже по тому одному, що ґраф Толстой, яко віце-президент академиї художеств, був царський урядник. Промови за обідом сказали поет Щербина, ґрафиня Настасія Ів. і М. Д. Старов. Ґрафиня, вславляючи високий патріотизм Шевченка і глибоку без краю любов його до рідної України, бажала, що-б любов ту люде брали собі за взірець, за науку того, як треба любити свій рідний край. Промову Старова я подаю дословно, такою як списав її і прислав Лазаревському сам оратор: „Нещастє Шевченка скінчило ся, мовив бесїдник, і тим знесено одну з величезнїйших неправд. Ми не зневажимо скромности тих, чиє піклованнє сприяло сему доброму дїлу і придбало собі подяку кожного, хто спочуває повазї сього дїла благого. Ми скажемо, що нам радісно бачити того Шевченка, що серед

жахливих, душегубних обставин, в суворих мурах „казарми смердячої“, не знесилїв духом, не впав в роспуку, але зберіг любов до своєї долї тяжкої, бо та доля його благородна. Вже отсе одно варто обезсмертити ймення Шевченка. Дозвольте-ж минї піднести тоаст вдячности за того Шевченка, що своїми стражданнями піддержав сьвяту віру в те, що дїйсно моральної природи чоловіка жадні обставини не спроможні побороти“[1]).

Привитання висловлені за обідом до Шевченка глибоко запали в серце кожному хто їх чув; вони у кожного зворушили дух і думку. В усїх гостей лиця були блїдо-зеленими, а що до Тараса, так він признаєть ся, що „йому було і приємно і якось не-яково“ — „я, каже він: не сподївав ся такої великої шаноби. Для мене се була чиста новина“[2]).

V.

Таким ото чином Шевченко за короткий час опинив ся серед великої сїм'ї лїпших людий того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, такий різкий контраст, як той, що перебув Шевченко 30 лїт тому назад, коли доля з темного горища маляра Шіраєва перекинула його в сьвітлї залї академії художеств!

З Шевченкового журналу бачимо, що починаючи трохи не з першого дня приїзду поета в Петербург ледви чи вибереть ся день чи два таких, щоб Тараса не покликав хто, аби пошановати його вечерою або обідом, і певна річ, кожен добре тямив, що властиво більш за все поет шанує того, у кого приймає собі пошановаппє. Скрізь він був гостем бажаним, сподїваним, любленим, скрізь перед ним двері були отвором, яко перед людиною близькою, рідною, що приносить з собою велику честь тому, до кого вона завитає. Треба-ж ще раз сказати, що Шевченко нїколи й нїде не шукав популярности і слави. Популярність і слава самі за ним бігали.

Гляньмо короткими хоча словами, як люде, наче на перебої один у одного, закликують до себе нашого поета, щоб поклонити ся єго ґенїю і його стражданням.

Почнемо з 1 квітня. В той день закликають його до себе на обід Білозерський, а на вечір ґрафиня Толста. На другий день від-

---

[1]) Кобзарь 1895 т. 3 стор. 195.

[2]) ibid. 194.

відують його: Каменецький, Сєраковский, Кроневич, Дзюба. „Треба буде, нїби шуткує Тарас, десь сховати ся“, бо не дають йому часу і листів написати. Справдї — між листами його того року ми не знаходимо нїже єдиного, писаного в квітнї, маю або в червнї!

2 квітня його шанує обідом Дзюба; 3 квітня він дякує і не йде на обід до Семаковського; але того ж дня він на вечерку у Галагана, а на другий день у Толстих.

8 квітня на вечерку у Круневича: „тут було богацько Поляків і чимало Москалїв і між останнїми дві знаменитости — ґраф Толстой (Лев), автор салдацької севастопольської піснї і оборонник Севастополя ґенерал Хрулев“[1]).

12 квітня відомий вже нам обід у Толстих. На другий день наш земляк знаменитий учений математик Остроградський витає Шевченка, „яко свого семянина, що був на довго кудись заїхав“. 14 квітня знайомить ся з ним молодий Енґельгардт, син колишнього його пана. З тієї знаємости, каже поет „богато-пребогато дечого зворушило ся в душі моїй... Але! забутє минулому, мир і любов сучасному“.

Небавом знаємлять ся з ним і витають российські письменники і поети: Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкін, а потім Турґенєв і иньші. Ґрафиня Настасія Ів. кожен раз, коли трапляєть ся нагода, не пропускає її, щоб не познаємити з Шевченком ту чи иньшу знаменитість.

„Друже наш Тарасе Григоровичу! пише вона до його: приходьте до нас сегоднї обідати, я почастую вас бєсїдою з декабристом Штенґелем“[2]). Того-ж самого дня, наче перебиваючи у Толстої, запрошує Тараса на обід Сошальський. „Ми з Лазаревським, каже Тарас[3]), сподобали декабриста більш нїж борщ у Сошальського і пішли до ґрафинї“. За день — запросини на обід до професора Кавеліна. Далї від Брілкіна, знов від Остроградського і знов записка від Толстої: „приходьте сегоднї, будуть у нас Плєтнєви“. Перегодом кличе його Турґенєв, пишучи: „приходьте обідати, усї ми будемо дуже раді бачити вас“. Кличе до себе „на гербату“ і „брат по серцю і по думцї“ — польский поет Желїґовский і т. д.

Знайомлять нашого поета з відомими того часу сьпіваками Ґринберґ і Даргомижським. Тарас вельми любив сьпіви, музику,

---

[1]) ibidem стор. 194-195.

[2]) ibid. стор. 196.

[3]) Записки Шевченка — квітень 1858 стор. 191-199.

як і взагалї всяку благородну штуку; тим то радо заходив до Ґринберґ[1]).

З усього знати, що знаємість у Тараса так розросла ся, що інколи йому браковало часу провідувати своїх близьких приятелїв. Напр. він не встигав бувати „на варениках" у Кочубея, у Макарова і инч.: про се сьвідчать нам записки до його. Панї Макарова дорікаючи, що Тарас не був у неї в один четвер, просить його „порадовати її і прийти". Панї Суханова пише до його: „сама приїздила до вас, недобрий земляче! прохати до себе завтра у вечері на вареники. Коли не прийдете, значить — зовсїм мене забули".

Знайомість Тараса з Наталєю Борисовною Сухановою-Подколзїною вимагає того, щоб про неї говорити ширше, бо тут зустрічаємо чимало дорогоцїнного материялу задля характеристики Шевченка і людей того часу. Але по переду скінчимо річ взагалї про знайомости нашого поета.

Знайомість ще більш поширшала в осени того року і з початку зими р. 1859. Тодї в Петербурзї була мода на так звані „літературні вечера". Звістно Шевченко був завждї на них гостем бажаним.

Ще в червню з ним спізнав ся молодий художник Мікєшін, що лишив нам свої споминки про Тараса. Хоча, каже Мікєшін в тих споминках[2]) — Шевченко називав мене „недоробком і паничем", але я був про його чоловіком користним, а часом і неминуче потрібним, яко надїйний і прихильний поводир в його в е ч і р н и х екскурсиях напр. до поета Полонского, до Ґринберґа і до иньших знаємих, а часом і в доми великосьвітські, куди закликали тодї лїтератів і художників на вечерки.

Майже що завждї, каже Мікєшін, Тарас на ті вечерки приходив на підпитку, і коли тільки трапляла ся нагода, дак в продовж вечера він ще більш напивав ся.

До споминок Микєшина нам доведеть ся ще не один раз вертати і бачити, що на превеликий жаль більшість з того, про що розповідає він, мусимо знехтовати, признати їх неправдивим, не певним. На сей раз нам треба спинити ся перш за все на „препрославленному" і в „споминках" дечиїх і в декотрих біоґрафіях піячестві Шевченка. Спинимо ся, щоб, вказавши на вигадки і пустомельство про се піячество, не вертати ся вже до його, аж доти, доки воно не покажеть ся перед нами яко факт цїлком певний, хоч і тяжко скорботний.

---

[1]) ibidem 196.

[2]) Кобзарь 1876 т. II стор. XV і далї.

„У Тараса, каже Мікешін було дві вади: випиваннє і вдаваннє з себе циника. Від сього він би то не здержував ся навіть при молоденьких донях ґрафів Толстих“.

А послухаймо, що каже про се саме доня Толстих Катерина Федоровна Юнґе. „Впродовж двох років я майже що дня бачила ся з Шевченком, каже вона[2]) і ні разу не бачила його пяним; ні разу не чула з уст його якого не будь такого слова, що не личилоб, і ні разу не помітила, щоб він в поводжінню чим небудь відрізняв ся від людей добре вихованих. Ми відали, що він любить випити, і пильнували здержувати його, але єдине ради того, щоб зайва чарка не пошкодила його здоровлю. Становлячи було перед ним ром, я було, жартуючи кажу до його: „глядіть же: не ром з чаєм, а чай з ромом. Незабутними мині до віку будуть поїздки наші в літку на морські „тоні“. Тут і пили і сьпівали. Коли-б Шевченко дозволив собі що небудь зайве, або таке, що не личить так, певна річ, тикий вчинок здержував би і мене і маму мою“.

Здаєть ся одного сього сьвідоцтва досить на те, щоб „піячество і цинизм“, що Мікішин спостеріг за Шевченком, признати легкодушною вигадкою; але опріч Юнґе, є у нас ще і иньші сьвідки проти Мікешіна.

Ученик Тарасів Борис Гаврилович Суханов-Підколзїн, що був тоді майже однолїтком з п. Юнґе, розповідає нам от-що[2]): „в домі моєї нені Шевченко обідав вельми часто. За обідом усяких вин було до схочу. Одначе нїхто нїколи не помітив, щоб Шевченко був хоч на підпитку; нїхто ніколи не спостеріг, щоб він уживав циничних виразів, або хоч таких, що не личать. Тай чи можна ж гадати, щоб моя неня, людина розумна і вихована пускала мене самого учити ся до такого чоловіка, що піячив і був циником? Може, каже далї Борис Гаврилович, потім, коли вже я не ходив вчити ся до Шевченка (себ то вже р. 1860) він і запивав, але я про те не знаю; перед мене образ Шевченка стоїть цілком чистим від надужитя алькоголем“.

Можна-б навести сьвідоцтво проти Мікешіна ще й иньших людей, як от напр. Костомарова, але досить і того. Запевне ми бачимо одно: що коли Тарасови і трапляло ся инколи випити зайву чарку, або, як сам він каже „нализати ся“, так трапляло ся се до

---

[1]) Вѣстн. Европы, VIII 1883.
[2]) Кіев. Стар. 1885, II стор. 232.

осени р. 1860 тільки в товаристві таких людей, що самі не вміли вгадати міри та і його спокушали, силовали до чарки, а він в таких случаях не орудовав такою потужною силою характеру, щоб встояти проти спокуси. Товариське почутє розвинене було у його так широко, що з того часто надуживали товариші його і надуживали на лихо доброму і потульному поетови.

VI.

Певний факт широкої знайомости Шевченка в Петербурзї і непевні вигадливі звістки про його „піячество", стали де-кому з його біоґрафів основою до того, щоб сказати, що він в Петербурзї нїчого не робив, тільки гуляв та „предавался возліяніямъ Бахусу".

Дїйсність показує нам, що не так воно було. Вимученому і морально зголоднїлому орґанїзму зовсїм натурально було погоїти, хоч трохи, рани десятилїтнього голодовання властивими людям культурним розваґами, себ то добрим осьвіченим товариством, музикою, театром і т. ин. І бачимо, що Шевченко ходить на спектаклї, ще частїйш навідуєть ся до сьпівачки Гринберґ, впиваєть ся сьпівами її, Артемовських і иньш.[1]), їздить з Толстими і з иньшими товаришами на беріг моря, в Павловськ і т. ин. Але ще яснїйш бачимо, що він не забуває і працювати, коло улюбленого свого дїла. Правда за той час майже до самого р. 1859 Тарас трохи що чи не зовсїм нїчого з творів поетичних не написав, але-ж сущий поет — не ремісник, він не може писати раз-у-раз; він творить тодї тільки коли до його завитає та гостя, що зоветь ся натхненнєм. Знати одначе, що й коло поезиї Тарас по спроможности працював.

4 квітня Каменецький доручив йому усї його поезиї, що попереписував Кулїш. Він захожуєть ся зробити з них вибір і взяти ся до видання і за тиждень справив се дїло. 11 квітня він передав Каменецькому вибрані поезиї і прохав його клопотатись в цензурному комітетї про дозвіл надруковати їх „під фірмою — Поезиї Т. Ш."[2]). Будемо бачити, що справа з дозволом і друкованнєм „Кобзаря" володила ся трохи не два роки. Тодїж таки поет захожував ся писати „Лунатіку"[3]), та нема жадної указки на те, щоб він її написав. Маємо певні факти, що наш художник, не ґаючись по приїздї

---

[1]) Записки Шевченка стор. 196—202.

[2]) Записки стор. 191 і 192.

[3]) Ibidem 196.

в столицю, взяв ся працювати коло ґравюри[1]). До ґравюри тягла його більш за все власна охота, але були й иньші спонукання, як материяльні так і моральні, викликані ще умовами дозволу жити йому в Петербурзї, і почутем самоповаги.

Ґраф Толстой піклуючись про дозвіл Шевченкови працювати в академії, в мотивах своєї прозьби більш за все налягав на те, щоб дати художникови спромогу більш навчити ся штуки і поширити свою художницьку осьвіту. Він взяв на себе, так сказати, поруку за Шевченка. Останнїй добре тямив велику вагу моральну тієї поруки, уважав на неї і пильновав довести фактами, що ґраф Федір Петрович не помиляв ся, даючи за його поруку, і не каятиметь ся, що дав її. Фактом такого доводу могла бути тільки Тарасова праця — яко художника, поступ його в штуцї і признаннє сього поступу людьми компетентними. Тямив Тарас і те, що з погляду практичного треба йому придбати степень академика.

Таким чином він при першій зустрічи з знаменитим тодї професором ґравирования Йорданом, зняв бесїду про свої заміри працювати коло ґравюри. Йордан висловив ся, що охоче буде запомагати йому, і Тарас „зрадївши такій любій та щирій заохотї, зараз же по розмові з Йорданом двічи обійшов усї зали Ермитажу, щоб вибрати картину на першу пробу з акватинтою. Після уважного огляду, спинив ся він на ескизї Мурильо „Сьвята Родина“. „Простосердий, каже Шевченко, гарний твір, я не бачив з таким змістом картини, щоб до неї так припадала назва, як до ґенїяльного ескизу Мурильо. Дак отсе за помочию Бога та Йордана і візьму ся за пробу!“[2]) Се було 3 мая, за місяць по приїздї його до Петербургу.

Дїйсно бачимо, що Тарас жваво береть ся за роботу: кільки разів стріваємо його зранку до 4-ї години в Ермитажі за роботою, навіть в такі дни як 14 і 15 мая, коли в Петербурзї був великий друзяка його Михайло Семенович Щепкин[3]).

Трудно, певнїйш мовити — не можливо художникови працювати, не маючи власної майстернї, а Шевченко, не маючи навіть власної кватери, а живучи в Артемовського, працював цїлий місяць доки улаштовав ся з власною кватерою і робітнею. По наказу начальства, Шевченко повинен був жити у ґрафа Толстого, під його доглядом, але в кватері ґрафа браковало відповідної сьвітлиці[4]). Тарас

---

[1]) Записки стор. 203—205.

[2]) Записки стор. 200.

[3]) ibid. 207.

[4]) Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 838.

прохав Толстих, щоб дали йому кватеру де-небудь в академії[1]). Баждання його вволили тільки з початку червня[2]).

Під кватеру Шевченкови дали в академії дві сьвітлички: одну задля спання і задля кабінету в антресолях, другу під нею, опостїнь з церквою. В остатнїй була у його робітня художника. Обидві сьвітлички були маленькі і вельми тїсні і вузкі, найпаче робітня з одним вікном[3]). Тут був стіл з книжками та з естампами, мольберт, проста канапка, два зовсїм вже простих дзиґлики! Убога ширма (параван) відгорожувала в хатї двері. Жадної оздоби в сьвітличцї не було... Шевченко працював тут яко художник, — сидячи, звичайно під вікном. З робітнї виходили маленькі двері, що узенькими тїсними сходами вели на антресолї, в кабінет поета. Се була низенька, невеличка, теж з одним вікном сьвітличка. В кутку „кабінету" з правого боку стояв стіл, на йому Шевченко звичайно писав. Далї стояло ліжко з убогою постелею, на ліжку лежав кожух. В ногах ліжка стояв другий, зовсїм простий стіл, на йому ґрафин з водою, та убогий прибор до питя чаю, під столом рукомийник. Нї на вікнах, нї на стїнах оздоби і тут не було, жив поет, як кажуть, наче в походї, про жадний комфорт не дбав він[4]).

Чимало людей осьвічених заходило до Шевченка, але сам тільки Мікєшін[5]) спостеріг в кватері його бруд і велику неохайність, і розповідає, що поет рідко коли прибирав свою сьвітличку. На столї, каже він, валяли ся у його слоіки з їдкими квасами, неминуче потрібними при роботї офортів; а біля них українське намисто і свиняче сало. Прибірати в сьвітличцї Тарас не забороняв би то своєму слузї тільки в ті „торжественні" днї, коли ждав до себе Ольдриджа. Тодї слуга причепурував і постїль, що завждї стояла не прибраною; на їй валяла ся відлога, пучки барвінку, сухої рути та иньших степових квіток з України. Слуга прибираючи в сьвітличцї, злорадно викидав ті квітки геть з хати. Виходить із слів Мікєшіна, що Тарас не дбав би то зовсїм щоб у хатї у його було чисто, охайно, чепурно. Але я сьому зовсїм не йму віри. Перейшовши усе житє Шевченка, я запевнив ся, що він, навпаки тому, що каже Мікєшін, був чистюк, людина чепурна, любив охайність і в себе і в других. Та колиб дїйсно був той бруд і неохайність

---

[1]) Кобзарь 1895, т. 3 стор.
[2]) Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI стор. 898.
[3]) Кіев. Стар. 1889 книж. II стор, 731.
[4]) Русская Рѣчь 1861 Ч. 19 і 20. Кобзарь 1876 Споминки Полонского.
[5]) Кобзарь 1876 Споминки Мікєшіна. У Чалого дивись стор. 132.

то не можна ж гадати, нїби з инчих Шевченкових провідачів, що заходили до його не „в торжественні“ днї, а в звичайні і несподївано, нїхто не помітив нї бруду, нї нехлюйства. Вже хто-хто, а такий незвичайно великий чистюк як Костомаров, не проминув би звернути на се увагу і згадав би в своїх споминках. Отже нї він, нї Полонский, нї Тургенєв, нї Жемчужнїков нї хто иньший про неохайність та бруд в Шевченковій кватері нї словам не споминають.

Ще більш звернули-б увагу на сю сторону, коли б вона була, такі перенятливі душі панських дїтей, дїтей аристократиї, як дїти Толстих і син Н. Б. Суханової. Останнїй кілька разів на тиждень приходив до Шевченка вчити ся малювати, і ми в споминках Бориса Гавриловича[1]) читаємо супротилежне тому про що просторікує небіжчик Мікєшін.

„Минї, каже Суханов, вельми прикро було читати, що Мікєшин про Шевченкову робітню розповідає, немов про який свинушник. Студия Тараса Григоровича і спальня його в антресолях не були interieur'ом голяндського Minherra, алеж не було там і того гайна про яке розповідає Мікєшин. Хто бував в студиї художника та ще убогого, той відає який там звичайно гармидер, що виходить з самої роботи“.

VII.

Перебравшись на власну кватеру в академію, Шевченко пильно, загарливо, як властиво було його палкій натурі, взяв ся до праці над офортами і кожен вдатний відбиток надавав йому радісного захвату[2]).

Ґравюра вимагала праці сталої, упертої, посидячої. З початку червня трапляло ся що гостї-провідачі і запросини на обідї і ріжні вечерки відривали художника від працї. Але небавом більшість знайомих порозїздила ся лїтувати, хто на села, на хуторі, хто за границю, і Тарас почав так пильно працювати коло ґравюри, що мабуть, віддаючи їй увесь час, покинув далї писати і свій журнал щоденний, закінчивши його властиво ще 19 мая, після чого до журналу він вдав ся тільки раз єдиний, записавши 13 липня прекрасні свої вірши Сон („На панщинї пшеницю жала“). Спинивши свій щоденний журнал, Шевченко позбавив і своїх біоґрафів найдорогоцїннїй-

---

[1]) Кіев Стар. 1885 кн. 2 стор. 252.
[2]) К. Юнге Вѣстн Евр. VIII 1883.

шого і певного материялу житеписного, через що за час з червня р. 1858 материял наш знов убожіє. „Запрягшись в роботу, як той щирий віл, я, писав Шевченко до Щепкина, сплю на етюдах, з натурного класу не вихожу. Так ніколи, так ніколи, що часу нема написати і невеликої цїдулки"[1]).

Хоча Шевченко працював і коло иньшої, опріч ґравюри, малярської штуки, але ґравюра найбільш його заохочувала і найбільш брала у його часу.

Ми вже трохи знаємо, які спонукання кермовали його взяти ся до ґравюри. Признаючи себе невидатним живописцем і до заслання, він тямив, що 10 лїт заслання і непрактикования в живописї лиходійно вплинули на його талант. Тимто ще в Новопетровському він прирадив собі, вернувшись до Петербургу, взяти ся до ґравюри, попрацювати коло неї два роки, а потім, перебравшись на Україну, взяти ся робити ґравюри акватинтою. Не самі тільки особисті інтереси материяльні тягли його до ґравюри: кермовала їм ще иньша високоблагородна думка громадська, патріотична. Він відав, що велика сила прекрасних творів живописи приступна тільки богатирям, а ґравюру, яко річ дешеву, можна ширити і в масї. Опріч ґравюр з великих творів живописи, він гадав з часом пустити в сьвіт і ґравюри з власного твору „Притчу про блудного сина" припасовуючи її до сучасних норовів людських[2]). Була у його думка ґравировати і пускати в масу малюнки з історії і побиту України. Початок сього він потроху зробив колись в своїй „Живописній Україні"[3]).

Взявшись до роботи коло ґравюри, наш художник, очевидно, інтересовав ся великим в офортї і живописи авторитетом Рембрандтом[4]). Списками з його картин і почав він свою працю коло ґравюри. Першими працями за той час були пять ґравюр з Рембрандта: „Виноградарі", „Сцена в купецькій конторі" і ин. До тогож часу належать його офорти: „Дві українки", „Одалїска", „Голівка", „Українець-прочанин", „Розхрістана женщина, що спить тримаючи в ротї папироску", і власний портрет його[5]).

Опріч ґравюри Шевченко малював олівцем, сепією, акварелею і олійними красками. Сюжети на свої малюнки він брав переважно

---

[1]) Основа 1861 кн. X стор. 16.

[2]) Кобзарь 1895 т. 3.

[3]) Рус. Стар. 1883 кн. IX стор.

[4]) Истор. Вѣстн. 1896, червень стор. 899.

[5]) Ibidem 901.

з історії і з сучасного йому побиту України. Напр. великий малюнок сепією „Дніпрові Русалки“, „Хмельницький перед кримським Ханом“, „Смерть Хмельницького“, „Смерть Мазепи“. До сього-ж часу належить богацько ескизів його з житя казарменного і з природи закаспийських степів[1]).

Б. Г. Суханов памятає, що на замовленнє Кочубея Тарас малював олійними красками портрет з того Кочубея, що зробив царю Петру донос на Мазепу. Збираючись малювати той портрет, художник наш, взявши раз з собою Суханова (тоді ще підлітка) пішов з ним в якусь величезну академічну комору і довго предовго рив ся там між всякою старовиною, шукаючи якийсь портрет з якогось гетьмана, потрібний йому на те, щоб вірно зробити убранє на Кочубею. Нарешті знайшов портрет якогось старого чубатого пана; охрестив його „Мазепою“ і поволік в студию. Художники, що провідували Шевченка тоді як він малював Кочубея, в один голос хвалили його роботу, а він вельми з того радів і отсе було підійде до свого Кочубея і почне прикладувати до його ріжні призвища, хоч і лайливі, але ніжні[2]).

З малюнків сепією д. Суханов пригадує „Турка“ з одаліскою біля його; на другому малюнку були дніпрові русалки, що тягли на дно річки молодого козака; козак чомусь не добре виходив і Тарас Григорович кільки разів змивав його, називаючи „бісовою дитиною“. Натурником за для козака доводилось бути Суханову кільки разів. Мусів він лежати на канапці, спустивши руку й ногу, часом в позі доволі трудній. Приходячи учити ся до Шевченка, д. Суханову ні разу не трафляло ся стрівати у його натурниць. З сього знати, як обережно пікловав ся наш художник про свого молодого учня. Ми зараз побачимо, що до його приходили натурниці за для русалок, але він беріг свого учня, щоб в молоде серце до його ні на єдину хвилину не залетіла яка будь не добра думка, дивлячись на натурницю!

З Тарасового листу до Макарова[3]) знаємо, що він малював „Русалку“, (її потім придбав собі Петро Кочубей). Художник довго бідкав ся, щоб знайти задля тієї „русалки“ відповідну гарну натурницю з козацькою вродою. Запоміг Тарасови в отсїй справі молодий художник Грицько Честахівський. В Петербурзї перебувала тоді родина Українців, крепаків князя Ґоліцина — Соколенків.

---

[1]) Ibidem 900.

[2]) Кіев. Стар. 1885 кн. 2 стор. 233—4.

[3]) Зоря 1896 ч. 5.

У тій родинї була вельми вродлива дївчина Одарка. Пани віддали її до однїеї модницї-Француженки учити ся шитву. Честахівський став прохати Одарчину сестру Горпину, щоб пішла з нею до Тараса. Сестри довго змагались, нарештї згодились. На другий день Шевченко, дякуючи Грицькови, говорив: „учора, вперше після того як лиха доля вигнала мене з України, у мене був великдень. Учора я зрадїв, повеселїв, оновив ся серцем, так як радїють вірющі, коли дочитають ся до Христа під великдень. У мене наче важкий камень з грудей зсунув ся. Перебувши 10 лїт на засланню, наче в густому туманї, не бачив я сонця, а вчора чорнява Одарка, як маків цьвіт на сонцї, загоріла ся в моїх очах, осьвітила мої очи і розігнала туман з душі. Яка вона люба, душа у неї славна, чиста, ще не зачужила ся смердючим духом. Як пташка божа вона нащебетала минї в отсїх мурах сумних. Наче неня Україна тхнула минї в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневого садку та трави зеленої. Як побачив я чистїсеньку свою людину, як почув рідну мову, так і потягло мене на Україну. Колиб швидче лїто, помандрую туди". Честахівський росповів Тарасови, що Одарка крепачка, що один її брат Федір кухарем, другий — Микола слугою у князя, а третій Петро — маляр — попихач у княгинї. Тарас насупив брови, наче темна хмара насумрила йому очи і мовив: „горе, горенько в сьвітї, лишенько тяжке! Яке добро гине, а ратовати нікому!"[1]).

VIII.

В домі графів Толстих спізнав ся Шевченко з дїдичкою з Слобідської України Наталїєю Борисовною Сухановою, людиною осьвіченою, розумною і велико-сьвітською аристократкою. У неї, отак як і у Толстих, збірали ся в Петербурзї письменники, художники і ученї. Небавом і наш поет став бажаним відвідувачем гостинного дому Суханової. Усї в домі, найпаче дїти, зараз же полюбили „присадковатого, вусатого, лисого Шевченка". Найпаче-ж горнули ся до його і пильновали догодити йому крепаки-слуги Суханової. Усї вони (Українцї) давно знали про його, усїм їм він був близьким, дякуючи тому, що у „дворецького" Пивоваренка був „Кобзарь" старого видання (років сорокових). Отся маленька, заялложена книжка переходила з рук в руки, з пекарнї в прихожу і навпаки. Вірші

---

[1]) Кіев. Стар. 1895 кн. 2 стор. 141—3.

з неї слуги повиучували на память. Ті вірші своїми теплими, рідними мотивами помагали крепакам бідолашним перелїтати в думках на рідну Україну. Простота, ласкавість і симпатичність поета так, мимо волї, вабили кожного до себе, що він, познаємившись з домом Суханової-Подколзіної, зразу придбав собі симпатиї усїх домашнїх, починаючи з зашнурованих ґувернанток-анґличанок і кінчаючи лакеєм. Трохи важкі, але нї трохи не вульгарні рухи його, його проста річ, його добра розумна усьмішка, усе якось вабило до його, причаровувало, робило вражіннє старої знайомости, старої дружби".

Отак, майже через 25 років після смерти Тараса Григоровича, згадує про його син Суханової Борис Гаврилович[1]).

Шевченко тодї вельми бідкав ся на гроші; у його було, як писав він до Щепкина[2]), „таке безгрошівє, що нї на що було і „Гуґенотів" подивити ся". Щоб запомогти йому просто, давши гроші, хоч би в позику, про се годї було й думати, нї в кого-б не повернув ся язик і вимовити се. Так от Суханова і вдала ся до його просячи вчити сина її живописи і таким чином гонорар за науку став запомогою. Малий Суханов тричи що тиждня приходив в студию до Шевченка. Наука обмежовувала ся мальованнєм горшка з квітками в ріжних положеннях. „Наука, каже Б. Г. Суханов, великої ваги не мала, бо була монотонна, але задля мене було сущим сьвятом їздити задля неї в академію". Інколи Шевченко спиняв науку і брав свого учня в академічну біблїотеку, або в Ермитаж, чи до кого з колекціонерів, щоб подивити ся на який небудь, невиданий ще Рембрантовський офорт. Ученик ішов з своїм учителем радо, з гордощами. Інколи було Тарас Григорович почне свойому учневи читати „тихим, добрим своїм голосом" свої українські вірші. Дитина не гаразд розуміла нашу мову, одначе слухаючи вірші, готова була плакати, так жалістно, так нїжно читав кобзарь свої твори. Перечитавши, поета виясняв тему. Напр. раз прочитавши С о н („На панщинї пшеницю жала"), Шевченко довго розповідав хлопцеви про те, як тяжко бідують крепаки і що з визволеннєм їх з крепацтва почнеть ся задля них нове житє.

Поправляючи роботу свого учня, художник часто розповідав йому про своє житє салдацьке в степу киргизькому. Раз якось, розповідаючи про побут салдатів, він показував йому і малюнок,

---

[1]) Кіев. Стар. 1885 кн. 2 стор. 229—238.
[2]) Основа 1861 кн. X стор. 16.

як карають горопашних жовнїрів шпиц-рутенами. Оповіданє довело дитину до слїз. На другому малюнку з тієї ж самої теки, було намальовано, як пяні крамарі пряжуть яєшню, розвівши огонь з „кредитних білєтів“ (банкнотів). Коли учню нудно стане було малювати квітки, він почне роспитувати художника про Україну, про Сїч, про гетьманів: добряга учитель з великою охотою розповідав, як наші козаки „без пощади били Ляхів“.

В робітню до Шевченка вельми часто заходили провідати його Українцї, частїйш за все Кулїш. Розмова тодї зараз переходила на українську мову. Суханову трапляло ся бачити в таких випадках сердешні сцени, з палкими поцїлунками, горячими обіймами і навіть з слїзми.

Раз якось хтось з таких провідачів приніс Тарасови великий портфель малюнків, що був у когось на схованцї. Тарас вельми радїв, розглядаючи малюнки з того портфелю. Між малюнками був акварельний ескиз роботи Карла Брюлова. Шевченко подаровав його своєму учневи; потім достав з поміж тих малюнків „портрет якогось молодого чоловіка з сьвічкою в руцї і спитав Суханова: чи вгадає, кого то намальовано? Суханов не вгадав. Тодї Тарас повідав, що то його власний і власної його роботи портрет, зроблений ще за молоду.

Того ж часу Шевченко подарував Сухановій власної роботи малюнок, зроблений тушем. Се та казарма, яку я згадував в нарисї про перше засланнє поета. Сей малюнок інтересний ще й тим, що се була перша праця Тарасова на засланню. Б. Г. Суханов береже у себе в альбому той малюнок, яко „сьвяту цінність“[1]). Сей самий малюнок спричинив ся і неприязни, що стала ся потім між Сухановою і художником.

Минуло два роки з того часу як Шевченко подаровав той малюнок Н. Б. Сухановій. За сей час він вельми часто, попросту, коли тільки бажав — приходив до Суханових і став не мов сїмянином їх. Якось став Тарас прохати Наталю Борисовну, щоб дала йому той малюнок, бо він хоче зробити з його фотоґрафію. Сухановій здало ся, що поет не говорить їй правди; але щоб не образити його, відмовивши йому просто, вона сказала, що спитає у професора Піменова, що він скаже. Піменов був приятелем обох їх і щиро відповів, що Шевченко жалкує, що так легковажно позбув

---

[1]) Кіев. Стар. 1885 кн. 2 ст. 238. Фотоґрафію з сего важного малюнку зроблено у Віднї і дістати її — хто бажає — може у мене.

ся того малюнку. Опріч того Суханова зауважила, що альбом, куди заклеено той малюнок, такий великий і коштовний, що якось ніяково давати його незнайомому їй фотоґрафови, а через те вона написала Тарасови, що сама повезе альбом до відомого в той час фотоґрафа Робиляра. Тарас відповів на те гнївно і перестав ходити до Суханових. Довго після того і сама Суханова і приятелї її і Шевченка захожувались всяким чином умовити Тараса Григоровича, що-б вернути добрі старі відносини. Нїчого з тих заходів не вийшло[1]).

Одначе високе поважанне до нашого поета через отсю пригоду нї на одну волосину не поменшало в родинї Суханових. Споминки Бориса Гавриловича дишуть не тілько сердешно-теплою любовю, але й глибоким поважаннєм до памяти свого славетного учителя.

Трапляло ся, що наш поет художник давав, і доволї ориґінально — лекциї живописї і донї ґрафів Толстих Катеринї Федорівнї. Инколи було зовсім несподївано по обідї зайде він до неї і каже: „Серденько моє! беріть швидче олївець да ходїмо“.

— „Куди се? питаєть ся Катерина Федорівна.

— „Да я отам знайшов дерево; та ще-ж чи не дерево! ходїм!“

— Та деж се чудо?

— „Та отут недалечко, на „Середньому проспектї!“[2]) ходїм бо вже швидче“.

Ідуть і стоячи малюють вони в свої альбоми те дерево на „Середньому проспектї“, а потім йдуть вони на набереже Неви і любують з переливів тонів сонця, коли воно заходить.

Не відаю, каже Катерина Федорівна, кого з нас більш обгортав захват: чи мене — дитину, чи його, старого, що в своїй многострадальній души зберіг таку силу дитячо-сьвіжого почутя до краси природи[3]).

IX.

В лїтку того 1858 року саме 20 липня приїхав до столицї Микола Костомаров[4]). Довідавшись, що Шевченко живе в академії, він якось ранком о годинї 7 прийшов до його.

Тарас сидїв за роботою.

---

[1]) Кіевск. Стар. 1885 кн. 2 стор. 239.

[2]) Назва вулицї на Василєвському острові в Петербурзї.

[3]) Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 839.

[4]) Литер. Наслѣдіе стор. 106.

— „Здоров був Тарасе! мовив наш історик, ввійшовши в робітню до Шевченка!

Поет не пізнав свого старого друга. Вставши з місця, зробив два ступні наперед і скинувши на Костомарова здивовані очи, стояв мовчки та оглядував його з голови до ніг. Нарешті мовив по российськи:

— „Дозвольте довідати ся — кого маю честь бачити?"

— „Хіба таки не пізнаєш?"

— „Ні! не пізнаю".

— „Та не може бути! ось ну, лишень, придивись! прислухай ся до голосу, згадай минуле. Памятаєш: Київ, Петербург, „Цїпной" міст"[1]).

Шевченко дивив ся, придивляв ся, пригадував, нарешті стенув плечима і каже: „Ні, не вгадаю! вибачте".

Ще якийсь час Костомаров не казав хто він, сподїваючись, що Тарас пізнає його. Даремно!... Потім взявши, замісць холодно-ввічливого тону, тон приятельский Тарас мовив:

— „Та годї вже! не пізнаю. Кажіть хто ви, не мордуйте мене".

— „Ти-ж, Тарасе! колись віщував, що ми побачимось в Петербурзї. От воно так і стало ся", мовив Костомаров, все таки не кажучи хто він.

Але Шевченко і після сего не догадав ся... Міркуючи, згадуючи і розводячи руками, він мовив, що жадним чином не може пізнати. Тодї Костомаров назвав себе.

Шевченко вельми схвилйований припав до його і з слїзьми на очах, почав обнїмати та цїлувати його.

Набалакавшись, старі приятелї пішли в ресторан снїдати. З того дня і доки в кінцї серпня Костомарів не виїхав в Саратов, вони бачили ся що дня, чи у кого з знайомих, чи в ресторані Палкина, де Костомаров звичайно вечеряв.

Отодї Костомаров спостеріг за Шевченком другу вже — перша була у Київі р. 1846 — „вихватку запорожського чудацтва"[2]).

Умовили ся вони піти до якогось антикваря в Петербурзї, щоб пошукати якоїсь рідкости бібліоґрафічної. Тарас одяг ся в полотняну блюзу, доволї подерту і вельми заміськану в краски; на ноги обув поганенькі, зношені шкарбани, а на голову пошматований

---

[1]) Биля „Цѣпного Мосту" було 3-е отдѣленіе.

[2]) Литерат. Наслѣдіе стор. 107—108.

картуз. Уся постать його нагадувала, або козака Голоту з української думи, або якого-небудь урядника-пяничку, що його прогнали з служби, а він, зустрічаючи прохожих, промовляє до них: „пожертвуйте бідному дворянину“. В такому убранню Тарас пішов з Костомаровим через Невський Проспект. Що се було чудацтво, каже Костомаров, (подібно як ото р. 1846 у Київі знати з того, що на пляцу коли Тарас зустрівши Костомарова почав сьпівати), дак Тарас ні до того, ні післї того нїколи більш не не ходив в такому убраню[1]).

Що Шевченко любив таки часом почудаковати, можна отут до речи пригадати і иньші вчинки його з тим же таки — добрягою художником-істориком. Р. 1859, коли Костомаров став професоровати в Петербурському унїверситетї, він вельми працював тодї по біблїотеках, найпаче в Публичній Біблїотецї. Шоб не марновати дорогого часу на ходню, історик закватировав поруч з Біблїотекою в домі Балабанова. Кватера була добра - простора і сьвітла; та на лихо опостїнь з нею був ресторан, де раз по раз грав орґан і різав історикови уха ариями з Риґолето, Трубадура і Травіяти. Цїлий день історик наш працює було в біблїотецї, а до господи приходив тільки в вечері. Шевченко заходив до його часто і глумив ся з його кватери, говорячи, що вона зовсім не личить професорови, що вона суто гусарська, а не професорська кватера і більш би личило зустріти тут купу порожнїх пляшок, нїж купу книжок і паперів. Раз якось Шевченко зайшов до Костомарова під таку годину, коли тому було дуже нїколи, він готовав ся на завтра до відчиту в унїверситетї. Костомаров, відчинивши йому двері, мовив: „чорт тебе приніс, Тарасе! не давати меш минї працювати“. — „Сількісь! відповів Тарас: минї тебе не треба; я прийшов до твого Хоми (слуга)[2]), а не до тебе. Я хочу переслати поклон твоїй ненї, а про тебе минї й дїла нема“. Слово по слові розбалакали ся. Шевченко перегодом встане оце щоб іти, а Костомаров його не пускає, „посидь, каже ще трошки“, та отак і пробалакали аж до глупої ночи[3]).

Другим разом знов так само прийшов поета у вечері, коли історик притьмом мусїв працювати на завтра[4]). Він сказав Тарасови, що йому неминуче треба до половини ночи прицювати. Тарас

[1]) Ibidem.

[2]) Хома був у Костомарова, можна сказати, „вічним“ слугою. Помер він небавом по смерти свого пана, в маю р. 1885.

[3]) Вѣстн. Евр, 1883 VIII стор. 841.

[4]) Русск. Стар. 1880, III стор. 604.

зараз же попрощав ся з ним і пішов, але завернув в ресторан, що був опостїнь, застав там декого з своїх знайомих і сїв пити чай, а слузї з ресторану звелїв грати саме ті ариї, які (се він добре відав) надопікали Костомарову. Годин зо дві музика та мордовала історика, нарештї терпець його порвав ся. Він тямив, що поет наумисне дратуе його, побіг в ресторан і почав благати Шевченка, щоб він, ради гуманности, не мордовав його такою мукою. „Еге! коли була охота селити ся в „застїнку", відповів Тарас, дак і терпи тепер муку". Знайомі, почувши сю розмову, казали спинити музику, але Шевченко не давав спиняти і гукав: „Нї, нї! валяй з Трубадура, з Ріґолето, з Травяти. Се дуже я люблю...." Одначе з того часу Тарас не заходив вже до Костомарова некликаний, знаючи запевне, що коли історик кличе до себе, значить буде тодї вільний від працї. Кличучи любого і дорогого гостя, каже Костомаров[1]), я куповав фляшку руму до чаю. Шевченко випивав її за один вечір і каже було: ти цїлої фляшки не став минї, а тільки половину, а другу половину сховай, як прийду до тебе другим разом, тодї й почастуеш; а то скільки-б ти не поставив, я все випю, хоч би й цїле ведро, дак я й ведро випю; а поставиш пів фляшки, то й того з мене досить". Пяним його і тодї, як і перше, Костомаров не бачив нї разу.

Костомаров росповів нам, як він тодї спостеріг, що Шевченко в своїх поглядах і переконаннях лишив ся таким же чистим, яким був і до заслання[2]), а перш за все він був глибоким демократом не тілько в поглядах, по теориї, він був демократ по самій природї своїй. Вже через отсе одно він ненавидїв крепацтво всїма сторонами своеї душі[3]). Помітив Костомаров і підупад Тарасового таланту. Було говорено вже, що десятилїтне засланне чисто зруйновали фізичний орґанїзм Шевченка. Отся руїна не могла не відбити ся і на талантї його. З заслання до столицї поет вернув ся на 44 роцї свого віку. Задля такого великого таланту, який природа надїлила новому кобзарю України, се не такий ще старий вік, щоб при звичайних умовах житя талант підупадав уже. В такі года талант, зміцнившись думками і переконаннями і окрилившись відповідно їм, дае найлїпші свої твори. Не так було з Шевченком. Самовласте дуже рано обрубало крила ґенїю нашого слова, замкнуло йому уста і ужило всїх заходів, щоб зруйновати йому і здорове і талант.

---

[1]) Русск. Стар. ibidem стор. 605.

[2]) Основа 1861 кн. 3 стор. 50.

[3]) Кобзарь 1876, Споминки Полонского.

І нема нїчого дивного, що коли вернув ся Шевченко до Петербургу, дак Костомарову і иньшим старим приятелям поета стало знати, що великий талант підупав. Костомаров помітив що „почутє поетичне було ще у Шевченка сьвіже; любов його до всього доброго, прекрасного пробивала ся ще міцно в боротьбі його з околишньою розпустою, але талант великої творчости його починав вже вянути. Останнє почував і сам Тарас і з остраху перед безоднею, що стояла перед ним, силковав ся відвернути ся і запевнити самого себе, що ще не прийшло те, що загрожувало йому“[1]).

Не прийшло тодї ще, се правда, але воно йшло, наближувало ся, і умови житя в столиції сприяли йому йти швидче, нїж йшло б воно напр. на Українї. Людям стороннїм, найпаче верхоглядним, і тим що бачили його нашвидку, не помітно було, що дїєть ся з поетом: їм здавало ся що він здоровий, тим часом він цїлу осїнь р. 1858 хоровав. Гниле повітрє петербурського болота точило, наче той шашель, зруйноване Тарасове здоровє. Нїхто не помічав того, що Тарас нездужає. Тяжкий вплив недугу нїкому незримого, а разом з ним і тягар роботи Шевченко висловив одному тільки Щепкину в листї 22 листопаду та ще самому собі в віршах писаних того-ж дня:

„Я не нездужаю нівроку,
А щось такеє бачить око
І серце жде чогось, болить,
Болить і плаче, і не спить
Мов негодована дитина...“

X.

За увесь час, починаючи з приїзду Тараса в Петербург бачимо серед письменників наших, російських і польських найсердечнїйші відносини до його і ту повагу, на яку мав право і його великий талант і пережиті їм дїйсно великі страждання.

В справах лїтературних українських він став не тілько ясною зорею, робітником, але й головним порадником, „первоначальником“ як мовив дуже вірно Білозерський.

Наші Українцї тодї саме заходили ся біля свого письменства. Куліш лаштовав „Хату“, і вже витала думка спорудити український

[1]) Основа 1861 кн. 3 ст. 50.

[2]) Кобзарь 1876 т. II стор. 210.

щомісячний вістник. Вжеж тут не можна було обійти ся без Тарасової поради і працї, яко без тієї духової сили, що й сама працювала і иньших заохочувала і надавала бадьорости і бажання працювати задля свого рідного дїла. Пишучи лист 17 сїчня р. 1859[1]) до Кухаренка, Шевченко запрошує і його до працї в „Хатї" і каже: „у нас тут складаєть ся „Хата", так чи нема у тебе якої доброї деревини на крокву, або на сволок? Як є, то присилай".

Сердешні відносини до Шевченка Білозерського, Кулїша і Марка-Вовчка виразно бачимо з їх коротеньких цидулок. Білозерський, як бачимо[2]), поспішає до його подїлити ся з ним своїми радощами родинними і не заставши його в господї пише до його: „сегоднї ранком Бог дав нам сина. Маємо надїю, що не відмовите з нами покумати ся. Благословіть же малого козака на виріст і на розум".

В невеличкій сїм'ї українських письменників, що того часу перебували в Петербурзї, значне місце займала тодї жінка Опанаса Марковича — Маруся „Народні оповідання" видані р. 1857 під псевдонїмом Марка-Вовчка, зажили Марковичцї великої слави. Шевченко раював, читаючи ті оповідання, ще до приїзду в столицю Перебуваючи в Нижньому Новгородї, він від проїзжого земляка лїкаря Малюги довідав ся, хто пише під псевдонїмом Марка-Вовчка і в записках своїх 18 лютого р. 1858[3]) помітив: „Яке високе творіннє прекрасне отся женщина (Марковичка); треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її натхнення".

Річ певна, що особисто з Марковичкою Шевченко спізнав ся або в кінцї р. 1858, або з самого початку 1859, бо вже 24 сїчня 1859 у його вилили ся дивно прекрасні, присьвячені Марковичцї, вірші:

„Не давно я по за Уралом
Блукав і Господа благав:
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало
І виблагав. Господь послав
Тебе, нам кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих..."

---

[1]) Зоря 1894 ч. 5.
[2]) Чалий стор. 131.
[3]) Кобзарь т. 3 стор. 173.

Була гутірка, що спізнавшись з Марковичкою, Шевченко був якийсь час навіть закоханий в ній. Фактичної указки на се ми досї ніде, нї в чиїх споминках або в листах не помітили і нї з чого не знати, щоб між Шевченком і Турґеневим було притаєне ворогованє за відносини до Марковички. З одного листу Тараса[1]) знати тільки, що він з душевним теплим поважаннєм поводив ся з нею і називав її „любою донею“. А з переписки Турґенева відомо, що великий романист российський був прихильником Марковички і геть несправедливої був думки про її чоловіка Опанаса. Геть пізнїйш першої знайомости з Шевченком, саме в осени р. 1860 Марковичка перебувала в Парижу. Там був і Турґенєв і 12 жовтня писав до одного свого приятеля в Петербург, просячи запомогти Опанасови дістати посаду, кажучи, що „коли Опанас мати ме добру платню на посаді, то принаймнї не грабоватиме її“ (своєї жінки)[2]) Алеж, кажу я, що до Шевченка, так ніде не зустрічав я найменшого натякання на ворожі відносини між ним і Турґеневим. Можна сказати, що останнїй до якогось ступня дивив ся на Шевченка, як кажуть, з гори, — такий принаймнї тон пробивать ся де інде в його споминках.

Такий тон, і то де-неде почув ся минї тільки у Турґенєва, з иньших видатнїйших письменників российських, з якими Шевченко був тоді знаємий, усї поводили ся до його з високим поважаннєм, пильновали трактувати його яко свого семянина, а иньші були найщирійшими приятелями його. Бачимо, що коли 40 чоловіка письменників российських спорудили 10 бересїля р. 1859 обід на честь актора Мартинова, вони запросили до свого гурту і Шевченка[3]).

Бачимо знов, що твори його пильновали перекладати і друковати в журналах российських поети: Курочкин, Мей, Гербель і иньші, а Іван Аксаков хотїв в своєму виданню „Парусъ“ друковати в оригіналї Шевченкові твори. Епизод запросин Шевченка до участи в „Парусї“ дуже цікавий. Сучасним українським письменникам варто зауважити на його і дещо з його замітити. Тим то я і спиню ся трохи біля його.

В пресї российській, здавало ся, починало тоді днїти; повстав був незвичайний доги рух мисли і видаваннє нових журналів. Славянофіли на чолї з Іваном Аксаковим не вдовольняли ся вже своєю московською „Русскою Бесѣдою“ і заходили ся видавати в Москві

---

1) Правда 1875 стор. 174.
2) В. Европ. 1885 кн. 3 стор. 36.
3) Русск. Ст. 1890 X стор. 155.

новий свій тижневий орґан „Парусъ“ під редакторством Івана Аксакова. Одному з головних робітників Р. Бесѣди Михайлови Максимовичу доручено було запросити до „Паруса“ Шевченка, Куліша і ин. українських письменників. У Максимовича з Кулішем тодї саме трафили ся не добрі відносини, через що він вдав ся безпосередно тільки до Шевченка, просячи його покликати до „Паруса“ і Куліша. 15 листопаду Максимович між иньшим ось що писав до Шевченка: „Аксаков притьмом просить, щоб йому (можна було) надруковати в „Парус'ї“ ті твої вірші (Вечір, Пустка і иньші), що лишив ти задля „Бесїди“ і коли книжка твоя „Кобзарь“ вийде до нового року, так чи не можна иньших твоїх віршів надїлити йому задля першого числа „Парус'у“?

Не відаємо власних слів Шевченка, якими він відписав до Максимовича, але маємо в сїй справі Кулїшів лист, такий цїкавий і великоважний, що не можемо не навести його цїлком. От що Куліш написав до Шевченка[1]):

„Дивую ся я, не надивую ся: чогоб минї плисти з своїми віршами по суші під „Парусом“? Хиба я Олег, нехай Біг крие, або що! „Парус“ у своєму універсалї перелїчив усї народности, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькі родичі: як наш батько горів, так їх (батько) грів ся. Не годить ся минї давати свої вірші під „Парусъ“ і того ради, що його надуває чоловік, котрий вступавсь за князя любителя хлости. А вже коли в Москві даватимуть хлосту, то даватимуть її і на Українї. Ще цар Микола постановив в своїх артикулах, щоб москалів (жовнїрів) з Українцїв карати більш соромом, і карати словами, або розумно вимовляти, а не сїкти різками От се й знак, що наш народ вийшов уже з того росту, щоб їсти березову кашу, а хазяїн „Парусу“, маючи нашу народність нї за що, думає, що „для хахловъ усякий законъ бряде“.

Отсї золоті слова Кулїша і нинї не стратили своєї великої ваги за для Українцїв, що охоче і притьмом біжать працювати під чужими „парусами“; шкода тільки, що сам Кулїш зрушив свій символ і пішов плисти під парусом „Русскаго Обозрѣнія“.

Шевченко зрозумів велику правду Кулїшевих слів і яко великий патріот і наскрізь щирий син України, згодив ся з ними і написав про те до Максимовича. Одначе останнїй, замісць того щоб і самому стати на ґрунтї інтересів України, почав велюгати і писав до Тараса: „дурний би лоцман був, колиб не забажав і не запрохав

[1]) Чалий стор. 136.

такого пловця як ти, споружаючи свого дуба, чи паруса. А що він (Аксаков) не доглядїв був посадити і нас, то се не зовсїм гарно, але і не так вже погано, щоб зовсїм цурати ся доброго чоловіка. Недоглядня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слово про березову кашу. Минї также як і тобі прийшлось воно дуже не по нутру. А колиб ти бачив, як росходив ся був старий Щепкин, так і Господи! Ти знаєш ще: те вельможне княжа само з роду нікому не давало нї одної ложки березової каші, мабуть з роду воно не бачило, як і годують єю, хоч і наварило такого кулїшу, що-як кажуть у нас: „крупина за крупиною ганяєть ся з дубиною. А тепер воно, як баранча між вовками і само було задумало завити по вовчому, та схаменуло ся. І кому на віку не трапляло ся помилити ся то в слові, то в дїлї. От хоч би й наш горячий Кулїш! Ну та Господь з ним! і з тим вельможним і з лоцманом! щасти їм Боже на все добре, бо всї вони хочуть добре і рвуть ся на добро, кожен по свойому його розуміючи“ [1]).

В томуж таки листї Максимович згадує про якусь цїкаву і досї нез'ясовану пригоду, що „якийсь паливода навіжений за границею напакостив Тарасови“. З дальших слів знати, що „пакость“ та дотикалась до Тарасових віршів, бо Максимович пише далї: „твоя збірка вийшла б і з під тутешньої цензури, нехай би сам шеф жандарів процензуровав з своїми многоокими архиянголами. Не всеж у тебе таке, що не можна пропустити. Більша половина такого, ще й ваш (петербургський) гасило Мацкевич (цензор) і московський Безпомикин підпишуть: „печатать дозволяеться“. Ну з таких і нехай буде тепер нова збірка, а що у тебе є такого, що скаче, те нехай вилежить ся, наче добрий лен“.

З поміж письменників російських найбільш сприятелив ся Шевченко з братами поетами Василем і Миколою Курочкіними. Вперше спізнав ся він з ними на обідї, спорудженому на честь його 26 квітня нашим земляком дїдичем Сошальським [2]), і небавом після того вони щиро сприятелили ся. Спонукало їх до дружнїх відносин — раз те, що між ними в перенятливости натури і на шляху житя було чимало де-чого спільного, а вдруге і те, що Василь Курочкін був щирим „обличителем людей неситих“ і всякої неправди людської. Він, як і Шевченко страшно не любив служби військової; а про те мусїв іти до неї, хоча й не довго служив. Убожество і специяльна осьвіта кадета пхнули його до війська.

---

[1]) ibidem 137.

[2]) Кобзарь т. 3 стор. 198.

Перенятлива, як і у Тараса, повна спочутя до вбогого, темного і придавленого брата, спочуте до сьвіту, до правди і до поступу, а разом з тим такаж непрактична, як і в Шевченка, і такаж благородна душа Василя Курочкіна не спроможна була байдуже дивити ся на гнобительство і неправду в війську. Він скомпонував з того приводу одну поему, за яку (друкована вона не була) його тримали цїлий рік на гауптвахтї військовій, а потім цїлий місяць в казематї у фортецї. Відбувши кару, він покинув військову службу і засновав з 1 сїчня р. 1859 сатиричний журнал „Искру"[1]). Журнал зараз же зажив собі великої популярности, бо опріч того що там працювали такі поети як О. Толстой, О. Жемчужнїков і ин. і такий високоталановитий карикатуриста як Микола Степанов, Искра в той час була, можна сказати „Колоколомъ" „съ дозволенія цензуры" і без милосердя, не поблажливо виводила на сьвіт темні сторони і урядників і суспільства.

Які були сердешні відносини між Курочкіним і Шевченком бачимо з кількох коротеньких записок першого до останнього, які подав в своїй книзї д. Чалий. „Переклав я, пише Курочкін до Тараса твої „Слези", та не скажу, чи до ладу. Коли Гербель прохати ме у тебе отсїх перекладів, так дурно не давай йому".

Друга: „Що отсе за знак, Тарасоньку! що про тебе нї слуху, нї духу? Я тричи заходив в академію, стукав ся в ті двері, на яких крейдою написано Ш., але нїхто не відчинив, так я й назад. Тим часом не відаю, чи вподобав ти мої переклади твоїх „Долї" і „Музи"? Дай минї ще твоїх заповітних віршів".

Не маємо жадної звістки, щоб Шевченко спізнав ся з тодїшним популярним поетом росийським Некрасовим. Д. Чалий справедливо дивує, що Некрасов, котрий своїми народними думками повинен би найблизше стояти до нашого національного поета, лишив ся „нїби з боку", а Шевченко, що дорожив знайомостию з кождим, навіть невеликим талантом, не тільки не старавсь спізнати ся з Некрасовим, а навіть не признавав його поетом, а казав, що він віршомаз партацький. Певна річ, що причина сьому лежала не в „конкуренциї", а десь глибше[2]).

Не тямлю я чому д. Чалий не висловив нам власної думки про ту цїкаву причину? Минї здаєть ся причина перш за все в природї двох письменників: Шевченко родив ся крепаком, Некрасов — володарем крепаків; перший був демократ з кре-

---

[1]) Іскра істновала до р. 1873.

[2]) Чалий стор. 134.

паків, ворог всякої неволї; Некрасов — демократ з панів і оплакуючи неволю крепаків, не визволяв з неволї власних рабів. Така ріжниця тяжкого плачу, висьпіваного хоч би в „Парадному подъѣздї", з сумним фактом володїння автором крепаками, річ певна, вражала Шевченка, у котрого слово не розходило ся з дїлом. До того-ж Шевченко запевне чув і ті гутірки, які ходили в Петербурзї про Некрасова і про які, хто цїкавий, нехай прочитає в споминках Головачевої[1]).

Польські письменники і взагалї осьвічені Поляки поводили ся що до нашого кобзаря з великою шанобою. Виразно бачимо шанобу в відносинах до Шевченка поета польського Желїговского. Перед поданнєм до цензури своєї драми з побуту народного Желїговский запрошує до себе нашого поета, щоб перечитати йому ту драму[2]). Коли Поляки заходили ся в Петербурзї видавати свою часопись Słowo, на пораду в сїй справі прохали і Тараса. Нарештї Желїговский присьвятив йому прекрасні свої вірші: „Do Brata Tarasa Szewczenka[3]).

Д. Чалий, не ймучи віри в щиріcть відносин Поляків до Шевченка, каже[4]):

„Вони, величаючи Тараса батьком, пильновали прищепити до його свої тенденциї. Не з проста-б то поет польський Сова присьвятив йому свої вірши „Do poety ludu", читав серед Українцїв свою патріотичну драму і гукав: „kochajmy się". Ще більш налягав на нашого кобзаря Сєраковский. Не відомо, на чому-б скінчила ся ся дружба, питаєть ся д. Чалий, колиб кобзар дожив був до р. 1863, себ то до польської революциї".

Минї здаєть ся, що висловлені д. Чалим думки такі хоробливі, що не варто довго змагати ся проти них. Ми не маємо жадної основи не няти віри в щиріcть відносин Поляків до Шевченка. Ми вже відаємо, скільки запомоги моральної зазнав наш кобзар в Оренбурзї і в Новопетровському від Герна, Сєраковского, Богдана Залєского і ин. Знаємо, що Сєраковский і в Петербурзї додавав працї, щоб добути Шевченкови амнистию. Чи можна ж гадати, щоб його добре серце не почувало до Поляків вдячности і відвертало ся від них. Але не саме тільки почуте особисте викликало у його відомі вірши „Ляхам". Нї, рукою його водила, коли він писав ті вірші,

---

[1]) Ист. Вѣст. том 37 стор. 486 і далї.

[2]) Чалий стор. 131.

[3]) Записки Шевченка стор. 204.

[4]) Чалий стор. 128.

та сьвідома думка, яку він з иньшими Українцями положив в основу проґрами Кирило-Методиївського брацтва.

Не скажу, чи читав д. Чалий Совині вірши, присьвячені Шевченкови, але в них нема й натяканя про яку будь польску тенденцию. Сова перш за все витає нашого кобзаря за те, що він „pracował nie na sławę, lecz serc braci słuchał krzyku" і „powtórzył głośnem echem zabronionych jęków dźwięki[1])".

Трудна і невдячна річ вгадувати, на чому-б скінчило ся прителюваннє Поляків з Шевченком, коли-б він був дожив до революциї р. 1863? Певна річ, що він не пристав би нї до відбудовання шляхетської Польщі р. 1772, нї взагалї до панських тенденций, але не пристав би і до „обрусенія". не пішов би служити йому, як деякі Українцї.

XI.

В груднї 1858 р. приїздив до Петербургу великий траґік, артист в Шекспировських ролях Айри Ольдридж. Час його перебування в Петербурзї був у Шевченка часом великого раювання.

Ми вже знаємо, що Шевченко вельми любив театр і завжди, скоро мав спромогу, ходив на спектаклї драматичні і оперні. Після першого спектакля, як Ольдридж виступив в ролї Отелльо, Шевченко не пропускав вже нї одного спектакля з Ольдриджом. Небавом йому довело ся особисто спізнати ся і сприятелити ся з великим Мурином.

Грудня 29 ґрафиня Настасия Івановна прислала до Шевченка таку записку: „Будьте ласкаві, Тарасе Григоровичу! Приходьте завтра до нас. У нас від 7 до 10 години читати ме Ольдридж. Покличте Гулака і Кулїша"[2]).

Ольдридж говорив мовою анґлїйською, якої Шевченко не розумів, ще меньш Ольдридж розумів мову українську, або російську, а про те за годину після першої їх особистої знайомости у Толстих вони вже були приятелями. Посприяли сьому донї Толстих, ставши задля поета і траґіка товмачами[3]).

Але ще більш сприяли тут обопільність душ. Душа великого поета мученика розуміла і без слів душу великого траґіка, такого-ж з природи демократа вольнолюбного і жерця благородної

[1]) Записки стор 204.
[2]) Чалий стор, 131.
[3]) Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна.

штуки, як і Шевченко. „Їм не можна було не сприятелити ся, справедливо говорить К. Ф. Юнґе[1]). В обох у них було занадто богацько загального, в обох душі були чисті, чесні; обидва вони дійсно сущі художники, в обох тяжили гіркі споминки віку молодого і утисків. Ольдридж з самого молоду загарливо любив театр, але „цівілїзаторі" Муринів заборонили їм, нарівнї з собаками, входити в театер. Щоб попасти в оту „сьвяту-сьвятих", Ольдридж мусїв наняти ся за лакея до одного актора... А Шевченко? Хиба він з ласки Енґельгардта не зазнав кари на тїлї за те, що полюбив штуку малярську!"

Ольдриджеви вельми трудно було вимовляти наші наймення, через те він не називав Шевченка Тарасом Григоровичем, а звав його The artist.

Буваючи у Толстих, Ольдридж і Шевченко часто сьпівали один одному свої народні піснї. Часом до них прилучував ся третий знаменитий артист Антін Контский: він або підігравав Тарасови українські піснї, або-ж наганяв тиху тугу величними гуками Моцартового Requiem'а, або-ж після того звеселяв слухачів мазуркою Шопена[2]). Українські піснї Ольдридж вельми любив, а музика Контского доводила його до захвату.

Він часто з дїтьми Толстих ходив гостювати до Шевченка, а Шевченко малював з його портрет. Прийшовши, він якийсь час сеансу сидів поважно, спокійно, давав малювати, але жива натура його довго не видержувала спокою, він починав жартовати, кривляти ся, а гляне отсе на його Шевченко — він вдає з себе переляканого. Дїти реготали. Тодї Ольдридж, забувши про сеанс, починав співати ориґінальні, мелянхолїчні піснї Муринів. А Тарас слухає і так заслухаєть ся, що й олівець упустить з рук. Отодї вже траґік пускав ся в танок і витинав „gig". Не вважаючи на ориґінальність таких сеансів, Шевченко небавом скінчив портрет. Підписаний художником і траґіком той портрет і досї зберігає К. Ф. Юнге[3]).

Мікешін каже, що портрет той вийшов би то не гаразд добре[4]).

В театрі на спекталях Ольдриджа Шевченко сидів в льожі або у Суханових, або частїйш в льожі ґр. Толстих. Ольдриджова гра робила на його величезний вплив взагалї, а в сценах патетичних він переймав ся таким радісним захватом, що часом звертав на

---

[1]) Вѣст. Евр. 1883 VIII стор. 840.

[2]) Ibidem.

[3]) Ibidem.

[4]) Кобзарь 1876, Спомипки Мікешіна стор. XVIII.

себе увагу публики. Такомуж впливу підлягав і приятель його і Суханових Микола Старов, що теж сидів в льожі з Шевченком. Суханова захожувала ся вгамовати їх захват, даремна річ! вони були немов несамовиті, і спинити їх не можна було. Така велика була сила високого сьвіжого почутя! Раз в льожі Суханових опріч Шевченка і Старова були панї аристократки, вони образили ся на Шевченка і на Старова і написали до Сухановоі докірливий лист. Суханова стала на тому, щоб не брати більш до себе в льожу нї Шевченка, нї Старова. Вони повинили ся, прохали вибачити їм і обіцяли ся бути здержливими, але на другому-ж спекталї стало знати, що вони не спроможні додержати своїх обіцянок; перенявшись захватом від гри Ольдриджа, вони наробили галасу на цїлий театр[1]).

В споминках Михайла Мікешіна[2]) знаходимо оповіданнє про такий факт. Після спектакля, коли Ольдридж справляв ролю короля Лїра Мікешін зайшов в сьвітличку театральну до траґіка. Він, утомлений грою, лежав і спочивав на фотелю так, як вийшов зі сцени в убранї і з гримом своєї ролї. Коло траґіка був Шевченко: припавши до Ольдриджа він з слезами на очах цїлував його лице, руки, плечи і промовляв загарливо ласкаві слова подяки.

XII.

Вельми мало маємо материялу на те, щоб подати ширші і докладні звістки про житє нашого поета за лютий — май р. 1859, доки він не виїхав на Україну. Річ певна — що йшло воно своєю чергою, нїчим не відріжняючись від попереднього. З 17 сїчня аж до 25 березїля зовсїм не маємо навіть листів нї до Шевченка, нї від Шевченка. Треба гадати, що за сей час нїчого більш меньш видатного в житю поета не трафило ся, але-ж нас інтересують не самі видатні факти, а кожна подробиця з його житя. На жаль не маємо навіть звісток про те, що ото за величаннє було 10 квітня в страстну пятницю у Кулїша, на котре він запрошував Шевченка[3]), щоб поблагословив те величаннє.

Одначе я не бою ся, що зроблю помилку, постановивши собі дві гадки: а) що за перші три місяцї р. 1859 Шевченко більш за все працював коло ґравюри, і в) що осередком думок його того часу було сподіване скасованнє крепацтва.

[1]) Кіев. Стар. 1885 кн. 2 стор. 237.
[2]) Кобзарь 1876 стор. XVIII.
[3]) Чалий стор. 131.

Першу гадку я вивожу з того, що в квітнї наш художник подав до ради академічної свої ґравюрні роботи, просячи надати йому званнє академика: він до своєї просьби додав, що коли ті ґравюри не задовольнять, так щоб рада академічна загадала йому свою проґраму. Рада признала ті ґравюри вповні відповідними. 16 квітня прирадила вважати Шевченка призначеним в академики[1]).

Другу мою гадку, опріч всього иньшого підтримують вірші поета написані того часу.

Діло відоме, що длявість урядових робіт в справі визволення крепаків дивовала тодї і хвильовала усїх лїпших людей Росиї. Ретрогради і прихильники крепацтва всїма заходами пильновали гальмовати визволеннє і коли можна — загальмовати його на довгі лїта. Ретрогради і обскуранти часом так зручно впливали на молодого царя з нетвердим характером, що здавало ся — от-от пропаде справа визволення. До того-ж справу проводили в тайнї, в пресї майже не було звісток про рух справи, в відносинах до преси починали пробивати ся віщуни реакциї; задля дослїду над пресою орґанїзовано потайний комітет[2]). Все отсе, певна річ, тяжко відбивало ся на змученій душі поета, і не диво, що вилило ся в віршах його, майже повних роспуки:

„Не жди сподїваної волї![3])
Вона заснула. Цар Микола
Її приспав; а щоб збудить
Хиренну волю — треба миром,
Громадою обух сталить[4])“
Та добре вигострить сокиру;
Тай заходить ся вже будить;
А то проспить собі, небога,
До суду Божого страшного...“

Скоро знов чутка перемінила ся, і стали говорити, що справа визволення крепаків не заснула, наш поет переймаєть ся ясною надїєю, що небавом

„Спочинуть невольничі
Утомлені руки

[1]) Истор Вѣсти. 1896 VI стор. 900.

[2]) Див. Днев. Никитенка за 1858 р. в Русс. Стар.

[3]) Кобзарь 1876 т. 2 стор. 210.

[4]) По всїх кобзарях в отсїх віршах друкують спалить, коли се очевидно помилка. Обуха спалить це можна, і Шевченко не вжив би слова спалить. Обух звичайно сталять на те, щоб він добре бив і не плющив ся.

І колїна відпочинуть
Кайданами куті.
Радуйте ся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива:
Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих"[1]).

І от в думках віщого поета росте-спіє сподїване, що по скасованю крепацтва:

„Оживуть степи, озера
І не верстовиї,
А вольниї, широкиї
Скрізь шляхи сьвятиї
Простелють ся і не знайдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без ґвалту, без крику
Позіходять ся до купи
Раді та веселі;
І пустиню опанують
Веселиї села"[2]).

Крепацтво — се була та глибочезно і невимовно болюча рана поета, про яку він не спроможен був говорити байдуже, а в змаганнях доходив до пафосу. Правда, що він і взагалї коли змагав ся, так горячив ся; в горячности його не було нї злоби, нї пихи, був тільки сьвятий огонь почутя правди і справедливости[3]). Тільки тодї коли він помічав, що суперечник його набираєть ся пихи, він тодї змагав ся причеписто і різко. Тодї він якось систематично вередив своє наболїле серце споминками свого житя гіркого та споминками з крепацтва, тодї він нїби зростав, доходив до пафосу, починав імпровізовати, і імпровізация його силою свого чутя і огню нагадувала ґенїяльного траґіка Ольдриджа[4]). В змаганнях він часто висловлював ся так гостро, що бесїда його примушувала його розмовників бояти ся за його, або затикати уха і втїкати. В годину великого хвильовання душі, каже в своїх споминках Яків Полонский[5]), він відпихнув би хоч кого хижим проявом своєї загарливої ненависти до всього, що нагадувало йому крепацьке житє. Раз якось він, коли

[1]) Кобзарь 1876 т. 1 стор. 250.
[2]) ibid. 250.
[3]) Вѣстн. Евр. 1883 VIII.
[4]) Кобзарь 1876 стор. XVI.
[5]) ibidem стор. X—XIV.

був в гостях у Полонского, згадав свій вік дитинний, згадав що кревняки його ще й досї в крепацтві, з тих спооминок він аж заплакав, аж зубами заскреготів і нарештї так кулаком об стіл ударив, що чашки з чаєм полетїли зі столу на долївку і побили ся на черепки. В ту хвилину, додає Полонський, годї було втихомирити Шевченка, та я й не бажав заспокоювати його, бо вповнї подїляв його ненависть до всякої неволї.

Додамо ще, що як знати з віршів Тарасових „Така як ти колись лилея" — так 19 квітня якась „Лилея", якийсь „Днїпровий цьвіт" чимсь зворушила йому душу і викликала оті високопрекрасні вірші. В день написання він передав їх Честахівському, а останнїй, на превеликий жаль, почив, не повідавши нам про те, а він певне знав, які умови викликали ті вірши.

Отсе і все, що відомо нам з житя Тарасового в Петербурзї за перші чотири місяцї р. 1859. Додати хіба, словами К. Ф. Юнґе, „що ще була одна хмара на обрію тодїшнього Тарасового житя: його тягло на дорогу йому рідну Україну. Як часто, каже Катерина Федорівна, він минї говорив про свій рідний край любий! Говорив він багацько, говорив гарно. Він малював минї і степи з їх могилами одинокими і хуторі, що тонуть в садах черешневих, і старі верби, що схилили віти, і крутий берег Київа, і його манастирі злотоверхі. „От би де нам з вами пожить, говорив він. От би де вмерти!" Слухаючи його поетичні бесїди захватні, я полюбила незнаємий минї край".

Бажаннє кобзаря поїхати на Україну здійснило ся в червнї 1859. Про се і буде у мене наступний нарис, і там бачити мемо заходи і турботи його про поїздку на рідну Україну, що не бачив він її 12 років.

XIII.

На сам кінець отсього нарису гляньмо на той портрет Тараса Григоровича, що подали нам з тих часів видатнїйші письменники російські: Полонский і Турґенєв[2]).

Турґенєв повідав нам в своїх споминках, що з Шевченком він вперше спізнав ся в студиї якогось художника (він, на жаль, не назвав його). Приїхав він до того художника з Марковичкою (Марко-Вовчок), що зажила тодї великої популярности, найпаче серед молодїжи, „своима" Народнїми оповіданнями.

[1]) Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 841.

[2]) Кобзарь 1876, споминки Турґенєва і Полонского.

От яким малює нам Турґенєв Шевченка: широкоплечий, присадкуватий, коренастий, се був козак з слідами салдацької муштри. Голова у його була гостроверха, майже зовсім лиса, чоло високе, зморшковате, очи невеликі, сірі, ніс широкий, губи були прикриті широкими, густими, довгими сивими вусами. Погляд у Шевченка був здебільша суворий і недовірчивий, інколи сьвітив ся ніжною ласкою, вкупі з доброю, гарною усьмішкою. Постать кобзаря була вайловата і мало хупава, рухи спокійні, хода поважна. Голос трохи хрипкий, вимова „чисто-русская". Не скажу, що розумів Тургенєв під терміном „чисто-русская?" Коли нашу вимову українську — так се правда. Люде, що особисто знали Шевченка, казали минї, що по його вимові, з третього слова знати було, що він Українець. Инакше воно й не могло бути.

Одягав ся Шевченко в високу смушкову шапку і в кожух з чорним коміром; се був, каже Турґенєв — сущий, певний Українець. З людьми він поводив ся обережно і майже ніколи не висловлював ся до краю, нї з ким він не зблизив ся вповнї, а все був наче на узбочі. Мабуть Турґенєв тут розумів письменників Великоросийських, так і тодї не зовсїм вірно, бо, як я казав, з Курочкіним, з Старовим він зійшов ся зовсїм близько! Письменникам росийським добре була відома Шевченкова доля, талант його вабив їх своєю ориґінальностию і силою, але, додає Турґенєв — ледви хто з нас (письменників) надавав таланту його те величезне, трохи що не всесьвітне значінє, яке надавали йому Українці". Тут у Турґенєва величезна помилка, бо річ відома, що і Добролюбов і ще більш Ґриґорєв дивили ся на Шевченків талант, яко на талант великий, що має велике значіннє[1]). Час, що минув по смерти Шевченка, показав, що слова Ґриґорєва[2]) були пророчими, хоча вага і значіннє Шевченка і його творів, дякуючи цензурним і всяким иньшим лиходїйним умовам в Росиї, ще й досї далеко предалеко від свого зениту.

Самолюбство у Шевченка було велике, але простосерде; без сього самолюбства, без віри в своє призваннє, він пропав би на засланню. От з останньою умовою, що каже Турґенєв, згодити ся

---

[1]) Время 1861 кн 4, статя Апольона Ґріґорєва, стор 636—7.

[2]) Навіть д. Скабичевский, хоч і завів Шевченка до історії „Новѣйшей Русской Литератури", хоч і каже, що задля Великоросів не треба перекладати українських творів Шевченка, бо Великорос дуже легко „понимаетъ рѣчь хахла слово въ слово", а про те признає і він, Скаб—ий, що Шевченко на віки зістанеть ся „великимъ украинскимъ поетомъ" (ст. 479—481)

не можна. Вірити в своє призвание і призначене було за Шевченком повне право, але від погибели спасла його иньша віра, віра в свою національно — народню ідею, в свій ідеал.

Інакше трохи з сього боку змалював Шевченка д. Полонский. „Шевченко, каже він, зовсім не здавав ся придавленим, з людьми поводив ся просто і свобідно, ніколи не вязав ся, так як се звичайно буває з людьми, котрих доля, обминувши дарами високими, наділила бісом самолюбства“. Перегодом і Турґенев додає, що, при всьому самолюбстві у Шевченка була природженна скромність. Взагалі натура у його була загарлива, нездержлива, **придавлена**, але не зломана: він був простолюдин і поет. Алеж „елемент поетичний з'являв ся у його рідко. Шевченко справляв вражіннє людини ніби грубіянської, загартованої, з запасом гіркости на дні душі, неприступної задля чужого ока. Просьвітки добродушности і веселощів пробивали ся у його не на довго. Жарту у його зовсім не було“, каже Турґенев.

Раз якось він читав у Турґенева свої прекрасні вірші „Вечір“, читав просто, щиро, виразно. Читанє переняло усіх слухачів. Українська задума, рахманність і поетична цівка, що була в Шевченку, виступили тоді на верх“.

Читав Шевченко, каже далі Тургенев, мало, а знав ще меньш, але переконання його були нестеменно міцні.

Шевченко, повідає Полонский, не був веселим балаклієм. Розумний з природи він не був ні ученим, ні начитаним. По своїм поглядам він був демократом, не з теориї, а з самої природи. В свойому демократизмі він не дав би собі справоздання, так само, як і в тому, через що він так глибоко переняв ся духом народних українських пісень і дум, що і становить характерну рису його музи.

Пушкіна він не любив єдине за те, що він був автором поеми „Полтава“. З погляду Шевченка Кочубей був тільки доносчиком. Чим більш Полонский боронив Пушкіна, тим більш Шевченко ганьбив його. Полонский дивує, що після такого змагання Шевченко зберіг до його щиру приязнь, бо, каже він, Шевченко не був з тих людей, що легко сходять ся з людьми, котрі не такої думки, як вони, найпаче, коли думки, чи змагання йдуть про рідний край. „Не скажу, читаємо далі у Полоньского, яких полїтичних думок тримав ся Шевченко, в усякому разї гадаю, що полїтичні переконання його були стількиж непрактичні, скільки благородні. Катерину II він уважав виноватою за закріпощенє народу на Україні

і більш вже нїчого не хотїв нї чути, нї бачити. Крепацтво він ненавидїв всїма сторонами своєї душі"[1]).

Як бачимо духовий і моральний портрет нашого поета не всюди зовсїм вірний, але лагодити його я тут не буду. У мене буде на иньшому місцї характеристика Шевченка. Тепер же я спиню ся тільки коло однїєї ще риси, що зовсїм не вірно вивів на Шевченковому портретї Тургенєв.

„Підчас свого перебування в Петербурзї Шевченко домиркував ся, як каже Турґенєв, до того, що не жартом став носити ся з думкою написати щось таке нове, чого ще не було, і можливе тільки задля його, себ то написати поему такою мовою, щоб була однаково зрозумілою і Великоросу („Русскому") і Українцеви („Малоросу"), він навіть приняв ся був писати і початок тієї поеми читав Турґеневу. Одначе проба не вдала ся, і вірші тієї поеми були вялими і найгіршими з усего, що написав Шевченко, вийшло безбарвне наслїдоване Пушкіну"[2]).

Жадної основи нема у мене на те, щоб не няти віри Турґеневу, але нема її і на те, щоб згодити ся, що Шевченко дійсно не жартом брав ся написати оту чудну поему.

Саме підчас знайомости Турґенєва з Шевченком в российській пресї починали вже гомонїти, що української мови нема, а те, що ми називаємо мовою українською, єсть „нарѣчіе" мови „русскої" і що лїтературна мова „русская" однаково зрозуміла і Великоросам і Українцям. Тодї вже в деяких орґанах преси российської починало ся і глузованнє з української мови. Мова наша зазнала такого глузовання і від самого Тургенєва. Перегодом, правда, він инакше глянув на нашу мову, переклавши на мову российську „Народні оповідання" Марка-Вовчка. Річ певна, що Шевченко памятовав, як один з героїв Турґенєва — Піґасов (в повісти „Рудинъ", написаній ще року 1855)[3]) глузує і з української мови і з українських поетів, і взагалї з Українців!

Хоча Шевченко і не був чоловіком ученим, а всеж він був настільки осьвіченим і розвиненим, що своїм значним прирожденним розумом тямив всю неможливість написати поему такою „русскою" мовою, щоб однаково була зрозумілою і Великоросам і Українцям. Тямив він, що такої мови нема, і при умовах, які панують в Росиї

[1]) Кобзарь 1876, споминки Полонского.

[2]) Кобзарь 1876, споминки Турґенєва VI.

[3]) Дивись Писання Турґенєва вид. 1869 р. т. 3 стор. 257.

її і не може бути, бо Росиї перш за все зовсім бракує тих факторів, котрі, при иньших умовах устрою державного і житя політичного, социяльно-морального і взагалї культурного мали-б впродовж вельми довгого часу спроможні булиб вплинути на вироблене однієї загальної мови задля Росиян більш меньш осьвічених. Тямив також Шевченко, що сучасна мова российська загальна на всю Росию тільки урядово, та ще й з примусу, яко мова державна, алеж дорогою примусу і гнобительства мови иньших народів ніколи не можна досягти „обединенія" мови. Тямлячи се все, і не можна було Шевченкови брати ся не жартом до написання поеми такою мовою, якої на сьвітї нема; колиж він до сього брав ся, так брав ся не інак як саме жартом, та тільки Тургенєв не спостеріг того жарту.

Ми всї добре відаємо, що Шевченко без краю любив свою рідну мову і певна річ — не проміняв би її нї на яку в сьвітї. Правда, він чимало написав і мовою российською, але писання його доводять яскраво, яку величезиу вагу має про письменника його рідна мова! Шевченко поет-український і Шевченко повістяр российський не одно те саме! ріжниця тут страшенна, спостережена ще Сергієм Аксаковим і ріжниця та тим більш бере за очи, що велика більшість Шевченкових повістей мовою российською написана з житя Українцїв!

Двома заходама брав ся Шевченко писати мовою российською, обидва рази не з доброї волї, і обидва нещасливо. Першим разом його примусила российська критика, другим — российська неволя. Першим разом він хотїв довести, що мовою российською орудує він не згірше, і щоб не казали москалї, що я їх „язик не знаю", як писав він у листї до Григория Тарновського, другим разом не можна йому було писати инакше, як не по российськи: писати на засланню дозволено було йому лишень мовою российською, а не рідною: нею забороняли.

Факт певний, що Шевченко великоросийської мови не любив, називав її черствою[2], але не любити не значить вороговати. Шовиністом, або найменьшим хоча ворогом якого будь народу і його мови — наш поет нїколи не був.

Червень 1896 у Київі.

---

[1]) Див. лист його до Кухаренка 30 вересня р. 1842.

[2]) Основа 1861 кн. 5 стор. 5.

Miscellanea.

Кілька духовних віршів з Галичини.

Про потребу трохи більшої уваги до наших віршів духовних не будемо тут розводитись; ще різдвяні і великодні вірші на Україні звертали на себе більше уваги, хоч там се лише рідкі останки — пережитки колись широкого уживання віршів; в Галичині ж ся література віршева ще в повній силї і доси живе, і тим більше треба заходитись коло неї, поки ще є коло чого. Приготовлюючи до друку співанник з початку XVIII віка, знайшов я в музею Просьвіти співанничок маленький, в вісїмку писаного аркуша, дуже заялозений, але судячи по письму — часів дуже недавних — не старше десь, як з середини сього віку; писаний дуже старанно, нїби славянськими буквами; якоїсь титулової картки нема; з устних відомостей виходить, що збірничок сей походить з Яворова і належав до яворівського міщанина Голоти, а в музей Просьвіти перейшов від його сина, ученика руської ґімназиї († 1887). Вірші сї сьпівають ся в Яворові й тепер, а списані вони, правдоподібно, десь в 1870-х р.

Збірничок сей містить в собі 30 псальм руських і польських, але всї писано руським письмом, лише на чистих листках з заду, иньшої руки, є дві польські вірші, писані польським письмом; дві руські псальми дописано на приліплених листках. З написаними на тих листках всього маємо 21 руську псальму, з них лише одна „пѣснь свѣтова“: Тепер свѣтъ великои здради (N 26), та й ся моральна, иньші псальми (як і всї польські) — релїґійного змісту; з них чотири таких, що є в старім Богогласнику, один переклад польської колядки, заведеної і в Богогласник (W żłobie leży), дві є в новім львівськім Богогласнику (р. 1886) одна в „Колядах і піснях“, вид. Просьвітою 1895 р.; одну надрукував др. Франко в повнїйшім варианті; одну (N 4) призначив я в примітки до співанника з поч.

XVIII в. (Непостижимий человіческим умом); иньші — недруковані або значно відмінні від друкованих вариянтів друкуємо тепер; розвязані титла і скорочення означаємо круглими ( ), букви пропущені [ ], число поставлене в ( ) на початку показує нумер вірші в збірничку.

Польські псальми в співанничку такі (заховую правопись рукописи): В жлобіе лежи (N 12), Аніолъ пастиржом мувил (N 13), А вчора з віечора (N 15), Народзѣлъ сіе Езус в стайнѣ убоґѣ (N 16), Гей въ дзіень народзеня сина еднеґо (N 17), О менце Пана Езуса за душе, ктуре жаднеґо ратунку ніе маіон (N 21 — Езу в оґройцу мдлеіонцый), До найсвіентшей Маріи Панны за душе въ чисцу бендонце (N 22 — Пршезъ чисцове упаленя), О свіентей Маріи Маґдаленіе (N 27 — Марія Маґдалена в свіеціе сіе кохала), О пану Езусіе въ пѣвнѣцы иши слуиіе бѣчуіонцымъ (N 28 — Оуважъ побожный чловіече оу сіебіе), О найсвіентшей Панніе Маріи (N 29 — Бисми пшишлѣ до Цьебье до косцьола), О Найсв. Панньe Маріи Калварій. (N 30 — Ґвяздо слѣчна всиаияла); приписано: Nie opuszczay nas Panie i Piesń o S. Antonim (Chcesz wiedziec iakie Antoniego cuda).

У Львові 16 (28)/XI. 1896.

I (1). Пѣснь Бытыя

С початку вѣка, не было свѣта...

Надрукована дром Франком в Житї й Слові 1895. II с. 216 в вариянтї дуже близькім, але ширшім і подекуди докладнїйшім; є деякі вариянти не без значіння напр.:

Не мали ж млѣти — Перту смерть въ свѣтѣ Взрѣти на своей дитинѣ	Кличуть, рушають, Перевертають, Ахъ! не встанетъ до нынѣ!

або: Чрезъ девятъ сот лѣтъ
И тридцать свій вѣк
Проживши умираютъ.

Вірша тут кінчить ся потопом.

II (2).

Що за радость на свѣтѣ повстала,
Которая предъ тимъ не бивала

С(вя)тъ, с(вя)тъ, с(вя)тъ! Богъ народилъ ся,
Ото днесь и повилъ ся
Во яслехъ.
Бый, Давиде, на гусли весело,
Бо то нынѣ исполныся слово!
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Исаия на престолѣ зряше,
Херувими окрестъ предъстояще.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Даныилъ то предъ лѣти предърече,
Же от Дѣвы на землю приче (sic)
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Пастирѣе къ нему прибѣгаютъ,
На колѣна предъ нымъ оупадаютъ,
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Тріе цары от востокъ прихотятъ,
Ливанъ, смирно, злато му приносятъ.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Іродъ съ того бардзо засмутилъ ся,
Же от Дѣвы на землю родилъ ся,
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Казалъ дѣти малыя стинати,
Рожденнаго въ вертепѣ шукати.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Що Іроде безумный шатаешъ,
Же за Христомъ въ Египетъ вганяешъ?
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Нехай Іродъ вѣчне погибаетъ,
Нарожденнаго імя сіяетъ.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
И мы ему дары днесь отдаймо,
Трісвятое яко Богу спѣваймо.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Дай нам Боже того дочекати,
Нарожденного тебе вихваляти
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д И. П. В. Я.

Початок пригадує колядку Богогласника: Radość wielka nam nastała, jaka nigdy nie bywała (N 16 в вид. 1791 р.), деякі строфи (як 5 і 8) пригадують знов иньші колядки (Нова радість, Виді Богъ).

III (3).

Ликуютъ вси, на небеси
Хоровъ лики, человѣки,
Царіе тежъ и владики
Поютъ красно, велегласно.
Где при кринѣ въ той яскинѣ
Дѣвая днесь раждаетъ,
Во вертепѣ полагаетъ
Въ оубогой стайны Пан(а) на(д) [паны.
Где при кринѣ въ той яскины
Изъ чрева прежде денныцы
Родися Б(о)гъ от дѣвицы,
И Марія радость сія.

Квѣтокъ слѣчный, Б(о)гъ предвѣч- [ный
Днесь въ яслехъ проквитаетъ,
Которого послушаютъ
Вси бидлята, Б(о)га свята.
Тріе Цари текутъ съ дари,
Тецемъ и ми дари дати,
Серце чисто готовати
Вси подщимся, послужимся.
Сей избавитъ и возведетъ
Адамовъ весь родъ от ада,
Ведетъ до горняго града.
Вси потшимся, послужимся.

IV (5).

Слава будетъ въ вышныхъ Богу . . .

Див. Богогласник вид. 1791 р. N 11, вид. 1850 р. N 13, вид. 1886 р. N 16, вариянти проти вид. 1850 р.: вірш 2: благодать многу, 5 витаютъ 6 къ нему прибѣгаютъ 7 со дары 8 Персидстіи 13 Дай намъ Боже златіи лѣта, А в спокою заживати свѣта, Докій свѣтъ, покій вѣкъ, Людіе рожденнаго вси вихвалѣтъ.

V (6).

Пловы Іона во мутехъ нынѣ,
Хр(ис)тосъ родися въ земной яс- [кины,
Даруетъ намъ яко Панъ
Зъ собою жити а въ небѣ бити.
Лѣствицею съ небесъ приходитъ
Б(о)гъ, от дѣвы на землю восхо- [дитъ,
Которого чекала,
Всяка оудоль плакала.

О горлице сладко глаголила (sic),
Тись намъ, Панно, сына породила,
Глаголяй нынѣ, вашой винѣ —
Къ вамъ прихожду, васъ воз- [вожду.
Вифлиеме, земле Іудова,
Отверзи намъ врата адова.
Ангели въ небѣ спѣваютъ,
Хоры на земли голошаютъ.

И вси концы всего свѣта нынѣ
Воскликнѣте Маріи единѣ:
Слава въ вышныхъ единому,
На земли Б(о)гу славимому!

VI (7).

Витай дитя малое,
Агня незлобивое,
Днесь въ рождествѣ твоемъ
Вси согласно ликуемъ,
Веселмося, радуймося
Днесь въ Рождествѣ твоемъ!
Б(о)гъ от Дѣвы нарожденный
И въ яслахъ положенный
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Небо росу испусти,
Земля траву прорасти
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Пастирѣе, заспѣвайте,
До вертепу прибѣгайте
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Царіе приближаите,
Злато, ливанъ, смирно дайте.
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Іосифе, поспѣшай,
Чистую Панну поздравляй
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Въ сурми труби трубите,
Рожденнаго хвалѣте
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р Д. В. Р. Т.
И ти, Давиде, виґравай,
И на оусла оударай
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Пѣснь ему заспѣваймо,
Честь яко Б(о)гу отдаймо!
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.

VII (8).

Б(о)гъ раждается, ктож то можетъ знати?
Імя ему Іс(ус), Марія му мати
Тутъ ангели чудятся,
Рожденнаго боятся,
Ба[в]олъ стоитъ — трясетъ ся,
Оселъ смутно пасетъ ся,
Пастушковы клянчатъ,
Въ плоти Бога бачатъ
Тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ.
Панна пречиста такъ ему спѣваетъ,
И хоръ архангелскій такъ допомагаетъ.
Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
Люляй же, мой сину, а не на вѣки,
Бо потомъ возмешъ съ пекла человѣки!
Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
Тріе царіе от востокъ прихотятъ,
Ливанъ, смирно, злато дари му приносятъ.
Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
Іосиф старец колишетъ дитятко,
Нинай же, нинай, мале пахолятко!
Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

А пастирѣе къ нему прибѣгаютъ,
Яко Пана своего витаютъ.
Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. П. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
Правда, же не знали и ангели цѣло,
Же Б(о)гъ взялъ на себ[е] человѣческое тѣло.
Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. П. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
И ми вси вѣрныи къ нему прибѣгаймо,
Нарожденному Богу хвалу отдаймо!
Тутъ Ангели чудятся,
Рожденного боятъ ся,
Бо[в]олъ стоитъ — трясется,
Оселъ смутно пасется,
Пастушкови клянчатъ,
Въ плоти Б(о)га бачатъ
Тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ.

Див. Богогласник вид. 1886 N 57, коляди вид. Просьвітою N 2; відміни так значні, що за ліпше минї здалось подати цїлий текст співанничка.

VIII (9).

Веселѣтеся, небеса,
Зряще дивная чудеса,
Се бо радость, вѣчная сладосъ
Намъ съ висоти приходитъ,
Б(о)га иста дѣва чиста
Въ Вифлиемѣ Хр(ис)та родитъ.
Престаны, земле, от плача,
Ликуй, играя и скача,
Рости цвѣти, дасть отвѣти
Господеви своему,
Радостію коль велію
Возвѣстите ему.

Сіоне, братіе любимый,
Шедше от Ерусалима,
Лобизайте, величайте
Смотренію его,
Воспрянѣте что во яслехъ
Его ложа страшнаго.
И скоти сего познаша,
Волъ бо и оселъ предъ нымъ сташа,
Смиреніемъ, диханіемъ
Хр(ис)та загрѣваша.
Въ немже по образу своему
Вси воспоемъ пѣснь Господню:

Слава въ вышныхъ,
Миръ на земли,
Хр(ис)та вихваляляймо.

IX (10).

Херувими святъ, архангели зрятъ
Чудъ невидимый, велми славимый

Ахъ, ахъ зѣло велми цѣло
Оудивишася.
Прійдѣмъ, прійдѣмъ до шопи,
Оузримъ Б(о)га во плоти
И Матеръ его святу,
Дѣву Марію чисту,
Которая сина
Якъ матка едина
Въ ясла въкладаетъ.
Же невмѣстимый вельми въмѣстися
Зъ оутробы дѣвичой Хр(ис)тосъ родися
О глубина всѣмъ разума
Недовѣдима!
Витай пане и крулю,
Витай нашъ Спасителю,
Витай скарбе предрагій
Никогда же пребранный!
О радосте, о сладости
Явися всѣмъ днесь!
Предвѣчный Боже, що жесь оучинилъ,
Же въ яслехъ скотіяхъ низко ся зложил?
Ахъ ахъ, Пане, нех ся стане
О воля твоя!
Чемъ ангели не служатъ,
Чемъ волъ зъ ослом такъ дрижатъ?
Познали Б(о)га въ плоти,
Хотяжъ нѣмыя скоти,
На колѣна оупадаютъ,
Творцу своему
Хвалу отдаютъ.
Шукаетъ Іродъ, якъ написалъ ся,
Въ которой странѣ Хр(ис)тосъ родился,
Воспрашаетъ и взываетъ
Книжныки своя,
Оны же ему рѣша:
Въ Вифлиемѣ родися.
Въ той зѣло заричалъ,
Власи своя потаргалъ
Оубити Хр(ис)та рожденнаго
Бардзо ся готовалъ.

Аможе звѣзда идетъ предъ цары,
Котрыи ему несутъ дари,
Злато, смирно, ливанъ предивно
Пану своему.
Бардзо ниско кланяще,
Подарунки даяще,
Познали найвишшого
Творца, спаса своего
И во страны своя
Возвратищася съ веселіем.
Кушашеся царъ Іродъ безъ оума
Шлетъ воиско свое до Вифлиема:
Идѣте, бійте, кровъ проливайте
Всѣхъ дѣтей малыхъ!
Десять тисящъ четиры
Малыхъ дѣтей побилы
Невинныхъ невинятокъ
Ревне плачущыхъ матокъ,
Кровъ невинну проливали
Въ Вифлиемѣ.
О Вифлиеме, оуже не драхлюй!
И ти, Рахиля, благодушествуй!
Не плачте мати, ваши дѣти взяти
Сутъ до неба,
Круловати тамъ будутъ,
Васъ матокъ незабудутъ
Но оублаютъ Хр(ис)та
Рожденнаго пресвята,
Бисте слезы своя оутолили,
Въ небѣ бити съ ними.
Волхвъ то Валаамъ все пророковалъ,
Лечъ оубити Хр(ис)та никтоже досталъ:
Южъ крулюетъ, обѣцюетъ
Въ небѣ бити.
Тилко ми го благаймо,
Щире его кохаймо,
Би намъ грѣхи отпустилъ,
Мукъ пекелныхъ избавилъ
Оударовалъ на земли благая,
А въ небѣ съ нымъ бити.

Див. Богогласникъ вид. 1886 р. N 29, коляди вид. 1895 N 35.

X (11).

Въ яслехъ лежитъ . . .

Початок сеї колядки представляє переклад польської колядки W żłobie leży, але далї вона самостійна; друков. в Богогласнику 1850 р. N 18, 1886 р. N 14, перші 3 строфи в співаннику подібні до версиї Богогласника вид. 1850 р. (в 7: Пану своему, 13 Парув его, 20 Подъ вертепомъ просвѣщаетъ), далї відмінно:

И ангели, архангели
Въ небѣ вси восклицайте,
Голосами со тромфами
Вдячне му виспѣвайте
  Надъ вертепомъ въ Вифлиемѣ
  Въ Давидовомъ подломъ домѣ
    Нынѣ ся оутѣшайте!
Вси людіе, пастиріе
Нынѣ ся веселѣте,
Съ отрокомъ радостъ его
Выспѣвайте ему!
  Слонце, мѣсяць со звѣздами
  И ти Ево съ Адамомъ
    Нынѣ ся оутѣшайте!

И тве горы и вси хоры
Еше ся днесь оутѣшайте,
А вы птицы и пернати
Нынѣ ся веселѣте,
  Жє ся рачилъ народити,
  Исъ Пречистой воплотити
    Дѣвы Маріи.
А ви птицы нынѣ въ той годинѣ
Воспѣвайте Ему,
Рожденнаго безсмертнаго
Вьдячне вихваляйте,
  Которому честь и хвала
  А на вѣки вѣковъ слава,
    На вѣки вѣковъ слава.

XI (14).

Днесь прійдите, навидите
Б(о)га въ яслахъ вишняго,
Облечите, прославите
Мира сина Божого. [ный,
  Въ оубогѣхъ яслахъ нарожден-
  Въ пелюшечкѣ повиненный —
    Правда всему свѣту.
Пастушкѣ ся полякали,
На колѣна поклякали
Для насъ грѣшныхъ зъ Панны чис-
Въ шопѣ нарожденному. [той
  Пастушкѣ ся полякали
  На колѣна поклякали,
    Хвалу Богу воздаютъ.
Милость Бога дана многа
Черезъ Духа Святаго.

Зъ чистой Панны для насъ даный
Для спасенія нашего
  Народилъ ся безъ причины
  Сотенъ грѣховъ нашыхъ вины
    Спаситель нашъ коханый.
А бидлята немовлята
Пана своего познали:
Загрѣвали, пильновали
Того Пана, якъ могли.
  Звѣзда ясна свѣтитъ красна,
  Бо естъ Богу слуга власна,
    Служитъ Пану своему.
Идутъ цари, несутъ дари,
На колѣна въпадаютъ,
Ливанъ, смирно, также злато
Яко Богу воздаютъ:

Вельми радость ся зъявила,
Панна чиста намъ повила
Спасителя нашего.
Вельми радость ся съявила,
Всему свѣту весола,
Всѣмъ пташатамъ, такъ звѣря-
Всѣмъ земнымъ пеленамъ. [тамъ,
Мори, води мило граютъ,
Ангели въ небѣ спѣваютъ
Слава въ вышнихъ Богу.
А Іродъ царъ довѣдалъ ся
Въ крулевствѣ своемъ,
Же ся народилъ Христосъ
Въ мѣстѣ Вифлиемъ;
Іродъ бардзо засмутилъ ся,
Же Б(о)гъ съ панны народилъ
Іродъ въ смутку зостае. [ся,
Казалъ внетъ жомнѣрамъ
Всю землю сплюндровати,
Въ Вифлиемѣ, по всей земли
Хр(ис)та пилно шукати:
Скоро его изнайдете,
Къ мнѣ Хр(ис)та приведете
Яко цару своему.
Ахъ идѣте, мечъ берѣте,
Чада вси витинайте,
Проливайте кровъ дитячу,
Пильно ми знати дайте!
Ангелъ въ снѣ даетъ знати
Іосифу и дитяти,
Якъ тежъ Паннѣ Маріи.
Іосифъ старый мужъ коханый
Марію тежъ поймуе
На осляти и зъ дитяти
До Египту въступуе.
Ангелъ страшный воинь власныи
Не впускаетъ, проганяетъ
Врати въ пекло на вѣки.
Иде войско къ Іроду,
Дае знати самому
Ныма Христа въ Вифлиемѣ
Нѣ въ крулевствѣ твоемъ:
Всю смо землю сплюндровали,
Дѣти тяли, кровъ ихъ ляли
Для розсказу твоего,
А Рахиля монархиня
Не могла ся оутѣшити,
Же дѣти яко квѣти
Казалъ Іродъ витяти;
А Христосъ Б(о)гъ всѣхъ прій-
[муетъ,
Въ небѣ мѣсце имъ готуетъ
Со ангелы своими.
Кровлю землю наполненно
Зъ невинятокъ маленькихъ;
Зъраховано, реестръ дано
Витятыхъ дѣтей:
Двѣ тмѣ разомъ записано,
Три тисячи знову рано
Мученикъ Хр(ис)товыхъ.
Плачутъ маткѣ за дитяткѣ,
Бо нестало жаднаго
Черезъ Ірода безбожнаго
И немилостиваго,
За что маткѣ оумлѣваютъ,
Главы своя розбиваютъ,
Дѣтей своихъ жалуютъ.
Іродови безбожному
Будетъ пекло на вѣки.
Насъ обороныть и заслоныть
От огненнои муки.
Веселѣмъ ся, не смутѣмъ ся,
Витаймо ся, кохаймо ся
О рождествѣ Хр(ис)товомъ.
Іродови безбожному
Будетъ пекло на вѣки,
Насъ обороны Хр(ис)те Цару
Съ своимы человѣки.
Ми тя будемъ выхваляти,
Імя твое прославляти
По всемъ свѣту на вѣки.

XII (18).

Гласъ Господень на водахъ глашаетъ . . .

Див. Богогл. вид. 1791 р. N 26, 1850 N 31, вид. 1886 N 34; вариянти проти вид. 1850 р. цілком незначні (окрім помилок): в. 4 принесе 14 оумиваетъ владичне племя.

XIII (19).

От Галилея къ Іордану
Глаголаше пророку Іоанну:
Простри руку, пророче, коснися версѣ
Создателя своего и людей всѣхъ!
На Іорданьстей рѣцѣ видѣ Тр(ой)цу с(вя)тую
Въ единомъ Б(о)жествѣ нераздѣлную:
Гласъ Господень слишаше: С(и)нъ мой любимый,
Д(у)хъ образъ нося С(вя)тый голубинный.
Крещается владика, невѣдый грѣха,
Се агнецъ Б(о)жій, наша оутѣха.
Рачъ намъ, Хр(ис)те, дарити, тебѣ спѣвати,
Во веселой радости триумфовати.

XIV (20).

Крещаетъ ся владика въ Іорданы,
Имѣяй власть на небеси и надъ водами.
Крещшемуся въ струяхъ нинѣ играймо,
Бл(а)гословенъ явлейся — вси заспѣваймо!
Хвалымъ Б(о)га вси нынѣ крещаемаго,
На струяхъ Іорданьскихъ являемаго,
Крещенія просяще от Іоанна,
Который Б(о)гъ випровадилъ з пекла Адама,
Положилъ дороги безъ море Жидомъ,
Который билъ Спасителем, а не пр(о)рокомъ.
Не смѣю, пророкъ рече, крестити Пана
Не научихъ ся небесныхъ хоров гетмана.
Море граетъ, Іорданъ взадъ вертается,
Гди Панъ ізбавитель крещается.
И ми вси тую воду днесь почерпаимо,
Яко Пана своего, вси привитаимо.
Крещаему въ Іорданы поклонъ отдаймо,
Слава въ вышныхъ яко Б(о)гу заспѣваймо.

XV (23).

Пѣснь къ Пречистѣй Богородицѣ за оусобшыхъ

Избавы всѣхъ от геенны,
Абы были избавленны о Маріе!
Ми къ тебѣ вси прибѣгаемъ,
На помощъ тя призываемъ о Маріе!
Возри зъ неба високого,
Изми съ пекла глубокого о Маріе!
Котры руцѣ простираютъ,
На помощъ Тя призиваютъ о Маріе!
Не дай въ чисцу погибати,
Рачъ сина своего благати о Маріе!
Нехай будутъ оуволненны
От вѣчныя геенны о Маріе!
Подай руку въ тяшкои муцѣ —
Съ слезами зносимъ руцѣ о Маріе!
Матеръ Божіяго Сина
Будь за нами причина о Маріе!
Дшеръ Б(о)га небеснаго,
Невѣсто Д(у)ха Святаго о Маріе!
Ратуй всѣхъ насъ, о Царице
Ратуй, ратуй, Владичице о Маріе!
Недопускай наглой смерти,
Би насъ не моглъ адъ пожерти о Маріе!
Сокруши сердце камяное,
Аби било плотяное о Маріе!
Рачъ ся за нами причиныти,
Бисмо тя могли хвалити о Маріе!
Моли, моли Бога сина,
Матко свята едина. о Маріе!

Вариянти сієї вірші наступають по нїй під N 24:

Избавы всѣхъ от геенны,
Нехай будутъ оуволненны Маріе!
Къ тебѣ руцѣ простираемъ,
На помощъ тя призываемъ о Маріе!
Окомъ возры на грѣшныи
Зъгаси муки чисцовыи Маріе!
Чрезъ страсти Сина твоего
Визволь зъ пекла чисцового о Маріе!

Ахъ страшливый огнь пекельныи,
В которомъ человѣкъ земный Маріе!
Терпятъ муки безъ милости
За свѣтовыи сладости о Маріе!
Недай въ чисцу мукъ терпѣти,
Змилуйся Божая мати Маріе!
Нехай будутъ оуволненны,
З мукъ чисцовыхъ вибавлены о Маріе!
Возри съ круга небеснаго
На грѣшныка нещаснаго Маріе!
Котрыи въ чисцу оумлѣваютъ,
Свободы твоей желаютъ о Маріе!
О ласкавая царице,
Грѣшныхъ людей споручныце Маріе!
Нехай черезъ твоя руки
Згаснутъ чисцовыя муки о Маріе!
Лютой смерти насъ сохраны --
Вся вѣрныи Христіяне Маріе!
Безъ покути не даждъ смерти
За грѣхи прежде оумерти о Маріе!
Справъ то ласкавая мати,
Аби каждый моглъ познати Маріе!
Жемъ прогнѣвалъ сина твоего
От всего сердца своего. о Маріе!
Кругу горняго Сіона
Збавъ темнаго Вавилона Маріе!
Измы зъ чисца, отвори врати
От тебе бо ждутъ заплати о Маріе!
И въведи до свободи
Христіаньскія народы Маріе!
Где святыи святъ спѣваютъ,
Тройцу святу вихваляютъ о Маріе!

XVI (25).

Чудо преславно, по всемъ свѣтѣ явно,
От всѣхъ говѣнно, недоумѣнно
Въ новои бл(а)годати, о Божая Мати,
Въ небо шествуетъ, милость всѣмъ даруетъ:
От всякія страны вси сюду собраны
Архангеловъ хоры, с(вя)тыхъ ликъ соборы:

Даде орлу крилѣ, би ся солетѣли
На погребеніе, о чудо веліе.
Въ той единой годинѣ, собра на единѣ
Архангеловъ хоры, с(вя)тыхъ ликъ соборы
Отпроваждати, о Божая Мати,
Въ небо шествуетъ, миръ всѣмъ даруетъ.
Петръ горко ридаетъ и опроваждаетъ,
Молитъ со слезами: буди мати съ нами!
Царица даруетъ, ему обѣцуетъ:
Що хочешъ оу сина, оупрошу едина;
Что плачешъ безъ мѣры, о каменю вѣры:
Не оставляю, но прославляю
Яже въ вѣки и съ человѣки
Мольбу къ сину приношу азъ вину
И яже желаю, и да отримаю:
Всѣхъ от бѣдъ спасати, сирыхъ заступати
Небесной отради, сладкія оградн
Всякія надежды будутъ и одежды за труди.
Аѳоный неситый, Іродъ ядовитый
Воскорѣ бѣжаше и къ одру достизаше,
Хотяше струтити и начатъ хулити
Пречистую Панну, слѣчную Діанну.
Ангелъ зъ мечемъ сташе, руцѣ отсѣцаше.
Аѳоный волаетъ, Дѣву прославляетъ,
Же естъ всѣхъ Царица, М(а)ти Вл(ади)чица,
Матер Б(о)гу явна, во всемъ свѣтѣ славна.
А Ѳома преславный, по всемъ свѣтѣ явный,
Въ Индіи забавился, на погребеніе не поспѣшился
Дѣвы пречистой, Маткѣ Божой истой,
Чистой голубицы, Небесной Царицы.
А потомъ приспѣвше, гробъ Маріинъ обрѣтше,
Ѳома такъ ридаетъ, къ гробу припадаетъ,
Жалосно волаетъ, слезы проливаетъ:
Облакомъ шествуетъ, въ небо поступуетъ:
А Ѳомина жалость воспріята въ радость:
Сама Божая Мати казала свой поясъ дати
На знакъ апостоломъ, же естъ Дѣва съ тѣломъ
До неба взята во прекрасныи полата.
Ѳома повергаетъ, и южъ не ридаетъ
Ликъ апостольскій во весь Гепсиманьскіи,
Же южъ гробъ празнуетъ, поясъ показуетъ
Оуснувшой Царицы въ небесной столици.

Див. Богогласник 1791 р. N 109, 1850 р. N 116, я навів цїлий текст, бо відміни значні.

XVII (26).

Теперъ свѣтъ великой здради,
Нема теперъ на всемъ свѣтѣ правди:
Отецъ сина не любитъ,
Синъ же отца изрáдитъ
За свою злѣсть.

А дочка матку зневажае,
Матка ю въ щастю проклинае.
Братъ на брата воюе,
На здоровіє чатуе,
Би го згладивъ.

А сусѣдъ и зъ сусѣдомъ жие
Еденъ другому непрыязнь готуе,
Аби его оуловивъ
И въ нещастя въпровадивъ
Великое.

XVIII. Пѣснь на рождество Хрістово[1]).

Часъ радости, веселости
Свѣту насталъ нынѣ,
Бо Спаситель, Искупитель
Народилъ от Дѣвы,
Пришолъ на свѣтъ самъ Богъ,
Народилъ ся оубогъ,
Не въ златихъ неба палатахъ,
Яки могъ.

Якъ нещасный народъ земскій
По грѣху первомъ былъ,
Якъ жадостно разумъ людскій
Во жалости тужилъ,

---

[1]) Вірша ся написана на обкладцї співанничка.

Вси во тьмѣ ходили,
Въ тяжести скорбѣли,
Безъ пастиря и безъ вожда
Блудили .. і т. д.

Див. Коляди вид. 1895 р. N 30; вариянти: в. 17 обѣщанно 19 исполънило 23 избавити і т. п. дрібні. 30 плясите 62 Давно извѣщанна одъ Пречистой жданий.

XIX.

Воярдань рѣко, уготовися . . . (без кінця).

Див. Богогласник 1850 р. N 33, відміни дрібні і то лише помилки.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1895. Часописи видавані по за Україною.

Огляд починаємо з часописей российських, і то з загальних, щоб потім перейти до специяльних.

В часописи **Вѣстникъ Европы** протягом цілого року тягнули ся начерки А. Пипина про российську літературу в XVIII і в початку XIX віка. Таким робом в статях Пипина, що друковали ся в В. Е. за 1894 і 1895 рр. (I—VIII, X—XII) ми маємо цілий систематичний огляд історні российської літератури, доведений поки що до М. Гоголя; письменнику сему — „першому репрезентанту українського народа й єго духовного життя в российської літературі“ — присьвячено осібну студию (XII. 692—738). Про цікаву статю А. Потебни (IX) — Языкъ и народность — і розвідку А. Фамінцина (VI—VII) „Богиня весни и смерти в пѣсняхъ и обрядахъ Славянъ“ — мова осібно (Записки кн. IX і XIV).

Дуже цікаві студиї д. Мілюкова про головні напрями в российській історіоґрафиї, що друковались в часописи **„Русская Мысль“** в 1893—1895 рр., ще не скінчені. В отсій часописи ми можем тільки занотувати в бібліоґрафічнім відділї, з поводу друковання в виданнях для народу творів українських письменників, коротенькі замітки про Наймичку Шевченка, оповідання Марка Вовчка, Як рідні брати — Федьковича і Голку — Стороженка, головним чином з погляду їх здатности для народного читання.

„Сѣверный Вѣстникъ“ подав (II) з приводу 10-их роковин смерти Кистяковського — характеристику д. Фойницкого — „Кистяковскій какъ криминалистъ“ [1]; автор характеризує єго, як талановитого вченого і суспільного діяча й між иньшим каже, що „імя К. займає почесне місце в історні духовного розвою України“. В VI кн., в коротенькій замітці, присьвяченої памяти М. Костомарова, переказуєть ся зміст статей про

[1]) Пор. огляд Київської Старини, Записки кн. XII.

Костомарова — Щербини, Вашкевича і згадок А. Костомарової (Київська Старина 1895, IV), й подають ся декотрі уривки. Треба ще застановити ся на рецензиї, уміщеній в кн. XII — про збірник творів М. Кропивницького; вона не стільки цїкава своїми думками (з ними можна й незгодитись) про напрям української лїтератури й авторску дїяльність Кропивницького, як вступними замітками про українську лїтературу взагалї, можливість її істнування і про мету такого істнування; подаємо скорочений переклад. „Чи можлива українська лїтература? — Можлива, про се сьвідчить і самий факт її істнування; вона вже дала досить богато талановитих письменників, у всякім разї більш, нїж болгарська і сербска і, може бути, чеська. Чи треба бажати істнування осібної української лїтератури? Треба, навіть в такім разї, колиб українська мова була тільки говірка російської. Істнуваннє осібної лїтератури залежить не від числа і характеру лїнґвистичних відзнак, а від внутрішної потреби в народї самовиражения. Істнуваннє місцевих лїтератур користно ще й тому, що вони перешкаджають духовній централїзациї; а окрім того лїтература на народній мові є дуже важний привід народної осьвіти".

Між замітками д. Каришева про сїльске господарство, що тягнуть ся протягом цїлого року в петербурській часописи „Русское Богатство", знаходимо цїкаві уваги про хлїборобські спілки Херсонської ґубернїї (VIII, 38—59). Останнїми часами можна запримітити в народнім господарстві змагання до утвору хлїборобських спілок, аби оминути таким чином шкідливих наслїдків дрібного господарства, тим часом як скуплення ґрунтів дає можливість запровадити більш раціональні способи оброблення землї, поліпшеннє економічного стану селян, нарештї — помагає розвитку самостійности й солїдарности, дуже важних для громадського розвою. Отже велику цїкавість має такий напрям до спілок в Херсонській ґубернїї, Олександрівського повіту. Реґулювати його має „спілкова умова", вироблена також в Херсонщинї. Гадка про спілки виникла в Херсонщинї тому ще 10 років, під час великого недороду, але дещо спинило розвиток сїєї справи. В вереснї 1894 р. могла сформоватись перша спілка. По останнїм звісткам 10 спілок вже в роботї, 9 — тільки що орґанїзовано, 9 просили підмоги для своєй орґанїзациї, і земство ухвалило просити для них позички. Після загальних уваг д. Каришев переходить до аналїзу умови. Важно, що умова має не теоретичний, а цїлком практичний характер і засновуєть ся на ґрунтї готових відносин. 80 статей умови складаєть ся з параґрафів орґанїзацийного, аґрономічного і етичного характеру. Поруч з цїлком раціональними параґрафами стрічають ся одначе подекуди не досить оброблені, що вимагають перегляду; декотрі з них справедливо нотує сам д. Каришев. Такі, наприклад,

умови осібних зарібків членів, замале забезпечення хорих й калїк, деяка недокладність в сфері адмінїстрациї (де забагато дано місця етичному елементу).

„Книжки Недѣли“ за сей рік не дали нїчого цїкавого для нас.

В часописи **Русскій Вѣстникъ** знаходимо зроблену Л. Майковим житепись Н. К. Загряжської, дочки гетьмана К. Розумовського (I). Статя досить повно обмальовує образ енерґічної й розумної жінки, репрезентанта того российського суспільства, де мала вона важну ролю. Начерк Копилова — Минковецька держава (I і V) — розказує про подільского пана Мархоцкого й про єго чудасії в селї Минковцях, Ушицького повіту. Нарештї згадаємо про маленьку статю Б—ова про Н. І. Хмельницького, малозвістного российського письменника 1-ої пол. сього віка (1789+1845), з роду Українця (IX).

В перших пяти книжках **Русского Обозрѣнія** друкована ся праця П. Кулїша — „Украиньскіе козаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Б. Хмѣльницкого“ (I—V), де автор виясняє напрям і мети козацького руху й відносини до сего руху панства та польського уряду. З приводу столїтних роковин смерти Г. Кониського д. Ливотов умістив начерк його житя й дїяльности (III, IV, VI), про яку мова була (Зап. кн. XIII). Д. Палїмпсестовъ в своїх споминках про М. Костомарова (VII) подав деякі подробицї з житя небіжчика історика, що мають представити його головним чином як людину щирої віри й високої моральности. До споминок додано чотири листи М. до автора статї — 1878, 1879, 1883 й 1884 рр. *О. Г.*

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.

Попереду занотуємо ті статї, про котрі окремі рецензиї й справоздання почасти вже були, почасти ще будуть уміщені в віддїлї бібліоґрафічнім: Мілєр — Замітки про билини (III і XI) — див. Записки VII. Рожков — Поводи для процеса по Руськой правдї (IV) — Зап. XIII. Филевич — Про карпатску територию і людність (IV і V) — Зап. XI. Леонтович — Про стани в. кн. Литовського (VI—VII) — Зап. IX. Тихомиров — Огляд укладу московскух лїтописних збірників (VIII) — див. рецензию на Лїтопись Петерб. Археоґраф. Комісиї т. IX, де ся розвідка уміщена в більш повній формі. Делєкторский — Огляд повістей про фльорентийску унїю (VII) — Зап. XIV. Пєтухов — Про Ніженський лїцей (IX) — Зап. XIII. Виключивши сї статї не богато зістанеть ся такого, щоб безпосередне до нас належало.

З історії права треба занотувати цїлий ряд статей про початок і розвиток кріпацтва в Московській державі: М. Дяконова — Половники поморських повітів в XVI і XVII вв. (V), Дебольского — До пи-

тання про початок кріпацтва в приватних маєтностях (XI). Поодинокі звістки до сього інституту подає й статя Рождественского — Про секуляризацию монастирських маєтностей (V) й критично-бібліоґрафічні замітки дд. Андріянова і Павлова-Сильванского (I) на нові материяли до сього питання. Історії-ж права Московської держави присьвячена розвідка д. Ардашева про „помѣстный столъ“ (VIII) і д. Курдиновского — про губні інститути (X і XII). Всї сї статї мають певну цікавість для деяких анальоґій в нашій історії.

З історії лїтератури треба занотувати працю д. Владимірова Вступ до історії руської словесности (I, IV, V), але вона досї недокінчена; про отсю працю буде мова окремо, як вона скінчить ся. Д. Веселовский подав дві розвідки: одна з'них (V) — коротенька — розбирає питаннє про памятку з лїтератури замовлянь — молитви св. Сісиннїя, а друга (XII) представляє пробу виясиити ґенезу епітета; задля порівняння він подає деякі приклади і з української народної словесности.

Д. Соболєвский умістив (V) серию заміток до славянської ґраматики (про асиміляцию *х* + суголосні, про ґенезу *х* з *т*+*с* і *п*+*с*, *зз* з *гг*, польского й чеського *lu* з праславяньского *ълъ*, про ґенезу *ког—о* і *чьс—о*, східнославяньских *teje* і *seje* з *tere* і *sere*, про звязок дієприкметника на *a* й на *ы* й славянський імперфект на *аа*, *ѣа*). З декотрими, трохи скорими й неоглядними висловленими тут виводами трудно згодитись: наприклад про ґенезу *ког—о* й *чьс—о*. Замітки д. Соболєвського викликали критичну відповідь С. Булїча в VII книжці.

Статя д. Андрєєва — з російської ґраматики дотикаєть ся старого питання про „знаменательныя и служебныя слова“ (по російській термінольоґиї). На підставі значіння частей мови в реченю автор подає свою власну клясифікацию слів.

В просторім, дуже важнім критично-бібліоґрафічнім відділї ми знаходимо деякі звістки (припадкового характеру) про нові видання й просторі специяльні критичні огляди на декотрі праці. Цікава для нас по своєму змісту рецензия д. Любавского на працю І. Каманина — про козацтво до Богдана Хмельницького (рецензия неприхильна, рецензент сперечаєть ся з основами теориї д. Каманина; між иньшим д. Любавский дотикаєть ся болоховського питання). Гн. Житецький умістив не стільки критичну, як бібліоґрафічну замітку про працю д-ра Франка — Іван Вишенський й єго твори; рецензент подає зміст згаданої працї й нотує важне значіння сїєї працї для історії полємічної лїтератури XVI—XVII вв. В рецензиї д. Соболєвского на книгу Жданова про епос цікаві власні замітки рецензента що до пісень про кн. Романа й Михайла, де він подає деякі нові порівняння. Треба занотувати ще прихильну рецензию д. Тїхомірова на Історию Смоленської землї Голу-

бовського й простору критичну статю д. Лаппо-Данилевського про Історию економічного побуту Новгорода О. Никитського.

В відділї Лїтописи ми знаходимо справозданнє про роздачу академічних премий (XII); цїкаві для нас скорочені рецензиї на ті працї, що належать до історпї України — О. Лазаревського „Описаніе старой Малороссіи" (Мякотина), Ѳ. Леонтовича про історию литовсько-руського права (Бестужева-Рюміна); загальну цїкавість має рецензия д. Султанова на розправи д. Павлинова з історпї руської й російської архітектури. Цїкаві поодинокі звістки знаходимо в справозданях ріжних наукових товариств: російського історичного (V), московського історичного (VI), петербурського археольоґїчного (VII), московського археольоґїчного (VIII), петербурської публїчної бібліотеки за 1892 р., а також в справозданях мінїстерства осьвіти про унїверситети київський і харківський за 1894 р. і стан осьвіти київського учебного округа за той же рік. *О. Г.*

Варшавскія университетскія извѣстія як і торік подали кілька статей, що мають посередно чи безпосередно інтерес і для нас. Так в кн. I знаходимо докінчення статї проф. Леонтовича про пациональне питаннє в давній Руси, обговореної вже де инде (див. Записки т. XI) а в кн. V його ж розвідку: Папський двір в державі литовсько-руській (див. Записки т. XIV). Д. Михайлов подав дві розвідки про Толковану Палею (кн. VII і IX); перша була вже обговорена у нас (Записки т. XI), друга — До питання про текст книги Бития пророка Мойсея в Толкованій Палеї закінчилась вже в р. 1896 і теж буде обговорена осібно. В короткім справозданю проф. Карского (кн. VII) з його студий коло збирання материялу для статї про „західно-руські переклади псалтира в XV—XVII в. подаєть ся замітка про одну рукопись Румянцовського музея (д. Карский заперечує істнованнє в нїй українизмів, констатоване Востоковим); окрім того в сїм же справозданю д. Карский дає уваги про деякі рукописи з білоруським або українським характером мови; з поміж друкованого материялу, студийованого ним при тім, згадує він білоруську народню Енеїду Маньковского; можна занотувати ще замітку про виданнє Супрасльської рукописи Міклошича. На останку — в кн. VI уміщені короткі рецензиї професорів на працї студентів, писані на предложені факультетами теми; тут дві цїкаві для нас, одна — огляд давних руських і московських подорожей до сьвятих місць, друга — про відносини Руси й Литви до поч. XIV в.

*

Ученыя записки имп. Казанскаго университета (12 книжок).

Межи научними статями, які можуть для нас мати хоч далекий інтерес, згадуємо: Е. Будде, Справозданє з експедиції в Рязанську ґу-

бернїю в лїтних місяцях 1894 р. Автор займаєть ся фонетичними та диялектольоґічними прикметами тої ґрупи мов південно-великоруських (кн. I. 199—236). Далї нотуємо студию В. Богородицького, Говір села Білої, Казанської ґубернії (кн. V, VI 111—132); А. Александрова, Історня розвитку духовного житя Чорногори і князь поет Миколай I (кн. VII і VIII 1—72); тогож автора, Петро Петрович митрополит чорногорський (кн. XI 65—78) і коротке справоздане о занятях за границею, в славянських землях, лїтом 1895 р. (кн. XI 73—96); в сьому справозданю обнято новий археоґрафічний материял Чорногори, Дальматиї і Боснїї. *С. Т.*

Ученыя записки имп. Юрьевскагò университета (4 кн.).

З неофіцияльного відцїлу, де уміщені студиї на трох мовах (російській, французькій і нїмецькій) більший або меньший інтерес може мати хиба „Востокъ и западъ въ русской историi“, виклад проф. Е. Шмурла (III).

На погляд автора у нїякого народу европейського (крім Іспанії та Польщі, і то з застереженєм) розвій і дїяльність історична не йде так на два фронти, як у руського (русского). До подвійних поглядів на розвій Росиї відносини автора такі, що він не схиляєть ся анї на сторону „западників“, анї славянофілів, але стоїть, скажемо, по серединї. Не може згодити ся на се, нїби Росия нїчого доброго не приймила від західної Европи, як з другої сторони не одинокому Заходови приписує поступ і розвій Росиї.

Двійність історична починаєть ся від найдавнїйших часів в відносинах до степових кочовників: Хазарів, Печенїгів, Половцїв, Татарів і иньших азийських племен. З початку становище руських племін дефензивне, опісля переходить в аґресивне, що продовжуєть ся до нинїшнїх часів в азийських відносинах Росиї. Рівночасно акция була й звернена на захід, Польщу і Литву. Одначе аґресивна полїтика Росиї в сїм напрямі почалась пізнїйше, як на сходї, хоча по таких самих періпетиях нещасливих для Руси (загарбанє україньско-руських земель Польщею і анексация литовська). Аґресивна полїтика Росиї що до Заходу зблизила її до культури, постанов і ідей західноевропейських. Натурально, переємство мусїло наступити. Автор одначе йому не надає так великої ваги, як думають загально, вважаючи східно-европейську культуру рівною західнїй, тільки може з иньшою формою, а в деяких пунктах, на погляд автора, н. пр. в устрою церковнім Схід стояв висше Заходу.

Велику вагу кладе автор на переємство школою Петровою технїчних здобутків, що каже він, дали Росиї спромогу довершити відвічні задачі історичні. Вплив Заходу був користний також з огляду на устрій

фінансів і управи, закони, школи, реальну силу верховної власти. Та все те бажаних овочів не принесло, вводячи бюрократизм в суспільність, де панували, по думці автора, прінципи демократичні. Взагалї се був зверхнїй блеск, каже автор, цивілїзациї, на сей час з дуже гнилим змістом, культура материяльна та інституциї, зовсім до східного ґрунту неприданті. Позитивним здобутком вкінцї був переєм почутя горожанського, а звідси національного. Кульмінацийний пункт користних здобутків се, по думцї автора, знесенє кріпацтва. Від 19 лютого 1861 р. вже иньший день.

Такі думки д. Шмурла, які ми могли розібрати серед шумних фраз і поетичних розмахів, якими аж надто переповнена статя.

Ще згадаємо за вступну лекцию проф. Е. Пєтухова, Про найголовнїйші напрями в российській лїтературі XVIII і першої четверті XIX в. (кн. IV), бо предмет сьої лекциї не в однім доторкуєть ся і українсько-руської лїтератури тогож часу.

Автор виходить з принятого роздїлу периоду старинньго і після — петрівського, хоча не в тїснім значіню того слова, зазначаючи, що нова доба российської лїтератури відріжняєть ся від попередньої лїтературними напрямами. До сих зачисляє: псевдоклясицизм, сентименталїзм і романтизм. Перший з тих напрямів проявив ся вже й скорійше в українсько-руській лїтературі, як се бачимо в панеґіричних одах Петру Могилї (1632 і 1633) та Сильвестру Косову 1658. Правила його уняті в кодекси „піитики" Київської Академиї (Теофан Прокопович і ин.). Взірець тогож дають тогочасні драми (Милость Божія Т. Прокоповича). З Київа напрям сей перейшов на північ і там під впливом ще псевдоклясицизму західно-европейського проявив ся в тій формі, яку бачимо у Ломоносова, Кантеміра, Сумарокова, Хераскова і т. д.

Властиво першим напрямом лїтературним в новім периодї российської лїтератури єсть сентименталїзм, що датуєть ся від Карамзїна, хоча треба признати й передше проблески поезиї чутя. Запанував сей напрям в наслїдок перекладів „міщанських драм" французьких, Нової Елоїзи Руссо і т. д. з 60-х і 70-х років. Та вже Карамзїн в деяких поезиях зближуєть ся до романтиків подібно як і Каменєв, хоч властивий почин тої школи дав ученик Карамзїна Жуковский.

Взагалї усї ті напрями не появились від разу і не яко результат індивідуальної дїяльности знаменитих авторів, яких імена звичайно вяжуть ся з тими напрямами, противно, вони, так скажемо, були у воздусї передше, чим були переймлені Ломоносовом, Карамзїном та Жуковським. Про всї згадані напрями можна сказати, що вони впадали в скрайности, одначе в розвою лїтератури були конечні. Вони були провідниками знаємости з формами і змістом богатих лїтератур европейських, розвивали

і довершували літературний смак, приближували російську літературу до прямовання в дусї народнім, а разом з тим до потреби загальнолюдської штуки і гуманности.

Уваги заслугують також акти, що належть до історииї селянської людности в Московській державі, зібрані і коментовані М. Дяконовом (кн. IV).

З огляду лекций університетских (часть офіцияльна) нотуємо Вол. Мальмберґа: практичні занятя по античним старинностям України-Руси (кн. I.). *С. Т.*

З орґанів российських духовних академій **Богословскій вѣстникъ** подав розвідку про Цамвлака, обговорену вже (Записки кн. XIII). Окрім того в сім місячнику уміщені рецензиі на праці студентів академиї, писані для одержання кандидатскої степенї на такі теми: „Св. Димитрій, митр. Ростовскій, какъ проповѣдникъ“ (Явловский); „Кіевскій уніатскій митрополитъ Ипатій Поцѣй и его дѣятельность на пользу уніи“ (Перхорович); „О вліяніи Кіевской Могилянской Академіи и ея учениковъ на русское духовное просвѣщеніе и преимущественно на духовныя школы въ XVIII ст.“ (Нікольский).

За одно нотуємо деякі статї ще в духовних часописях, видаваних в Росиї за етноґрафічними границями України-Руси.

Странникъ.

Столѣтіе учрежденія православной епархіи въ Подоліи (1795—1895) сьвящен. П. Викула.

Статя ся подає історичний огляд Подільської епархиї. Автор починає свою працю від росповсюджения християнства на Поділї. Згадує про татарске лихолїтє і найбільш зупиняєть ся над сумним становищем православного Поділя під польско-латиньскою кормигою. Подольска епархия була заснована 2 роками пізнїще прилучення Поділя до російської держави (1795 року 12 квітня); з початку заснования вона складалась в 10 повітів сучасної Подільскої епархиї, 3-х Київської і 3-х Волиньскої, але потім (1804 р.) вона була зменьшена: 3 повіти одійшло до Київської епархиї і 3 до Волинської, і стала Подільска епархия такою, якою вона є тепер. З 15 архиєреїв, що управляли Подільскою епархиєю від заснования її і до наших часів, автор найбільшу увагу звертає на Іоанникия, що був родом з подільских селян. Сей архиєрей (1795—1819 р.) був першим впорядчиком і просьвітником Подільскої епархиї. За його епархия приведена була в теперішню форму; він завів духовну консисторию, повітові духовні „правленія“ (сї „правленія“ були скасовані в 60-х роках); по його проєкту духовеньство розділило епархию на благочинія (деканати) і обібрало благочинних, депутатів і духовників;

для виховання духовеньства він засновав духовну семинарию (починаючи з 1797 р. вона була в Шаргороді, а з 1806 р. її перенесено до Каменця) і дві низші духовні школи. На удержаннє сих шкіл він давав свої власні гроші, запомагаючи бідним школярам чим тільки можна було. Прилученнє подільських уніятів до православия вело ся при преосьвящ. Іоанникиї з дуже великим успіхом — окрім великої сили простого народа, до православия перейшли майже всі василиянські монастирі; щоб цілком зрозуміти, о скільки справа прилучення уніятів до православия була трудна, треба памятати, що її зовсім не спочувала вища й низча адміністрация краєва, так що преосьвящ. Іоаннукию довело ся вести з нею боротьбу за сю справу. Після смерти Іоанникия, при його наступниках (Антоній 1819—21 р. і Ксенофонт 1821—32 р.) адміністрация краєва одверто вже, не ховаючись, обороняла польщину і латиньство на Поділю. Поліпшеннє становища духовеньства автор датує від втихомирення повстання р. 1830—1, коли уряд почав пикловатись про усуненнє дуже тяжких обставин, в яких пробувало православіє на Поділї.

Статя д. Викула не має самостійної вартости, автор користавсь працею проф. Петрова, щоб дати популярний начерк історії Подільської епархії з поводу її столїтнього ювилею. В статї найбільшу увагу звернуто на подільських епископів, їх житє і діяльність і з сього боку статя може бути користною.

Св. Димитрій, митрополитъ ростовскій. Про св. Димитрия (Туптала), яко одного з самих видатнїйших діячів Петрової епохи, в российській лїтературі є чимало моноґрафій. Користуючись з їх, автор сїєї статї дає коротенький начерк житя й діяльности св. Димитрия, а також критику творів сього письменника, що зажив собі великої слави серед православних читачів. Окрім того надруковано два „слова“ його, але в перекладі на сучасну российську мову (переклад зроблено з рукописи софійської бібліотеки). Сї „слова“ (на день сьв. апост. Павла, — 29 червня) до друку подані в перший раз.

Душеполезное Чтеніе подало ювилейну статю: Георгій Кониссній, архіепископъ Бѣлорусскій Н. Колосова. Автор статї, намалювавши картину сумного становища православия по руських землях під польською властию, дає огляд житя та діяльности Георгия Кониського. Статя одначе має офіцияльно ювилейний тон і характер, без жадної наукової вартости.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости.

Объясненіе названія „Острая Брама“ (N 1—2).

З приводу об'яснення д. Ляцкого (У „Вилен. Вѣстнику“), що назва „Острая“ походить начеб-то з литовського слова „аушра“ (східна),

автор, незгоджуючись з сим виводом, доводить цїлком - руський початок сїєї назви (остра брама — „брона", узький кінець міста).

Виленская святая и чудотворная икона Божiей Матери — К. Ивановского (N 11).

Подають ся коротенькі відомости про сю ікону, що тепер у виленському Троїцькому манастирі, з приводу 400-лїтнього перебування її у Вильнї. В леґендї сей образ прислано з Царгорода в подарунок одному з князїв Галицької Руси, а потім перейшов він до Москви. 16 лютого 1495 р. її привезла до Вильна княгиня Олена Івановна, дочка Івана III, що вийшла заміж за литовського в. князя Олександра Казимировича.

Родопроисхожденiе западно-русскаго митрополита Iосифа II Солтана — А. Бѣлецкаго (N 44—45).

Стаття документальна й цїлком наукова. Автор, після розгляду усїх звісток про відомий аристократичний рід Солтанів-Жировицьких, доходить, що митрополїт Йосиф II Солтан (що посїв катедру після митрополїти Йосифа I та Йони, не ранїйш р. 1508) мав тільки однакове з сими Солтанами прізвище, вийшов з бояр Логойського повіту, а до постриження звав ся Ілєю. До статї додано три документи, вийняті з Литовської метрики Москов. Архива Мініcтерства Справедливости.

50-лѣтiе Виленской православной епископской каѳедры, 1845—1895 г. (N 21).

Подано тут коротенькі історичні відомости про епископів та історико-статистичну епархию.

Какъ уничтожаются православно-русскiя древности въ нашемъ краѣ — А. Сапунова (N 16).

Оповідаєть ся, що у містечку Міорах Дименського повіту Могилївської ґубер. на дзвіницї тамтешнього костела (що колись, у XVII в., був церквою православного манастира, заснованого р. 1644 Севастияном Святополк-Мирським) був дзвін р. 1644 з надписом й чудесним орнаментом, і що тепер сього дзвона, яко негодящого, післано до Варшави перелити. У N 22 тих самих „Литов. Еп. Вѣдом." подано відповідь, що дзвона до переливання не посилано й він істнує на дзвіницї Міорського костела.

Письмо преосв. Анатолiя, епископа Могилевскаго, къ П. В. Кукольнику (N 23) — з приводу брошюр прелата Здановича („Akt uroczystego wstąpienia na biskupią katedrę Wilenską S. W. W. Zylinskeego" 1849 р. Сей лист передруковано у „Могил. Еп. Вѣдом." 1895 р. N 19.

Дѣятельность провинцiала Литовскихъ базилiанскихъ монастырей, впослѣдствiи епископа Пинскаго, Iосафата Жарскаго (N N 27—28 та 31).

Оповідаєть ся про дїяльність його, обернену супроти Йосифа Сїмашка, аби спасти скатоличену унїю та василїян.

Перечень важнѣйшихъ статей проф. М. О. Кояловича (з приводу осьвячення надмогильнього памятника його у Петербурзї 8 падолиста 1895 р.) N 47.

Бібліоґрафічні замітки: в N 1—2 на видану варшавським православним Троїцьким брацтвом р. 1895 в перекладї з нїмецької мови книжку: Исторія польской церкви Фризе, в N 21 на видану р. 1895 Археологическую карту Гродненской губерніи Ѳ. Покровскаго, N 47 — на книжку Кипріановича: Историческій очеркъ православія, католичества и уніи въ Бѣлоруссіи и Литвы съ древнѣйшаго до настоящаго времени (Вильна 1895 г.) (N 47).

Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости.

Памяти Преосвящ. Георгія Конисскаго, Архіепископа Бѣлорусскаго — И. Пятницкаго (N 6—7). З приводу сотнї років з дня смерти сього дїяча подана біоґрафія та характеристика його дїяльности.

Письма пр. Георгія Конисскаго къ чрезвычайному русскому послу въ Польшѣ Гроссу и полномочному министру князю Волконскому 1757 г. Собралъ Ѳ. Жудро (N 1). Листи сї, здобуті з архиву Могилївської духовної Консисториї, містять у собі багато уваг про сучасні подїї в Польщі.

Заботы Георгія Конисскаго о сохраненіи земельныхъ владѣній Могилевской каѳедры отъ расхищеній. Ж. (N 4). Невеличка замітка, зладжена на основі згаданих вище листів Кониського.

Рѣчь Архіеп. Георгія Конисскаго, сказанная 1789 г. при открытіи въ Могилевѣ главнаго народнаго училища (N 21). Передрук з „Сборника Матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи, извлеченныхъ изъ Архива Мин. Народ. Просвѣщенія“ (т. I, Спб. 1893 р.).

Матеріалы по исторіи Могилевской епархіи: N 16—17. — Виписки з дневника стольника Петра I, П. Толстого: р. 1697 Петро I післав його до Італїї на науку, шлях його йшов через Білорусь, Толстой свої подорожні враження заводив до дневника, виданого в „Русск. Архиві“ 1888 р. У „Могил. Еп. Вѣд.“ передруковано те, що дотикаєть ся Білоруси.

N 21 — Виписка з автобіоґрафії Ілї Турчинського, українського сьвященника 1-ої половини XVIII в. (передрук з „Київ. Старини“ 1895 р. лютий).

Приходская Бѣлорусская церковь въ XVI—XVII в. Ж. (N 35).

Історична замітка про убожество у XVI—XVII в. білоруських церков; наведено приклади з історичних актів.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости.

Матеріалы для исторіи Минской епархіи (N 7).

Під такою назвою тягнеть ся далї (початок в р. 1894) друк документів, що дотикають ся служебної дїяльности минського владики Виктора Садковського; сї документи вийняв з архиву св. Синод. С. Рункевич.

Монастыри Минской епархіи (преимущественно Минскіе) съ древнѣйшихъ временъ К. Богдановского (N 1—2).

Статя, розпочата р. 1894, подає історию манастирів поруч з загальною церковною історией краю.

Второй періодъ существованія Минской духовной семинаріи (1818—1840 р.) Михаила Вержболовича (N 3—20).

Се продовженнє історії Минської семинариї (початок дивись в р. 1894), з нагоди столїтя від дня її заснования, р. 1794.

Столѣтіе перваго возсоединенія уніатовъ Минской губерніи (1795—1895 р.) К. Богдановского (N 9).

В статї подано коротенький огляд дїяльности преосьвящ. Виктора що до прилучення унїятів до православия під кінець минулого віку (1793—1795 р.).

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости.

Надруковано тільки такі історичні працї: Столѣтіе кончины Бѣлорусскаго Архіепископа Георгія Конисскаго — Д. И. Д-о (N 4—5). Нарис житя Кониського.

Крестъ Преп. Евфросиніи княжны полоцкой — Д. И. Довгялло. (N 11—12). Історія та археольоґічне описаннє сїєї памятки.

Ю. С.

Археологическія Извѣстія и Замѣтки (9 зшитків).

До України належить розправа д. Забєлїна (ч. 1) про стародавність міста Олешки. Шан. автор уважає дуже можливим, що згаданий в одному з сказань Пролога Елїкс (або Алїкс, Лякс) — то пізнїйше Олешє, а теперішнї Олешки. В такім разї стає дуже цікавим оповіданнє про трьох братів мучеників, учнїв св. Ондрія апостола, що постраждали десь в „Готфѣх“ і мощі їх були перенесені в Елїкс. Автор звертає свою увагу на те, що се сказаннє могло дати привід нашому лїтописцеви думати, що як тільки сьв. апостол Ондрій міг залишити своїх учнїв в Олешї, то він-же міг також прийти осьвятити і київські гори. *Д. А.*

В II книжцї ми зустрічаємо другу статю д. Забелїна про лїтературну дїяльність Андрія Юрєвича. Автор приходить до думки, що повість про чудеса взятого з Вишгорода кн. Андрієм образа, — повість що потім перейшла в прологи під число 1 серпня — була написана самим кн. Андрієм Юрєвичом; як доводи наводить він те, що з сих чуд більшість так чи инакше дотикалась кн. Андрія, а окрім того в однїй копії сієї повісти оповідаєть ся, що сьвято 1 серпня уставлено „худым и грѣшным рабом князем Андрѣем“: так міг сказати тільки Андрій про самого себе.

Загальну цікавість має статя Сізова (VI, 177—188) про каблучки до висків; автор держить ся того погляду, що отсї каблучки було занесено до нас між иньшими річами арабського виробу: арабські каблучки всї срібні и мають характерні відзнаки; скоро потім стали вироблювати такі каблучки вже на руськім ґрунтї, вони втрачують тут арабську форму, і їх роблять ся вже не з срібла, а з якогось більш дешевого мішаного материялу; потроху з'являєть ся й самостійний характерний орнамент, форма для таких каблучок; отсї речи чисто руського виробу належать до часу не пізнїйше XII—XIII в.

Д. Анучін в тій же книжцї знаємить з нахідками д. Нефедова в Камськім краю — се річи бронзового періоду.

Д. Сорокин (XI, 361—366) розбирає питаннє про істнування Чуди в Слободськім повітї Вятської ґубернії, засновуючись на народних переказах сього краю.

Окрім самостійних статей ми знаходимо в віддїлї археольоґічної хронїки звістки иноді з часописей, иноді самостійні про находки, замітки дрібні археольоґічного змісту и т. и. Можна тут занотувати звістки про находки на Україні, хоч не всї вони оброблені однаково повно і докладно, наприклад на стор. 330 (IX—X), 371 (XI) и т. д.

Д. Линниченко умістив (XII, 422—423) знайдену їм в евангелиї — апракос XV в. (Імп. Моск. Іст. Музей N 297) запись кн. Анастасиї, жінки кн. Федора Корибутовича, що вона віддає десятину в церков Успенія в Володимирі. Отся запись, по думцї д. Линниченко, цїкава тому, що вона подає імя жінки кн. Ѳеодора, а також дає підставу до виводу, що у кн. Федора не було дїтей.

Віддїл „Засїдань товариств“ дає більш-меньш просторий огляд дїяльности товариств, присьвячених історії й археольоґії; тут між иньшим знаходимо і 4 справоздання з дїяльности київського історичного товариства (II—III, V, XI, XII).

Біблїоґрафічний віддїл дає звістки й рецензиї про 62 российські й чужоземні часописи й книжки.

О. Г.

Чтенія въ имп. обществѣ исторіи и древностей россійскихъ (московські) в віддїлї материялів окрім „Лїтописця руського“ (т. III) і промов Іаникия Галятовського (т. IV), обговорених в бібліоґрафічнім віддїлї, подали ще дві цїкаві статї — се „Климент еп. словенский“ в т. I і „Пчела з 44 глав“ в т. II. Під першим титулом видавець д. П. Лавров передруковує чотири поучення Климента і в передмові оповідає про задумане Ундольским і навіть розпочате[1]), але потім перерване видание текстів Климента, а також дає дві статї — про лїтературну дїяльність Климента і про його поучення специяльно. Що до „Пчели“, то видрукована д. Семеновим редакция належить до пізнїйших: вона відома в рукописях XVII в. московських бібліотек і представляє з себе головно скорочений витяг з давньої руської Пчели (видавець на 44 глави сієї нової Пчели рахує 42 взятих з давньої редакциї, представленої перґаментною Пчолою петербурської публичної бібліотеки), так що самостійного значення ся редакция майже не має.

В віддїлї розправ надруковано першу часть огляду актів Сибирського „приказу“ Оглоблина (кн. II), обговорену вже в віддїлї бібліоґрафічнім; можна ще згадати за працю Шумакова: „Губні і земські грамоти Московської держави“ (кн. III), материял цїкавий своїми анальоґіями і захованими ознаками давнього руського устрою.

В роздїлї Miscellanea можна занотувати документ про потомків Курбского (кн. III), закликаних на московську службу підчас московської окупациї Білої Руси (1656) і два писання Гавр. Домецького (кн. IV) — одного з українських виходцїв до Московщини за часи Петра. Тут же протоколи засїдань товариства з р. 1894, з короткими змістами рефератів; між ними згадаємо: реф. д. Улявицкого і замітки д. Любавского з поводу його — про верховських князїв; вивід д. Барсова назв Київа з финського К и в а (скала) і Σαμβατας з финськ. сам + вада (темна = глубока ріка) або з славян. сам + вад (водити ся = збирати ся) = збірне місце; виводи сї викликали ряд закидів у присутних; проф. Соколов предложив опись збірника з бібліотеки С. Барсова, зложеного з двох цїкавих рукописей: збірника есхатольоґічних писань писаного в кінцї XVII в. в Московщинї і катехизма українського, уложеного на думку референта в XVI в. і досї незвістного. При протоколах подано in extenso цїкавий реферат д. Ейнгорна, де він знайомить з найденим ним дуже важним материялом для внутрішньої історії Гетьманщини XVII в. — описями полків українських 1666 р., уложеними московськими урядниками для запровадження податків до царського скарбу; уривок сих описей (майже весь полк Переяславський і частина Ніженського) знайшов Косто-

[1]) Видрукованим тодї аркушом розпочинаєть ся теперішне видание текстів.

маров і видруковав з нього витяг в Руїнї; тепер д. Ейнгорн знайшов описи полків: Стародубського, Київського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького і части — Ніжинського, Чернигівського й Полтавського, так що нестає вже небогато, може коло четвертої частини всієї описи. Опись містить поіменні реєстри людности, з означеннями їх зайнять і того податку, який вони мають платити. Можна пожадати, щоб сей цікавий материял був виданий як найскорше.

*

Извѣстія общества археологіи, исторіи и етнографіи (казанські) (т. XII вип. 4—6, т. XIII вип. 1—3) містили, розуміється, материяли і розправи, що лише посередно для нас можуть бути інтересними; найбільш інтересу представляє статя Соблукова : Огляд внутрішнього стану Кипчакського царства (т. XIII вип. 3), але вона була обговорена осібно. Певний інтерес мають статї, присьвячені археольоґії східньої Росиї і Сибири (Смірнова — XII. 4, Кочнєва — XII. 5, Ізноскова — XII. 6, XIII. 1, XIII. 3 і Пономарєва — XIII. 3). Д. Потанїн надруковав (XIII. 2) замітку з поводу статї Сумцова про Марка Богатого, де вказує анольоґії в тюркській лїтературі і приходить до виводу, що на сходї істнувала теж подібна леґенда. Д. Катанов надруковав східні казки про трох братів царевичів (XII. 5),

*

Русская Старина.

З статей більш чи меньш загального змісту студия Н. Бєлозерскої (I) — про вплив східного роману й цивілізациї на росийське суспільство XVIII в. — з декотрими відмінами увійшли в книгу „В. Т. Нарѣжный“ (2 виданнє 1896), а про сю працю ми скажемо в иньшім місци осібно. В статях Песковского — барон М. А. Корфъ в листах до нього ріжних осіб, що друкувались в „Русской Старинѣ“ ще 1894 р. і закінчені в I кн., ми можем знайти декотрі цікаві звістки про стан й розвиток народної осьвіти на Україні. Певну цікавість мають мемуари В. М. Юзефовича „За трийцять лїт“ (X—XI) : вони дають характеристику київського студенського життя 60 р., характеристику студенських партий, поглядів їх і бажань. Центр сих мемуарів займає студенський розрух 1861 р. Дещо до характеристики шляхетського суспільства тогож часу (60 р.) на Україні, хоч і дуже мало, дають згадки „За багато лїт“ (II, III, V, VII). З дрібних материялів можемо занотувати лист М. Гоголя з Неаполю до В. Жуковского (4/X 1847); він має певне значіння для характеристики відносин між сими поетами і впливу Жуковского на Гоголя (IX).

Русскій Архивъ умістив лише цікаву статю за Квітку, обговорену в відділї бібліоґрафічнім. *О. Г.*

Историческій Вѣстникъ. Із статей, що більш або меньш дотикають ся до історії України, можна занотувати ось які:

Въ мятежномъ краѣ (Изъ воспоминаній) — І. Любарського (кн. 3, 4, 5). Автор, військовий лїкар, під сим заголовком помістив свої спогади про польське повстанє року 1863. Таких спогадів виходить в Росії дуже багато за остатні часи, алеж більшість їх, як і висше згадані, пишуть ся з погляду урядового і не дають читачеви нїчого нового, нїчого цїкавого.

Украинскій Сократъ — Б. Никольского (кн. 4). Се коротенька статя з приводу сторіча з дня смерти Сковороди.

Новый свидѣтель эпохи убіенія Димитрія Самозванца, І. Лиинниченка (кн. 5). Се переклад статї Лозїньского і записки з одної судової справи, яку розшукав д. Лозїнский в львівському маґістратському архиві (Kwartalnik Historyczny кн. IV).

Царевъ Шпигъ (епизодъ изъ Сѣверной войны) С. Н. Браіловского (кн. 12). Автор в формі белетристичній передає один родинний переказ про новгородсїверського протопопа Заруцького, що був у Петра Першого шпигом підчас переходу Мазепи до Карла XII. Сей протопоп у купі з підскарбієм новгородсїверським Худорбієм провели Петра I до міста в ночи, не дивлячись на те, що козаки готувались до переходу на бік Шведів. Таким робом цар Петро мав змогу розгледїти перед Полтавською битвою укріплення і силу Шведів, що стояли в той час під самим Новгородсїверськом. Шкода, що д. Браіловський дбав дуже багато про те, щоб дати своєму оповіданню лїтературну форму, через що не можна відрізнити самого тексту переказу від його власної фантазиї. Д. Браіловський, кажучи про те, що протопоп і підскарбій були нагороджені від Петра великими маєтками, додає, що се підтверджуєть ся і документами, які переховались в Томиловських і Псіолів, нащадків царевого шпига. Далеко цїкавійш би було познаємитись з самим текстом сих документів.

Книжное дѣло и періодическая печать въ Россіи въ 1894 г. (кн. 7, 8). Під сим заголовком, починаючи з року 1887 Н. Павленков містить в Історичнім Вістнику щорічне справозданнє про ширенє книгарства в Росиї. З сього великого і дуже докладного справоздання бачимо, що в Росиї в роцї 1894 вийшло 10.651 твір (1596 повторного видання і 9.055 друковались у перше), і то росийською мовою 8.082 (більш проти року 1893 на 300 творів) і иньшими 2.569 (більш проти р. 1893 на 109 творів). Шкода тільки, що д. Павленко складає свої справоздання з урядовим поглядом на народности, що залюднюють Росию, а через те для нього і Великоруська і Українська і Білоруська мова

єсть одна мова русская[1]). Таким робом і наші українські твори входять в загальне число видань росийських. Між тим дуже цікаво булоб мати статистичні дати про українську книжку в Росиї. Розумієть ся, час би попіклуватись про збиранє таких відомостей і в Галичині.

Збільшанє творів на чужих мовах дотикаєть ся тільки польскої і жидівської літератури; першої на 122 назвища, остатньої на 76. Видання-ж на иньших мовах зменьшились на 89 назвищ.

Розглядаючи росийські книжки по змісту, ми бачимо, що в році 1894 найбільш вийшло духовно-богословських книжок — 1058(13%), далї беллєтристичних — 1719(8,9%), учебних — 695(8,7%), історичних — 333(4,1%) і т. д.

Далї д. Павленко наводить таблицї для порівняня збільшеня або зменшеня виходу книжок в головнїйших відділах за 7 років (з р. 1887 до р. 1894) З сих таблиць видно, що духовні книжки числом збільшають ся з кожним роком (в р. 1887—697, а в р. 1894—1058); збільшають ся також, хоч і не в такій мірі, видання беллєтристичні, юридичні, природописні і народні. Навпаки, історичні книжки, математичні, по політичній економії і політичні що року зменьшують ся в числї. *К.*

Русскій филологическій вѣстникъ (три книжки) містить в собі закінченнє просторої працї проф. Халанського про цикль королевича Марка в звязку з руським билинним епосом (кн. 1 і 3), якої тут не будемо обговорювати. Так само поминаємо розвідку д. Коробки про український звук **дж** (кн. 3) обґоворену вже (Записки кн. XIII) і проф. Карского про письмо і язик Мстиславового євангелія (кн. 4), що вийшла осібною брошурою й буде обговорена в відділї бібліоґрафічнім. Закінчилась друком занотована торік статя д. Тимошенка — Византийські приславя й славянські паралєлї до них (кн. 1 і 3), де автор подає паралєлї до збірників Крумбахера і Курца, між ними й українські. Д. Поґодін далї подавав поодинокі замітки з порівняної фільольоґії (Кілька етимольоґий — кн. 1). Нотуємо ще маленьку замітку проф. Карського про переміну аў (ал—ял і ав—яв) на óў і éў в однїй місцевій говірцї білоруській (Минської ґуб.). Загальний інтерес має статя проф. Богородіцкого: Про головні чинники морфольоґічного розвою мов (кн. 1). *

Филологическія Записки за сей рік (5 книжок) представляють одну лише цікаву для нас статю: Руський билинний епос в новім сьвітлї (VI) д. Стефановського; автор тут одначе лише зводить замітки до руських билин з працї проф. Халанського про цикль королевича Марка.

---

[1]) Між тим він окремо перелїчує число видань, написаних і естонською, і чувашською, і финською мовою.

Певну цікавість можуть мати теж замітки д. Нікольского до нововиданого словаря российської мови петербурської академії.

*

Етнографическое Обозрѣніе.

В першій книжці передовсім треба занотувати статю проф. Сумцова: „Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршахъ“ — критичні замітки на працю П. Житецького — „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (І. 79—108); поминаючи загальні замітки — про метод вишезгаданої праці, о скільки важні порівняня й виводи д. Житецкого, о скільки повно оброблені окремі питання — ми занотуємо декотрі цікаві власні думки И. Ѳ. Сумцова. Таку цікавість має його замітка про студийовання мови, порівняння й характеристику тавтольоґий, епитетов, окремих виразів і парралелизмів народних дум й пісень; далї його порівняня шкільної поезиї з середневічною західною поезиєю (с. 79—108).

В відділї „Смѣсь“ ми знаходимо оповідання народні про недорід, мишачого царя (з приводу сили мишей в 1894 р.); записані вони в Богучарськім повіті й подані до друку М. Дикаревымъ (Толки народа, 125- 127).

Д. Потанїн в невеличкій замітцї подає етимольоґічні паралєлї з монгольскої мови для імени Навуходоносор; ми маємо, як відомо, цілу серию славянських і східних повістей, де се імя вияснюють, як зложене з трох імен — nabu, nabuc; acha, chodo, chodir; osor, nosor, nasor; до сих слів й подає автор декотрі параллєлї (І 127—129: Этимологія въ повѣсти о Вавилонскомъ царствѣ).

В відділї критики — рецензия д. Кримського на книжку М. Драгоманова — Оповідання про заздрих богів. Рецензент неприхильно приймає полїтичну тенденцию, що виявилась — каже д. Кримський в неправдивім виводї — „в Грециї... кожний міг розбирати розумом усякі речі, що доторкались віри“. *О. Г.*

В книжці II замітна статя д. Лободи: Бѣлорусская народная поэзія и русскій былевой эпосъ (ст. 1—34). Як відомо, билини задержались найлїпше в північній Росиї, а саме в Олонецькій ґубернії. Д. Лобода відшукує їх слїдів в поезиї білоруській і через те звертає увагу на деякі спільні ознаки і мотиви поезиї білоруської з одного, а епосу взагалї, великоруськогож специяльно — з другого боку. До таких спільних мотивів зачислює він „молодецького коня“, котрого подає докладний опис, вірного сокола, голубів, ворона, дворів, палат і иньше.

Порівнуючи богатирів великоруських билин з богатирями білоруських казок, приходить до переконаня, що остаточного слова, чи ті паралєлї то вплив новий, чи давнїйший, а саме як давнїм, не можна висказати,

доки Біла Русь не буде докладнійше дослїджена етноґрафами, тим більше, що кождий новий збірник приносить щось дуже цїкаве і так ориґінальне, чого справдї не мож підтягати під жадні впливи, лиш треба уважати за витвір фантазиї народу білоруського.

Далї статя д. Потанїна: Акирь повѣсти и Акирь легенды. (ст. 105—120).В XCIV вип. „Памятників др. письменности, Слово о св. патріархѣ Θеостириктѣ, къ вопросу о 29-мъ февраля въ древней литературѣ“, напечатав д. Лопарев Слово про сьв. Феостирикта, де гумористичним способом представлено, як сьвяті отцї присудили, аби память Феостирикта, що не був чоловіком милосердним, обходили вірні лиш раз на чотири роки. В леґендї тій заходять імена Синаґрипа і Акира; а що они звістні також з старинної повісти про Акира премудрого, котра змістом не нагадує зовсїм леґенди, тож автор старає ся виказати, яким способом взяли ся ті імена в леґендї. Для того наводить він дуже богато паралель азийських і приходить до переконаня, що славянська повість про Акира змішалась з леґендами про будову храму і привіз молодої, а в наслїдок того з'явились імена Акира і Синаґрипа в леґендї про сьв. Феостирикта.

З народних уст (ст. 146—150) — д. Ястребов подав ту пять казок, що змістом своїм дуже цїкаві. Коротенький зміст їх такий: а) Як сьв. Маґдалина наслала на людий холеру. б) Дві відміни леґенди про сьв. Пятницю, що ходить по сьвіту та перестерігає необачних, аби в пятницю не робили, коли не хотять по смерти терпіти тяжких мук. в) Про Блуда, що зводить людий з доброї дороги. г) Як чорти добувають ся до мерцїв, щоби з них шкіру дістати; д) Як бідний став богатим.

В відділї рецензийнім уміщена рецензия М. Довнара-Запольського на книгу: „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго“ Каманїна.

В кн. III надруковано статю д. Фамінцина про арийські і семитські слїди у Славян, обговорену в відділї бібліоґрафічнім (т. XIV), далї дві статї загального змісту — переклад статї Матова про давність епоса (з болгарського) і справозданнє Харузина з працї Кунова про родинні відносини Австралїйцїв. В відділї Miscellanea д. Потанїн (в серії „Дрібних фолькльорістичних заміток (подає паралєлї до билинних Змія Горинича і Тугарина Змієвича (с. 114—121). Д. А. Яцїмірский (ст. 135—140) подає погляди і виводи професора унїверситету в Ясах, д. Денсушіяна, про походженє слова Волох. (Ar. Densusianu. Originea cuvêntuluĭ Vlachû. Revista criticâ-literarâ, anul 1894, nr. I pag. 1—15); коротко подаємо зміст його.

Д. Денсушіяну застановлюєсь вперед над питанєм, хто називав і називає Румунів Волохами? Виходить, що самі Румуни не називали себе нїколи Волохами, лиш Руминами, Аруминами, Румерами, Ромарами, — Волохами ж називають їх чужі сусїдні народи: Нїмцї, Славяни, Мадяри. Назва Волох для Румунів образлива, насьмішлива, тому они її нїколи самі до себе не відносять. Назва ся почала появлятись в письмі вже від IX віку; щоби однакож могла статись терміном етноґрафічним, мусїла ще давнїйше бути знаною. І от автор пригадує, що в Константинополи була звісна церковця з чудотворною іконою Βλαχέρναι, і та назва подибуєсь у Кандида Ісаврийського вже в V віцї, в нїй бачить він той же пень: влах і з тим вяже факт; знаний византийский хронїст Пахімер говорить: „Константинопольські передмістя повні Волохів (Βλαχικὸν γένος). А що назва Волох появилась в значіню етноґрафічного терміну на Тракийсько-Ілїрийськім півострові, себто там, де римський елємент стикав ся з грецьким, тож автор додумуєсь, що назва мусить бути грецького походженя і звертаєсь тому до грецьких жерел. В однім місци находить він слова Катона Старшого, де кажесь, що Греки прозивали Римлянів Опіками (Opicus). Грецьке слово ὀπικός значило: простак, неук, селянин, варвар; в тім значіню уживали його і деякі латинські письменники. Томуж що коло Кум жили Оски, автор догадуєсь, що слова Катона належать до Осків, що давнїйше прозвані були Опіками (Opici). Слово opicus зближене дуже до імени богинї плодів Ops, а що Ops подекуди має значіня те, що terra, тож автор добачує в нїм синоніми слів: селянин, рільник, якими власне були Опіки (Оски). Поясняючи далї назву Βλακεία, що приходить в однім уривку у Аристотеля, виписує автор чотири слова з Ісіхія, граматика IV віку: Βλάξ = μωρός, Βλακεία = μαλακία, Βλᾶκα ἔνιοι προβατώδη, Βλακεύει = μωραίνει, διατρίβει, а що значіня сих слів так, як подані, потверджує також Фест, автор додумуєсь, що слова ті істнували у Римлян на рівнї з латинськими stultus і подібними. Колиж се правда, то зрозумілим буде, що осьвічені Греки називали некультурних Римлян для посьмішки Волохами. Коли потім Римляни стали осьвіченим народом, коли держава їх прийшла до величезної сили, стало затрачуватись давне іронїчне слово Волох; якже римська держава упала, назва Волох стала знов появлюватись у византийських істориків. Томуж що Греки стали сусїдувати в придунайських сторонах з нинїшними Румунами, котрих мова так їм пригадувала латинську, почали они назву Волоха причіплювати до Румунів і так она удержалась при них до нинї.

Варто заувважати, що деякі народи (ґерманські) називають Волохами так Румунів, як Італїйців. Поляки називають перших Wołosi, других Włosi. У нас перших звуть Волохами, других Італїйцями (нарід: Талїянами). Цїкаво булоб дослїдити, чи і назва Бляхів, яку має одна частина

гірняків на Угорській Руси, не походить від Волохів, хоть деякі поясню- ють її то тим, що они носять гуні обернені вовною на верх (волохаті), то тим що они курють з коротеньких бляшаних люльок.

В відділї рецензийнім заміщена рецензия Евг. Ляцького на Пѣсни пинчуковъ", М. Довнара-Запольського. *В. Г.*

В кн. IV. д. Потанін в статї „Сауръ Ванидовичъ" (57—71) наво- дить до сієї билини паралелї з калмицького епосу. В билинї Джангар, для котрої ми маємо три версиї — Багацохуровську, Хошутовську і в перекладї Бергмана — автор знаходить подібні моменти і подібні імена: Саур і Сабара, Савара; Кунгур, Курган, Кумбал, Курбан і Улан — Хонгор, Джангар, Гурко, Замбал. Окрім того д. Потанін подає анальоґиї до окремих епизодів билини про Саура з иньших монгольских героічних оповідань. Згадавши, що д. В. Мілер звязує билину про Саура чи Суровця з билиною про Михайла Даниловича, д. Потанін наводить иньшу анальоґию в дюрбютскій „билинї" про Ирин-Сайн-Гунин-Настай — Микеле й каже, що при подібности моментів оповідання й імен (Мекеле-Михаилъ, Михаликъ; Гунинъ-Настай-Константин), можна прийти до виводу, що сюжет взято з східного епосу.

В Miscellanea знаходимо відповідь д. Житецкого на „Замітки..." Сумцова (108—122) (Замѣтки о разныхъ методахъ изученія народныхъ малорусскихъ думъ), де між иньшим висловлює він цікаві загальні думки про методи студийовання дум, аналізу композициї декотрих дум й відно- сини шкільної поезиї до народних дум і пісень.

В тій же книжцї д. Кримський умістив досить просторий і повний (128—134) некрольоґ небіжчика Драгоманова й подав коротенький по- кажчик (25) більш великих й важних праць. *О. Г.*

Живая Старина.

Переглядаючи пятий річник Ж. Ст., находимо кілька статий, що належать до українсько-руського народа. З них статя д. Коробки про східну Волинь і Вінера про жидівські слова були вже обговорені (За- писки т. XII і XIV), тепер скажемо дещо про иньші.

Малоруські казки і байки з Галичини (кн. III—IV, ст. 453—466). Всіх казок одинайцять; коротенький зміст їх такий: а) Захотілось вовкови людського мяса; чоловік, котрого він здибав і за- думував пожерти, витяг собі добрий бучок і доти ним обкладав вовка, доки той не стратив апетиту до чоловіка. б) Про шевця. Ся казка зло- жена з двох мотивів; в однім виступає хвалько, що вбив дванайцять мух нараз і казав, що двайцять душ; в другім крутій, що все вмів добре викрутитись від роботи, яку йому чорти завдавали. в) Орґаністий

видурює від попа два пацюки, убиває його клюшницю, похоронює її і за те дістає від попа ще збіжа, а від селянина, котрий думав про себе, що її забив, капусти. г) Чарівник приймає на службу хлопця і робить его то голубом, то псом, то конем, як батько прийде по нього. По трилітній службі відпускає хлопця, що вже сам стаєсь псом, волом, конем і каже батькови себе продавати. Чарівник купує його яко коня і веде кувати. Кінь перемінюєсь в голуба, в перстень, в горох, в яструба і вкінци убиває чарівника. ґ) Північок і курочка — се гра слів. д) Два брати убивають третого за дика, котрого самі не могли убити. Чудесна сопівка викриває убийників. е) Молодий мороз похвалив ся перед старим, що заморозив теля. Той наказав йому заморозити селянина, але молодий мороз не потрафив і — розумієсь — навіть не признававсь з тим старому. ж) Війт пастухів. Двох подорожних посперечало ся за воли; старий війт став робити з ними справу, але не вмів. Тогди прикликано війта пастухів, а сей так розсудив, що всї мусїли його розумови дивуватись. з) Двох ґаздів наймилось у попа; але що він з ними зле поводив ся, вкрали в нього гроші і втїкли, ділячись краденим. к) Подорожний. Се вариянт популярного анекдоту знаного у нас п. з. Школяр на вандрівці. л) Стрілець і біда. Стрілець находить біду і доти не може її позбути ся, доки не взяв ся щиро до праці.

Я умисно навів короткий зміст тих казок, а то тому, щоби читач пізнійше міг лекше з'орієнтуватись. Як видно зі змісту, казки ті знані вже з иньших збірників, деякі навіть в досить численних відмінах. Вправді в етноґрафії і найменьша відміна певної казки має свою вартість, та вартість та залежить ще й від зверхних причин. Наші казки не записувані впрост від оповідача — як кождий може переконатись — лишень так: оповідач говорив, слухач запамятував собі, а потім списував. Через те не заховав записувач анї стилю оповідача, анї його мови, хоть і як під ню підроблював ся. Коли отже відміна казки анї не має в собі нїчого ориґінального, анї не записувана так, щоби мала вартість язикову, то она не богато варта. Всьо те належить до наших одинайцяти казок. В увазї редакциї при сих казках стоїть таке: „Заховуємо правопись ориґіналу [правопись ся — то звістне галицьке „правописаніе", що не надаєсь зовсїм до записів етноґрафічних]; Кулїшівка незвичайно многими (?) в Галичинї і Буковинї не люблена. Для лїнґвістики она також невистає і взагалї ледви чи не потрібна лиш на показ (!), що малоруське наріче дуже далеке від русского лїтературного языка — московського або российського у Поляків [етноґрафічний журнал варшавський „Wisła" пише майже завсїгди „język ruski"]. Колиб і ми, Великоруси, приймили Кулїшівку, себ то фонетичну правопись і стали писати по волоґодськи, по костромськи, по рязаньски і т. д. (!)

то і ми вкінци пересталиб себе розуміти, особливо колиб вступаючи в сліди малоруських письменників, переважно галицьких, сталиб в кождому повіті кувати свої слова і придумувати нові терміни. Наслідоком сучасних вимогів етноґрафічних належалоб імена оповідачів і записувачів надрукувати, та дуже давні і на нещастя все ще сучасні етноґрафічні обставини руської Галичини не дозволюють редакциї сповнити тих вимогів етноґрафічної науки. Діло мало виграє, а надруковане імен наших співробітників (!) Галичан завдалоб їм тілько неприємностий зі сторони — начальства, дуже в таких річах уважного ї численного“. Я навів цілу замітку бо она дуже харахтерна і дуже дивна в етноґрафічній науковій часописи.

Пісні Камінецького уїзду, Подільської ґубернії (ст. 71—81), зібрав Н. Коробка. Пісень тих не богато, бо 13 колядок, 3 щедрівки, 2 веснянки, 8 „простих“, 22 „пісні до скоку“. Переважна часть їх знана вже з иньших збірників, а прецінь они заслугують близшої уваги, особливож самих Українців. Записані они так, що майже цілком докладно віддано в них говор народний, а се так трудно подибати в збірниках наших материялів етноґрафічних, а саме друкованих в Росиї.

„Письма О. М. Бодянського до Станка Враза в Загребі“ в числї трьох для нас о стілько цікаві, що вказують ще раз на те, як широкі зносини мав Бодянський зі всіми Славянами.

На ст. 217—234 містить ся такі три статї: а) Пісні села Пісок, Житомирського уїзду (всіх 11). б) Іван Купайло в селї Коритнї, Гайсинського уїзду. в) Весїльні обряди і пісні в с. Макові, Камінецького уїзду. В статях тих поданий сирий материял, без порівнань, переважно знаний вже, тож і нема чого над ним затримуватись.

Зі статей, що не належать до України-Руси, заслугують уваги: а) Замітки про людність Якутської области з погляду історично-етноґрафічного, В. Йохельсона, ст. 127—161. б) Особливости мови латинського письменника Манцелія, П. Шмідта, ст. 162—170. в) Тавреньґа, Вельського уїзду, А. Шустикова, ст. 171—198 і 359—375. г) Етноґрафічні замітки про Тюрків Мінусїнської країни, П. Островского, ст. 297—348. д) Космічні леґенди Балтийських народів, А. Поґодіна (недокінчена ще), ст. 428—448 і кілька дрібнїйших, особливож тих, що належать до Литвинів. *В. Г.*

Византійскій временникъ вийшов і сього року трома книжками. В першій (вип. 1 і 2) знаходимо передовсїм розвідку проф. Васїлевского, присьвячену хроніцї Льоґофета, що служить одним з джерел до давньої руської історії (Хроніка Льоґофета по славянськи і грецьки

с. 72--157). Досї зістаєть ся невідомим анї текст її в чистій формі анї відносини до подібних до неї компіляций — продовження Амартоля, Льва Ґраматика, Теодисия Мелитинського. Д. Васїлєвский видить в однїй рукописи петербурської Публїчної бібліотеки, писанїй в XVII в. в Сучаві, словянський переклад хронїки Льоґофета (= Маґістра = Метафраста) в цїлости (до р. 948), зроблений з оріґінала поправнїйшого від пізнїйшого грецького тексту в венецийськім кодексї. Порівнаннє з згаданими анальоґічними компіляциями приводить автора до виводу, що хронїки Льва і Теодосия представляють з себе лише переробки хронїки Льоґофета, і продовження і розширення Амартоля мали своїм джерелом сю хронїку.

В тійже книжцї знаходимо текст грецький і славянський en regard одного з джерел руського канонїчного права — відповідей Никити митроп. іраклїйського і дві етноґрафічних розвідки — д. Латишова і Кулаковского, присьвячені написям з Чорноморського берега. В кн. IV уміщена цікава розвідка д. Димитріу — До питання про умови Руси з Греками, де він виводи, здобуті Нейманом про диплЬоматичну практику в відносинах Византиї до Венециї, прикладає для об'яснення умов русько-византийських; сю статю сподїємось обговорити ширше на иньшому місцї.

*

Ateneum — найбільш цїкаву з сьогорічних статей: д. Яблоновского про торговлю українську ми обговорили на иньшім місци (Записки т. IX); з иньших згадати можна: справозданє З. Позняньского з працї др. Фр. Стефчика „Handlowa działalność kółek rolniczych w Galicyi“ (ст. 558—565). Справоздавець подає тут результати сеї працї, а вони містять ся в тім, що дїяльність „kółek rolniczych“ користна, а значенє крамниць, утворених “kółka-ми“ велике — се проба спілкової орґанїзациї торговельної, тим важнїйша, що вона розпочата з долини. Число крамниць, що констатує справоздавець на підставі згаданої працї, зростає все більше, і то в Галичинї західнїй. Так на Галичину західну припадає 75.7% з загального числа крамниць, на східну 24·3%. Причина сего малого проценту, який випадає на Галичину східну лежить в тім (на що власно справоздавець звернув увагу), що в Галичинї східнїй є ще крамницї руські, а через се тут меньша показуєсь потреба закладати крамницї за посередництвом „kółek“.

В статї „Antysemityzm w Austryi (ст. 305--328) представляє автор, підписаний Adin, історию сего руху, і застановляєть ся над єго причинами; їх на думку автора є три: природи суспільної, релїґійної і народної. Статя: „Produkcya rolna w Rosyi europejskiej“ (Urywek

z większej pracy) написана А. Суліґовским (ст. 630—640) представляє з себе збірку дат статистичних, без жадних виводів і заключень.

— З рецензий заслугує уваги рецензия Яблоновского на працю Вольфа „Kniaziowie litewsko-ruscy“ (ст. 388—395). *О. Т.*

Biblioteka warszawska. — З статей безпосередно належить до України в сім річнику лише археольоґічна популяризация К. Хамца — Wśród stepów i jarów, в сім річнику не скінчена. З поміж иньшого можна згадати справозданє А. Рембовского з праці А. Павіньского Sejmiki ziemskie, що признає сю працю великим вкладом в історіоґрафію парляментаризму польского, бо вона розвязує питанє, яка була ґенеза сеймиків, коли з'являють ся перші їх сліди і який був їх розвій аж до року 1572; при тім Рембовский подає результати згаданої студиї. (І т. ст. 94—117 і 246—274).

В томі II (ст. 195—237+455—475) уміщено „Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego (ur. 1755 † 1808) виданий з рукопису. Мемуар сей, писаний чоловіком осьвіченим, що брав живу участь в політичнім житю, має вартість історично-побутову.

Можна згадати ще статю соціольоґічну В. Лозиньского „Tłum“. (т. І. 509 529 і II 31—66). *О. Т.*

Przewodnik naukowy i literacki. В части історичній подибуємо ось які розвідки: К. Ґурского — Облога Смоленська в р. 1609—1711 (ст. 1, 97, 193); простору працю Ролле — Округ Ровський (староство Барське), про котру буде ширша згадка на иньшому місці; К. Ґурского опис війни российсько-польської в р. 1792 (ст. 289, 414, 481, 591). Автор розвідки: Польща супротив наслідків 30-літньої війни (В. Чермак) стараєсь доказати, що усі важнійші події після війни 30-літньої тісно з нею звязані, навіть представляють наслідки її, як війна з Швециєю, Росиєю, зріст сил бранденбурґських, деморалізация війск коронних і остаточно — упадок Польщі (ст. 577). Вкінці згадаємо розвідку Е. Барвінського: Перемирє польсько-австрийське з р. 1597 (ст. 984).

У відділі літературнім звертає на себе увагу статя Офманьского, Значінє часописі Monitor для духовного і морального розвитку Польщі в XVIII ст. (73, 177).

З посеред материялів може мати для нас інтерес мемуар Тадея Thullie, що переховуєть ся в бібл. Осс. нр. 398. Автор його писав 100-літнім старцем в р. 1841, подаючи відомости з топоґрафії Львова XVIII ст., і подекуди може бути причинком до історії Гайдамаччини, бо автор в тих саме часах був на Україні (битва під Смілою 1769).

Найбільший інтерес безперечно має для нас розвідка д. Шнір-Пепловского: Galiciana (1778—1812). Обговорює тут автор книжки з кінця минулого столїтя, що описують Львів і Галичину тодїшню, як І. Ф. Кароси (Carosi) Reisen durch verschiedene poln. Provinzen 1781—4, Краттера Briefe über den itzigen Zustand von Galizien 1786, B. Hacquet-a Neueste physikalisch-politische Reisen durch die Karpathen 1790—96 і ин., які дають дуже інтересні звістки про Русинів з боку етноґрафічного, культурного і социяльного. В сїм річнику надрукована лишень перша часть; просторійша згадка про сю розвідку буде в бібліоґрафії Записок. *С. Т.*

Kwartalnik historyczny.

В нашім справозданю з „Kwartalnik-a" за рік 1895 обмежимось, як звичайно, тілько тим, що нас безпосередно або посередно обходить. З ориґінальних розвідок жерелових інтересні для нас дві: дра Франка: „Z dziejów synodu brzeskiego" і дра Прохаски: „Spór o mitrę i pastorał w Rydze", але обідві обговорені в відділї бібліоґрафічнім (Записки т. XII і XIV). Иньші розвідки як: „Prejudykaty w statutach Kazimierza Wielkiego" А. Віняржа і „Troja w świetle najnowszych wykopalisk" К. Й. Гека та „Zatarg podatkowy Kazimierza Jagiellończyka z miastem Krakowem 1487 r." Ф. Папе, для нас меньш цікаві.

В рубрицї „Miscellanea" інтересні для нас три: дві статї дра А. Прохаски а одна проф. А. Левицкого.

В розвідцї „Przebaczenie królewskie ziemianom oleskim w 1431 r." подає Прохаска фраґментаричний документ, що на єго думку пояснює полїтику сторонництва згоди в часї повстаня Свидригайла. На чолї сторонництва стояв Ягайло, що всїми силами старавсь полагодити усобицю. Документ, приведений автором — се донация королївска для шляхти староства Олеського, що в повстаню Свидригайла разом із старостою олеським, Івашком Рогатиньским стояла по сторонї Свидригайла. Вже раз в р. 1431, 2 вересня, завівши перемірє з Свидригайлом, дав Ягайло шляхтї олеській потверджене на землї, що належали до олеського замку, а тепер хоч знов перейшли они на бік Свидригайла прощає їм по раз другий (1432) за вставленем сторонництва згоди. Ориґінал сего документу з р. 1342 був списаний, як догадуєсь автор язиком руским, а подає він лишень обляту єго латиньску, заховану в Актах „земских".

Тойже автор дає ще причинок до питаня про зложенє Витовтом присяги вірности Ягайлови в розвідцї „Nieznany akt homagialny Witolda". Автор переходить наперед 5 знаних актів, якими Витовт потвердив присягу вірности зложену Ягайлї, а далї наводить ще один, шестий, на жаль без дати і знаний тілько з формуляря (аринґп), а збережений

в кодексї: Ratificacio inscripcionum magni ducis" бібліотеки праского уніВерситета. Єсть то потвердженє давних заявлень Витовта, а зміст єго дуже загальний. Витовт каже, що хотяй вже ствердив записами, що всї єго землї, так дїдичнї, як набуті (туть єсть назва тої набутої землї, але в скороченю „Smko") перейдуть по єго смерти до Ягайла і єго наслїдників, то однак з вдячности за велике добродїйство, потверджує він в цїлости повисше заявленє. З того так загального змісту довідуємось, що був акт, якого однак не знаємо. Автор стараєсь дійти, коли то могло наступити тоє потвердженє, згадане в наведенім документї. Догадуючись, що набуток названий в текстї „Smko" означає Смоленьск, стараєсь автор визначити дату згаданого акту субмісиї. Приймаючи рік 1404 (у Длуґоша хибно 1403) датою занятя Смоленьска припускає він, що потвердженє записів (акт покорности), згадане в аринзї приведеного ним документа, найранїйше наступило 1405 р. Що ж тикаєть ся дати документа самого, то на погляд автора міг Витовт видати єго з вдячности в р. 1409, коли супротив грізної постави Крижаків до Литви король Ягайло заняв становище єї опікуна та оборонця. Про автентичність документа, поданого з копії, зладженої в XV в., не сумнїваєсь др. Прохаска.

Проф. Анат. Левицкий займаєсь питанєм про занятє Червоної Руси Казимиром (Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza). Дає він тут причинок до сего питаня в звязку з розвідкою др. Прохаски: „W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego" (Kwart. hist. 1892, I), і на вступі зазначує, що праця та зі всїх написаних в тій справі найбільше робить для розʼясненя єї. Прохасцї завдячити маємо стійність тексту та дати документа короля угорского Людвика з р. 1350, де Людвик і Казимир признають Русь власністю угорскої корони, котру Людвик Казимирови дарував тілько до кінця єго житя. Крім того доказав Прох. цїлий ряд фактів перворядної ваги, з котрих виникає, що вже від смерти Болеслава Тройденовича (1340) Угри і Польща спільно за Русь боролись (хотяй головний тягар боротьби припав Польщі), бо вже за житя Болеслава наслїдком єго пропаґанди католицкої вибухло повстанє бояр, і їх підперали Татари, коли знов Болеслав шукав помочи в Польщі і у Угрів; що королї угорский та польский ще за житя Тройденовича, супротив єго бездїтности, умовились що до Руси, імовірно сучасно з трактатом вишеградским. Однак на виводи, які др. Прохаска з тих фактів робить як взагалї на погляди єго на ту справу др. Левицкий не годить ся. На думку дра Прохаски становище польского короля було тодї так підрядне, що він бажаючи згоди з Уграми, мусїв пристати на всьо, чого они хотїли, отже і на того рода трактат. Отже Казимир з гори вже мусїв приняти на себе ролю вико-

навця королів угорских. Др. Прохаска на думку дра Левицкого іде за далеко, бож нема ніяких доказів на се, щоб Польща була залежна від Угорщини, а годї знов припустити, щоби Казимир, яко незалежний монарх, 26 літ провадив борбу на се тілько, щоби комусь чужому, не собі сей край здобути та вдоволявсь тим, що буде ним правити до кінця житя. Тож пропонує він инакше поясненє тих фактів, доказаних Прохаскою. На його думку ще підчас повстаня бояр руских порозумілись королї польский та угорский що до спільної діяльности на Руси, на випадок безпотомної смерти Болеслава. Др. Прохаска довів, що крім укладу з р. 1350 ще перед тим, імовірно на з'їздї в Вишеградї була умова що до Руси. Наслїдком з'їзду вишеградского Польща та Угри мали творити одноцїльну державу, мали мати спільні інтереси державні, тож вже на тім з'їздї мусїла бути порушена справа, що стане ся з Русю по смерти бездїтного князя, чи має она врізатись клином в одноцїльну державу польско-угорску, чи то яко піддана Татар, чи Литви. Порішено недопустити, щоби той клин припав поганам, чи то Татарам чи Литовцям, признано ту справу спільною, справою будучої держави польско-угорскої. Тож супротив того маловажною було річию, котра держава викажесь лїпшими правами до Руси, а що права Угрів були близші, тож порішено, що здобуванє спільне Руси буде опиратись на угорских правах до неї. Дивне на перший погляд становище Казимира та Людвика в тій справі найлегше отже так зрозуміти, що трактати про Русь уложено в думцї, що Польща і Угри в будучности будуть одною державою.

Иньші розвідки в тій рубрицї: „Memoryał paryski o Polsce w r. 1574“ А. Кравсгара „W sprawie wojny polsko-tureckiej““ К. Ґурского (уваги до працї А. Чоловского: Polsko-turecka wojna 1675 roku) та: „Nieco o starostach na Żmudzi“ А. Прохаски меньш для нас інтересні.

Як звичайно, і сей річник „Kwartalnik'a“ має богатий відділ рецензийний, що добре інформує про рух історioґрафічний в межах давної Польщи, тим більше, що поміж рецензентами подибуємо імена виднїйших учених. З одного боку подано ту працї що належать до історії земель давної Польщи, отже і Руси-України, так польскі, як і чужі, з другого ж також працї учених польских і в иньших галузях історioґрафії. Обмежимось рецензиями тілько найважнїйшими для нас.

Крім заміщених в самім відділї рецензийнім подибуємо дві просторі окремо надруковані, з них перша заслугує нашої уваги. Се оцїнка працї І. Линниченка: „Черты изъ исторіи сословій въ юго-западной Руси XIV—XV в.,“ вийшла она з під пера дра А. Прохаски. Она доволї обширна (ст. 23—42) і займаєсь в двох роздїлах результатами вислїдів Линниченка що до становища шляхти і селян. Що до тої першої части, то рецензент уважає вихідну точку автора при слїдженю правного

і економічного становища шляхти тільки гіпотезою, не попертою жерелами: твердженє, або скорше гіпотезу Линниченка про кольонізацию Червоної Руси збіднілою шляхтою, „голотою“ малопольскою, не можна доказати жерелами; наданя Казимира, пізнїйше Опольского та Ягайла в малій тілько части належать до шляхти польскої, в далеко же більшій до місцевої. Доперва по формальнім наданю польского права землям руским можна доказати більше надїлюванє шляхти малопольскої. Причину того невеликого напливу шляхти польскої в землї рускі добачує рецензент в тім, що шляхтич, коли в Польщі був свобідним, на Руси ставав слугою, був тілько богатим кметем, привязаним до землї з далеко більшими обовязками як в Польщі. Сей хибний погляд д. Л. на початки кольонїзациї на Руси рецензент признає важним в своїх консеквенциях: автор хибно уявляє собі значенє шляхти яко чинника полїтичного, тож переціню є її значенє і впадає в анахронїзми. Далї рецензент переходить до справи селяньства в працї д. Л. і ту часть зве він важнїйшою що до результатів наукових. На них рецензент взагалї годить ся і тільки в подробицях робить деякі заміти. Зве він за далеким погляд автора, нїби право польске було ворожим до громади яко особи правної, покликуючись в тій справі на вислїди проф. Уляновского (Wieś polska). Рівнож робить деякі закиди поглядам автора на невільну людність, хоч з другого боку вислїди автора в тій справі зве найцікавійшими. Вкінци, на його думку, Линниченко неслушно підносить схожість волоского права звичаєвого з звичаєвим правом руским. Взагалї однак заявляє д. П., що д. Л. знаменито пояснив відносини низших верстов селяньства на Руси, особливож відносини невільництва, але й взагалї селяньство представив всесторонно.

Друга рецензия — се оцїнка „Historyi piechoty polskiej“ і „Historya jazdy polskiej“ К. Ґурского д. Т. Корзоном. Згадуємо її длятого, бо в працях Ґурского говорить ся і про орґанїзацию Козаччини, а рецензент між иньшими зазначує, що автор дає важні причинки до історії тої орґанїзациї.

З рецензий уміщених в властивім віддїлї рецензийнім наведемо (в порядку, в якім они надруковані) оцїнки: Krček F. Pisanki w Galicyi (рец. М. Удзеля підносить, що розвідка не може мати претенсиї до вичерпаня та оброблення материялу, зве її одначе інтересною), Talko-Hryncewicz f. Charakterystyka ludów Litwy i Rusi (рец. той сам зве працю цїнним набутком для антропольоґії, бо приносить новий доказ відрубности етнїчної племен: литовско-лотиского, білоруского і польского), тогож автора: Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej (той сам рец. подивляє муравлину пильність автора в збираню численних та так розкинених материялів), Рункевич Ст. Исторія минской архіепископіи

(рец. М. Міховецкий — псевдонїм — закидає автору односторонність та тенденцийність, при чім однак признає велику вагу его відомостям статистичним), Koneczny F. Iagiełło i Witołd cz. I. (рец. А. П(роха)ска звертає увагу на прінціпіяльну похибку автора, бо у нього Витовт вже в згодї острівскій став вел. кн. Литви, а признає правду А. Левицкому, що Витовт тодї став тілько ґенеральним старостою [Наук. хрон. в Записках VIII], зве однак працю вельми совістною та поважною), Bobrzyński M. Kartka z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (рец. А. Віпярж), Ulanowski B. Wieś polska pod względem prawnym od w. XVI do XVIII (рец. той сам), Звѣринскій В. Матеріялы для историческотопографическаго изслѣдованія о монастиряхъ въ россійской имперіи (рец. М. Міховецкий закидає автору деякі недокладности, особливо, що поминув працю Петрова в тім предметї), Keussler F. Das livische und lettische Dünagebiet und die Fürsten von Polozk, Gercike und Kokenhusen am Ausgang des XII und zu Beginn des XIII Jahrhundertes і тогож: Beziehungen der russischen Fürsten zu den Eingebornen der gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XII u. XIII Jahrh. (коротенька згадка Ґ. Мантейфля), Mierzyński A. Przysięga Kiejstuta (рец. А. П-ска), Pierling: Les Russes au concile de Florence (в обширній рецензиї робить проф. А. Левицкий автору закид, що поминув польскі жерела і працї, для того хоч автор не одно каже, чого у нас не знають, особливо дав повнїйшу біоґрафію кардинала Ізидора, але за те не одно знаємо, що автор пропустив), Храпевичь В. Нѣкоторые эпизоды изъ времени возсоединенія Уніятовъ въ концѣ прошлаго вѣка (рец. М. Міховецкий), Кондаковъ Н. Geschichte und Denkmäler des bysantinischen Emails (д. Л. Лєпши, признає се видане важним причинком до історії штуки рускої, вартим великої похвали), Колесса О. Шевченко і Міцкевич (остра рецензия проф. Третяка), Грушевский М. Вступний виклад з давньої історії Русї (прихильна рец. проф. А. Левицкого), Любавский М. Областное дѣленіе и мѣстное управленіе литовско-русскаго государства до времени изданія перваго литовскаго статута (той сам рец. зве працю одною з найважнїйших на поли історіоґрафії литовско-рускої, єї ж результати вельми цїнними), Antoni J. Dr. Dzieje osadnictwa tatarskiego na wołoskiem pograniczu (рец. А. Прохаска), Kraliček A. Die sarmatischen Berge, der Berg Peuke und Karpathes des Claudius Ptolemaeus (рец. Е. Ромер), M. K. O religii pogańskich Słowian (рец. А. Брюкнер), P—ska A. Uposażenie nauczyciela w Rohatynie r. 1602—1603 (рец. А. Карбовяк), Франко І. Іван Вишеньский і єго твори (рец. проф. А. Калїна в обширній оцїнцї зачисляє ту працю Франка до найлїпших, які появились в рускій лїтературі в послїдних часах; результати автора вправдї подекуди сумнївні, але загалом можна на них годитись,

подібно і характеристика Вишеньского є в головних чертах правдива; не подобаєсь тілько рец. неприхильне становище автора супротив Скарґи та Єзуітів), Коцовский В. Література галицко-руска і М. Шашкевич (рец. проф. Третяк), Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w. (що до предмету і оброблення материялу зве рец. — А. Левицкий працю ту одною з найважнійших, що указались в останних роках), Стороженко А. Кіевъ триста лѣтъ назадъ і тогож: Старинный проектъ заселенія Украйны (рец. Е. Барвіньский).

Отсе був би короткий перегляд цікавійших для нас рецензий ориґінальних праць жерелових, а ще подамо оцінки видаваних материялів. Уміщено тут рецензиї на: Сборникъ матеріяловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи (рец. М. Міхновецкий), Архивъ юго-западной Россіи V, 2 (рец. той сам), Историко-юридическіе матеріяли извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерніи витебской и могилевской (рец. Х. Х. закидає видавництву фальшоване актів, перекручуване імен та назвиск польских та вишукуване в актах в більшій части жалоб на духовеньство католицке та шляхту), Codex epistolaris saeculi XV ed. A. Lewicki (рец. Ф. Папе́), Wiadomości numizmatyczno-archeologicznne t. I i II (рец. В. Віттиґ), та Archiv f. slav. Philol. XVI (рец. А. Брюкнер, підносить між иньшими праці І. Верхратского, специяльно про походжене назви Бойків).

Про найновійший рух історioґрафічний подає відомости перегляд літератури і історії всесьвітної проф. Л. Фінкля і співробітників, а огляд часописей, де зауважено і рускі побіч иньших славяньских та чужих, подає реєстр праць та рецензий уміщених в важнійших журналах та часописях. В кождім випуску крім того находимо справоздання з місячних засідань Товариства історичного, де подано коротко зміст рефератів, а полишено також місце для полєміки між невдоволеними з рецензий авторами та рецензентами. *Ю. Л.*

Wisła. Торічний річник „Wisły“ не приносить нічого такого, що належало б до Русинів-Українців. Дві лише статї належать до Білорусинів, тай ті написані більше фейлєтонічно, ніж науково, особливож друга. Они такі: 1. Łachwa i jej mieszkańcy (c. 734—764). Лахва лежить в Минській ґубернії, в повітї Мозирськім і занимає пяту часть цілого повіту, бо на загальну суму 1270000 десятин землї припадає на ню 255000 десятин. З того дві третинї цілого простору припаде на лїси, в сумі 170000 десятин, а з останнїх 85000 припадає: 3000 десятин на поле орне, 40000 на луки і болота, що можна косити, а решта, 42000 на землю під водами, дороги і величезні болота до нічого непридатні. Про мову жителїв Лахви каже автор — Наполеон Руба — так: „Мовою на-

роду є ориґінальна мішанина язиків білоруського і малоруського, мішанина, в котрій дармо дошукувавбись ся чистоти одного або другого язика".

Коротенький зміст статї такий: Автор дає загальний погляд на на Полїсє і на його води, описує Лахву, причім забогато місця присьвячує землям, що належать до князя Радзївіла. Далї говорить про віру і мову тамошнього населеня, про господарку лїсову, про риболовлю, про озеро Жид, про готовленє риб на продажу, про господарку рільну, про зарібки і моральність населеня. При кінци статї додано кілька слів про Жидів тамошних. Більше характеристичні місця наводжу понизше:

„При продажи худоби трафляють ся часто сьмішні циганьства. Жид видячи, що родина Полїшука з жалем, а нераз з плачем розстає ся з купленою худобиною, порушений нїби такою сценою полишає худобину на тиждень або й довше „щоби ще трошки порадували ся нею", але платить все одну цїну, хоть вартість худобини стала висшою. Купує худого, забраного просто від роботи вола і з „милосердя" дозволює господареви ще через кілька місяців пестити і доглядати його. Дармо старав би ся хто переконати Полїшука, що його циганять...

З другої сторони і Полїшук має немало хитрости, та старає ся нею покористуватись, де лиш вдасть ся: „Оповідали менї, що гандлярі свиний з Турова, Давидгородка і Пиньска бють їх перед зарізанєм сильно патиками; від того солонина пухне, робить ся грубшою і природна річ, лїпше платить ся".

Про моральність Полїщуків говорить автор дуже неприхильно та осуд моральности є річию зовсїм субєктивною і залежить від становища автора на якім він стоїть; тож і ту, здаєсь менї, автор або пересолює трохи, або ґенералїзує поодинокі факти. Він каже: „Niesłychanie rzadko ślub wzięty bywa grobem dziewictwa" і „Полїшуки так вже звикли до того, що не трафляє ся, аби котрий з молодих мужів відкривши щось подібне був невдоволений або знеохочений". Особливож нарікає на „молодиції", котрих мужі служать при війську, бо они „ширять найбільше деморалїзацию; сьміх і погорду викликує не упадок, але мала користь, осягнена при тім, в хустках, коралях, грошах..." З того всього для нас булоб найцїкавше отсе місце, колиб автор не висказав його лиш голословно, без поданя фактів: „Трафляло ся менї чути про заміну жінок, чинену добровільно братями, про угоду, на підставі котрої сини бороновали старому батькови на ново женити ся, щоби не роздробювала ся батьківщина, а в заміну давали йому свої жінки і т. ин." Шкода, що автор не старав ся дослїдити докладно ті звичаї, бо они, коли правдиві, моглиб кинути не мало сьвітла на нинїшні суспільні і родинні відносини Полїшуків.

2. Z życia ludu białoruskiego, ст. 514—521, А. Лентовського. В статї сїй подав д. Л. досить побіжно опис хати, гумна, та й сказав кілька слів про сьвяткованє Великодня.

З иньших статий заслугують уваги: Величезна праця Адольфа Черного, в перекладї Б. Грабовского з лужицької мови, друкована в Віслї минувшого року, нескінчена і тепер п. з. Istoty mityczne Serbów Łużyckich; Кнопа Оттона: Podania i opowiadania z W. ks. Poznańskiego, друков. також минувшого року; не єсть то переклад з нїмецького, лиш короткий зміст, переказаний д. З. Л. Коверскою; В. Насковского: Kronika gieograficzna za r. 1894; Межиньского: Nuncius cum baculo. Studjum archeologiczne o Krywuli; Карловича: Systematyka pieśni ludu polskiego, до деяких пісень подані ту також мельодиї; Віторта: Spólnota litewska, ст. 1—10. Дуже інтересні також справозданя, Грабовского з етноґрафічної вистави в Празї і Васілєвского з етноґрафічного віддїлу вистави львівської, особливо для тих, що не мали нагоди видїти їх особисто; про віддїл руський етноґрафічний на виставі львівській висловляє ся д. Васілєвский дуже симпатично, а що до уряджeня його, каже: „Взагалї віддїл польський на виставі етноґрафічній не видержує жадного порівнаня з віддїлом руським анї що до якости, анї що до скількости виставлених предметів“. Вкінци належить ту ще згадати про рубрику „Lecznictwo ludowe“, де зібрано пребогато відомостий з тої так цїкавої і важної галузи етноґрафії, і про старанно ведений віддїл критичний та бібліоґрафічний. *В. Г.*

Lud, organ Towarzystwa ludoznawczego, pod redakcyą dr. A. Kaliny. Річник I. ст. 268.

Підчас з'їзду польських лїтератів і журналїстів, що відбув ся 1894 р. у Львові, порушено гадку заложеня товариства фолькльорного у Львові. Гадка та ввійшла в житє 9 лютого 1895, коли товариство уконституувало ся, принявши назву: Towarzystwo ludoznawcze. Для улекшеня працї подїлив ся заряд товариства на вісїм секций, а то: археольоґічну, антропольоґічну, ґеоґрафічну, язикову, лїтературну, музичну, промислову і соціольоґічну. В проґрамі товариства читаємо між иньшим отсе: „Szczególnie te miejscowości, które w dotychczasowych badaniach ludoznawstwa nie były wcale, albo tylko pobieżnie uwzględnione, będą przedmiotem troskliwej uwagi Towarzystwa; nie mniej granice etnograficzne, kolonie polskie na obszarze ruskim, jakoteż ruskie na polskim (?), terytoryalne rozmieszczenie pojedynczych narzeczy, zajmować będą w programie Towarzystwa jedno z najważniejszych miejsc jego pracy“. Зазначити належить, що єсть се перше фолькльорне товариство польське.

В орґанї, котрого заголовок висше подано, заміщені дві головно статї, що нас близше обходять, а то: Gwiazdy i grzyby w wierzeniach ludu, д. Е. К. i Lud hrubieszowski, д. А. Добровольского, та маленька замітка дра Франка; з них статю д. Добровольского обговорюємо в відділї бібліоґрафічнім і скажемо тут про дві иньші.

Статя Е. К. невеличка. В нїй подає автор назви зьвізд — не дуже численні, і назви грибів в польськім і українсько-руськім язицї, а рівночасно наводить при кождій назві відповідні повіркі і леґенди, які про них розширені між обома народами (уваги заслугує також єго замітка, що до назви „козак“, котру він виводить — зрештою не перший — від слова „коза“, а не від турецького имя); статя написана гарно і дуже приступно.

„Psia krew“ і „psia wiara“, дра Ів. Франка (ст. 115—119). В невеличкій сїй статї подає др. Франко короткий зміст давнїйшої своєі розвідки про зворот „psia krew“ заміщеної в варшавській Віслї (т. VI, ст. 745 і слїд.), а потім старає ся доказати, звідки взяв ся зворот „psia wiara“. Виводить він його від іронїчного оповіданя причепленого до вірменського єретика Сергія (в „Житю і Слові“ були надруковані три руські тексти сього оповіданя; див: т. III, ст. 469—473, 1895), що повстало первістно в Византиї, а потім перейшло до полудневих Славян і на Русь. В часах найбільшого фанатизму релїґійного на Руси і в Польщі прикладали зворот „psia krew“ православні до католиків, а католики до православних. Нинї затратив ся релїґійний характер сього звороту, а уживаєсь лише в значіню погорди.

З статий загального змісту заслугують уваги особливо: дра Франка: Najnowsze prądy w ludoznawstwie; А. Стшелєцкого: Z dziejów pierwotnej rodziny; дра Калїни: O ludach aryjskich i o pierwotnej ich ojczyźnie і дра Ґоржицкого: O antropologii etnicznej.

В ч. 8 „Ludu“ уміщено короткий некрольоґ Жеґоти Паулї. Що він і нас подекуди обходить, то належить сказати про него кілька слів. Жеґота Паулї уродив ся 1814 р. в Новім Сончи. По укінченю ґімназиї пустив ся він по краю і почав збирати материяли етноґрафічні русько-українські і польські. Наслїдком тої вандрівки було два томи пісень — крім того польських пісень — п. з. Pieśni ludu ruskiego, що вийшли у Львові: т. I, 1839 (ст. 4 + 177 + 3), а т. II, 1840 (ст. 205+12). Жеґота Паулї належав також до того кружка польського, до котрого належали Бєльовский, Ґошчиньский, Сємєньский, Вуйціцкий, Ґуровский, Набєлак, Залєский і иньші — і познаємив з ним нашу трійцю: Шашкевича, Вагилевича і Головацького, що дала напрям нашому лїтературному, національному відродженю в Галичинї. Помер майже в цїлковитому забутю урядником бібліотеки унїверситетської в Кракові 21 жовтня 1895 р.

В. Г.

Місячник **Przegląd prawa i administracyi**, видаваний у Львові за р. 1895 містить: в двох перших випусках статю дра Старжиньского: „Картка з новійшої істориї виділу права в унїверситетї Львівскім“, подробиці до доповненя своєї істориї сего унїверситету (т. II), де між иньшим обговорює і долю руських катедр, їх заміщенє — recte незаміщенє учительскими силами, з деяким виказом викладів і фреквенциї студентів; свої погляди держить автор в резерві, хоч з єго виводів, так як і в „Історії“, фатально вияснюєть ся упослїдженє руської мови.

Дальше (в II вип.) знаходимо критичну розвідку дра Осипа Клєчиньского: „Найновійша реформа шкільного уставодавства“, написану зовсім предметово, з здорового правно-наукового становища. Се мабуть одинока поважна і справедлива критика на сьвіжо видану шкільну уставу для Галичини у всій польській журналїстиці. Кінчить ся такими фіналами: „Парляментаризм любує ся в централїзациї і деспотизмі, автономія-ж не находить в нїм оборонця“.

Згадати годить ся ще про студию Бресєвича про примусове убезпечуванє будинків від огню і кілька заміток дра Суровецкого в справі громадских посілостий. *Г. З.*

Kosmos, річник XX, (виходить у Львові). Побіч статей загального змісту (звичайно відчити проголошені на засіданях товариства „Коперника“) знаходимо досить багатий материял до фавни, фльори та ґеольоґії східної части Галичини. Тут треба зачислити отсї статї:

S p i s s y s t e m a t y c z n y w i o ś l a r e k k r a j o w y c h przez B. Dybowskiego i M. Grochowskiego (ст. 139—166). Спис систематичний скаралупників зявоножців з род. Cladocera. Се перша прібка впорядкованя хаосу, що панує в систематицї сеї родини; треба признати, що се авторам справдї вдалось, шкода лиш, що брак дїяґностики і творенє залюбки нових підподїлів, за чим йде і кованє нової номенклятури, обнижають єї вартість.

K i l k a u w a g k r y t y c z n y c h o m o r f o l o g i i P o d o l a dr Teisseyre (ст. 237—257). Автор боронить своєї гіпотези, що Поділє не повстало яко оден розлогий та плоский фалд, вершком звернений до Львова, але що оно єсть наслїдком цїлого ряду давних забурень тектонїчних — а сьвідком сього внутрішні, хоч з верха неслїдні, дісльокациї в будові. Нових доказів автор не подає — повтаряє лиш наведені вже свої статї: Ogólne stosunki kształtowe i genetyczne wyżyny wschodnio-galicyjskiej. Sprawozd. kom. fizyogr. tom XXIX.

Велику часть сего річника займає:

Pamiętnik VII zjazdu lekarzy i przyrodników polskich — памятник з'їзду з нагоди вистави краєвої, де в секциї ґеольоґічній подибуємо

між иньшими мало вартні працї, як Grzybowski J. Dotychczasowe rezultaty badań mikroskopowych namułów wiertniczych galic. kopalń naftowych i Olszewski St. O korzyściach głębokiego wiercenia kanadyjskiego we Lwowie i zaopatrywania miasta Lwowa w wodę.

В серії математично-фізичній видрукована праця п. Петрика І. Krytyczny przegląd prac dokonanych nad falami elektrycznemi, poczynając od doświadczeń Herza — зреферована вже в „Записках" т. IX. Докладні справозданя з засїдань товариства ім. Коперника та старанно ведений віддїл бібліоґрафічний, доповняють сей річник орґану товариства польских натуралїстів ім. Коперника. *І. П.*

Archiv für slavische Philologie (XVII Band). Сей журнал містить за рік 1895 отсї статї:

1) Кінець працї „Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts" von M. Rešetar. Є се огляд документів раґузаньских з погляду язикового (і то так що до фонетеки і флексиї, як також етимольоґії і лексикольоґії), котрим автор хоче виказати звязь їх язикову з цїлою пізнїйшою лїтературою дальматиньскою.

2) V. Jagić: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen (ст. 47—87). Автор виступає проти погляду, основаного на баламутних звістках Константина Багрянородного (De administrando imperio), не мов би то Хорвати і Серби прийшли пізнїйше від иньших Славян над Дунай і розділили Словінцїв від Болгар, що на думку Мікльошіча й Копитара мали становити перед тим одну сїмю (така теория була на руку Словінцям Мікльошичови й Копитарови, бо підпирала їх теорию про словіньский нїби характер найдавнїйшого церковного язика, що очевидячки є староболгарским). Пізнїйше виступлене назв „Хорвати" й „Серби" в порівнаню з давнїйшою „Славяни" у грецких писателїв пояснює Яґіч так, що вважає назви „Хорвати" й „Серби" назвами полїтично-територияльними, підчас коли назва „Славяни" була загально-етнїчною. Автор зазначує дальше, що й нинї нема острих скоків межи словіньским та сербо-хорватским язиком з одного боку, і знов сербо-хорватским та болгарским з другого боку. В кінци заявляє, що нема відповідної обєктивної причини дїлити бесїду Сербів і Хорватів на дві осібні мови: сербску і хорватску, як се зробив Мікльошіч. Можна тут говорити про дві лїтератури що до змісту й духа їх, можна говорити про певну скількість диялектів, але не можна говорити про два язики, хоч ріжниця віри й письма, а також впливів полїтичних і культурних що раз більше розрізує дві половини тої самої нациї.

3) W. Nehring: Beiträge zur Geschichte der dramatischen Literatur in Polen (ст. 87—128). Автор подає з рукописи XVII в. текст

драми пассийної „Historia passionis Jesu Christi“ і 15 інтермедий, задержуючи правопись ориґіналу. Одно й друге може мати своє значінє й для історії драми на Руси.

4) V. Oblak: Einige Capitel aus der bulgarischen Grammatik (ст. 129—185 і 430—477). Сего року померший автор подає свої уваги в звязи з критикою працї професора львівского унїверситету А. Калїни: „Studyja nad historyją języka bułgarskiego (Kraków 1891).

5) M. Rešetar: Alter Steigender Accent im Serbischen (ст. 192—198).

6) Докінченє працї „Beitrag zur Geschichte der Entwickelung der serbischen Heldendichtung“ von Asmus Soerensen (ст. 198—253).

7) Olaf Broch „Zum Kleinrussischen in Ungarn“ (ст. 321—416). Автор, Норвежець родом, подає докладний опис бесїди одного інтелїґентного угорского Русина з земплиньского комітату з околицї Унґвару. Вартість опису лежить у тім а) що автор, яко чужинець, міг докладно відріжнювати всякі нюанси звукові, на які Русинови не приходить і на думку звертати увагу, б) що він перший старав ся підтягнути ті нюанси руської мови під рубрики наукової фонетики (пор. Sievers: Grundzüge der Phonetik, 4 Aufiage) і відповідно до того їх в латиньскій транскрипциї означувати. Справедливо однак зазначує вже й сам він, що з єго опису треба би виділити те, що у єго обєкту було чисто індивідуальне або й не народне, себ то витворене школою й житєвими зносинами з чужинцями. Праця заслугує ширшого обговореня — на иньшому місцї.

8) W. Istrin: „Beiträge zur griechisch-slavischen Chronographie (ст. 416—429).

9) Rudolf Meringer: Ein altes lettisches Vaterunser (ст. 483—504).

10) Milorad Medini: Vetranić's Pelegrin (Ein allegorisches Epos der ragusäischen Literatur des XVI Jahrhunderts.

11) A Brückner: Polonica (ст. 548 - 564). Є се огляд наукової лїтератури польскої за останнї роки.

З відділу рецензийного і бібліоґрафічного найцікавійше для нас Русинів — оцїнки двох студий Олександра Колесси „Українські народні піснї в поезиях Богдана Залєского“ і „Шевченко і Міцкевич“. Обі написані М. Мурком дуже прихильно. Крім того згадати належить повні признаня рецензиї Яґіча на Ів. Жданова „Русскій былевой эпосъ“ (Изслѣдованія и матеріалы Спб. 1895) і Г. Ульянова „Значенія глагольныхъ основъ въ литовско-слявянскомъ языкѣ“ (Варшава 1895). *I. K.*

Zeitschrift für österreichische Volkskunde, redigirt von dr Michael Haberlandt, I річник, Відень — Прага.

Се перший річник нової етноґрафічної часописи, що має метою близше пізнанє ріжнородних народів, які залюднють австрийску імперию,

та їх внутрішного житя. Як у проґрамі сказано, часопись ся містити ме пять віддїлів, себ то а) більші студиї етноґрафічні і збірки материялів, б) менчі замітки про етноґрафічні прояви, в) етноґрафічну хронїку Австриї, г) перегляд лїтератури етноґрафічної всїх народів, а в кінцї д) вісти з товариства, якого орґаном єсть власне сей журнал. Сего подїлу й придержує ся видавець першого річника.

При першім віддїлї цїкава для нас перш за все розвідка д. Люїзи Шіннерер, учительки при фаховій школї робіт у Відни, п. заг. „Textile Volkskunst bei den Ruthenen" (ст. 172—179). Авторка пробуваючи 1893 р. на виставі у Львові познаємила ся основно з предметом про котрий трактує. В згаданій тут розвідцї звертає увагу на наші варстати ткацкі і каже, що се найстариннїйша і найпрактичнїйша форма приладу сего рода. Особливо інтересні наші ткацкі продукта тому, що — по думцї авторки — через їх пізнанє доперва можна зрозуміти спосіб виробу старо-египетских накрить на голову. Своїми розслїдами дійшла д. Ш. до того, що лише при помочи нашого варстата мож докладно зі всякими детайлями виконати египетскі шапки. Далї наступає опис сего приладу разом з малюнком а також опис тканя. Важною прикметою руского варстату є ще, що рівночасно виробити мож 2 предмети неспотребовуючи більше часу як на виріб одного. Зручність, з якою селянки володїють тим варстатом вводить єї в зачудованє.

Опісля описує ще спосіб приладжуваня рукавиць у наших селян і вважає его рівнож старинним. В кінци зауважає, що звичай тканя килимів є на Руси автохтонний і що гадка, мов би він перейнятий був від Татар — хибна.

Як бачимо авторка доторкує ся нашого промислу домашного, і то справи у нас зовсїм не руханої з боку наукового. Тим то ся розвідка єї має для нас подвійну вагу. Замітим лише дивне перекручуванє назв топоґрафічних: Ratuszer Bezirk (чи не Калуский?), Hamionka, Zotkiew і ин.

Наш етноґраф Володимир Буґель друкує свій збірничок п. заг. „Aus dem ruthenischen Volksglauben", що містить материяли з ріжних закутків Галичини. Тут зібрані повірки про смерть і померших, про опирів, про ніч, чортів та відьм, а також поодинокі забобони. Сам автор признає, що сей збірничок вельми фраґментарний. Він зібрав его ще в 1890 р., а думав потім доповнити; але що серед теперішних обставин єму се не можливе, отже друкує его так як він є. З рештою відповідає він всїм вимогам публїкациї того рода річий, іменно все старанно записано, від кого перейнята повірка і де. В увагах пододавала редакция анальоґії, що стрічають ся у иньших народів.

Із статей порівняного фолькльору інтересна: Dr Polivka: Slavische Beiträge zur vergleichenden Märchenkunde. Річ

іде про звістну казку за віщуна, що мав до трьох днів віднайти украдений перстень (в ріжних верзиях иньші річи) і припадковими своїми висказами, що злодії брали до себе, спонукав їх до признаня вини. Бенфей вказав на индийску верзию тої казки яко найстаршу і первістну, але з східно-европейских знав лише литовску верзию. Також Коскен не знав нї одної верзиї славянскої. Автор виповнює сю прогалину, подає верзиї велико-росийскі, українско-рускі, польскі та ческі, зібрані з відповідних збірників казок. При тім замічає, що коли верзиї західно-европейскими тїсно сполучені з верзиями західно-европейскими — верзиї велико-росийскі віддають зовсїм вірою оповідання ориентальні.

У другому відділї уміщена цікава замітка: Karl W. Hallama: Das Namensfest in Limanowa. Тут росказує ся як в місточку Лїманова (західна Галичина) сьвято Гамана обходить і християньска людність, як парубки перебрані за жидів обводять соломяного гамана по вулицях і вішають на базарі а потім топлять у ріцї.

У відділі третім подана відомість про засноване товариства етноґрафічного у Львові (Towarzystwo ludoznawcze) під проводом др. Калїни і Володислава Федоровича. В кінци у відділї четвертім подана детайльна біблїоґрафія етноґрафічна руска і польска. Спис розвідок за Галичину подав др. Іван Ґольдберґ, а за Буковину Й. Полєк. *М. К.*

Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn, Illustrirte Monatschrift für die Völkerkunde Ungarns, Redigirt v. Prof. Dr. Anton Hermann, Пешт, 1895, 4⁰.

В переднім слові до 1893 р. заповідає редактор, що місячник буде займатись і Русинами угорскими, та що референтом для Русинів є епископ К. Фірчак (Firczák). Однак доперва сего року появилась статийка в тім напрямі а то Т. Леґочки (Lehóczky) про порошницї у Русинів. Автор оповідає, що Русини в півн. Угорщинї носять свою муніцию в малій шкірянній торбі, де переховуєть ся порошниця й мішочок зі шротом. Порошницї виготовлюють з рогів — давнїйше робили з оленевих і ті були дуже гарні. В ілюстрациях представляє 9 таких порошниць, які він сам зібрав, всї з гарно-вирізаним орнаментом, а на одній викарбований рік 1671. *М. К.*

Byzantinische Zeitschrift.

Четвертий том сего поважного видавництва містить лише одну специяльно цікаву для рускої історії розвідку O de-Bor'a — про перший напад Руси на Византию, обговорену в відділї біблїоґрафічнім. З иньших згадаємо: Rühl Franz — Die Datierung des Uspenskyschen Psalters. Висказує ся против дати Ваттенбаха, що сю памятку важну

для грецкого письма містить під р. 862, як також против поправки Ґардгаузена і стараєсь довести, що псалтир скінчена в 877/78 роцї.

Uhlirz K. Über die Herkunft des Theophano Gemahlin Kaisers Otto II (467- 477). Автор виходить від інавґурацийної дісертациї Мальтмана, котрий старав ся доказати, що Теофана не була дочкою Романа II та родичкою Івана Циміскеса. Метою сеї розвідки єсть як раз виказати безосновність такого погляду, опертого лише на Тітмарі, і словах акту Оттона з 17 цьв. 872. Він важає Тітмара в тій справі некомпетентним, а слова акту толкує по своєму. Цїла розвідка сильно натягнена і арґументи не переконують.

J. Gay. Notes sur la conservation du rite grec dans la Calabre et dans la terre d'Otrante an XIV siécle; listes de monastères basiliens (59—66). В рахунках збірників десятини церковної для королївства Неаполю є кілька слїдів, що вказують на істноване обряду грецкого в Калябриї і землї Отрантскій. Вичислюючи особи духовні, що дали певну скількість гроший збірщики списували окремо „clerici latini" і „clerici greci". Они вказують і на много місцевостий де сидять „protopopa". З другого боку в книзї рахунковій находим згадку про кілька монастирів „ordinis St. Basilii". Ті спогади про Калябрию належать до р. 1326 а про землю Отрантску до р. 1374. Автор передруковує далї самі документи, чи то відповідні витяги із них.

E. W. Brooks. On the chronology of the conguest of Egypt by the Sarac. Хронольоґія загорненя Египта Сарацинами досї вельми каламутна і непевна. Історики подають ріжні дати відповідно до того, на якім джерелї опирають свій осуд. Бо й джерела самі не дають ясної точки опори. Отже автор вказує на одно джерело, яке досї позабули, а яке під тим зглядом має рішучу вагу. Се хронїка Івана епископа нікейского, писана правдоподібно на коптийскій мові, захована в етиiопскім перекладї. Опираючись на відомостях забраних з відти і підперши їх критично автор ставить таку хронольоґію подій: Амру вступає до Єгипту: грудень 639. Битва під Гелїополем: коло липня 640. Упадок Вавилона 9 цьвітня 641; здобутє Александриї 17 жовтня 641; напад на Пентаполь: лїто 642 і т. д.

Lambros Leo und Aleksander als Mitkaiser von Bysanz (ст. 92—98). Автор рішає питаннє чи і коли Александер був співреґентом свого брата Льва. Опираючись на написах доказує, що Александер панував також побіч Льва і то до р. 904.

Иньші розвідки і артикули тикають ся питань більш специяльних і лїтературних византийских і не мають для нас великої ваги. *М. К.*

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

(Рецензиї й справоздання.)

Д. Н. Анучинъ — Амулетъ изъ кости человѣческаго черепа и трепанація череповъ, въ древнія времена, въ Россіи (L'amulette crânienne et la trépanation des crânes, dans les temps anciens, en Russie) (відбитка з I т. Трудів Виленського археольоґічного з'їзду), Москва, 1895, 4⁰, ст. 18+3 табл. фототип.

На початку 70-х р. вперше археольоґічна наука сконстатувала факт трепанациї черепів людських і уживання сих вирізок для ношення чоловіком в часи неолїтичні і в перші часи металїчної культури. Звістний французький антропольоґ Брока, виходячи з відомостей сучасної етноґрафії, об'ясняв се так, що трепанация мала характер медичний при хоробах нервових і умислових, а вирізані кусники черепа з осіб, що ними хорували, уживались в значінню надприродних річей, амулєтів, і се об'ясненнє тепер предлагаєть ся сучасною наукою. Досї одначе не було констатовано в науцї того рода находок на територии сучасної Росиї; д. Анучин зводить їх вперше, і — що особливо цїкаво — між ними наводить факт з територии української: се череп, знайдений д. Біляшевським на Княжій горі, під Каневом, місцї давньої Роднї; він має штучно вирізану (трепановану) округлу, подовгасту дюру в чільній кости з правого боку (звичайно трапляють ся трепанациї в кости тїмяній, хоч є випадки й апальоґічні); краї дюри вказують, що трепанация ся давня і зроблена на черепі мертвім (нема найменьшого слїду заростання кости) якимсь прирядом до різання або пиляння; череп доліхоцефалїчний (довго-головий) і належав, як констатує автор, до особи молодої, можливо — женщини. Що до епохи, то городище представляє мішанину останків ріжних епох, почавши від каменої, але д. Біляшевський догадуєть ся, що головна маса костей належить до часів княжих, передтатарських.

Сей факт і робить реферат д. Анучіна цікавим специяльно для нас. *М. Г.*

Sépulture du X siècle à Kiev, par le baron de Baye (відбитка з Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, т. LV), Париж, 1896, ст. 16 + таблиця.

Звістний француський археольоґ барон де-Бай описує тут находку в Київі на Подолї, де знайдено могилу і в нїй окраси шкляні й металїчні; автор констатує дві бронзові фібули однакові, з ясно вираженим скандинавським типом т. зв. періоду вікінґів; пару кульчиків срібних і брош, анальоґічних з находками славянських могил, уважає він предметами слявянського житя, теж і намисто; нарештї до того приходять дві монети византийські 1-ої пол. X в. Се все, разом з архаічним виробом річей (сполученнє без лютовання, архаічний тип кульчика, що автор уважає початковою формою пізнїйшого т. зв. київського кульчика), приводить автора до вивода, що маємо тут похорон з X в., і як на час, коли згадані византийські монети могли заблукати до Київа, вказує він на походи Ігоря; як на анальоґічну, але ранїйшу находку, вказує автор на похорон, знайдений в тій же місцевости 1876 р.

Як треба було й сподїватись від автора, аналїз находки переведений основно і дата уставлена справедливо (для датовання вартий уваги факт, що в могилї було дві однакових монети); розумієть ся, не треба було тих Ігоревих походів (властиво — похода, бо похід 944 р. непевний), аби ті монети могли прийти на Русь.

Пов. автор виступає норманїстом, покликуючись, що ся теория панує в Франциї; він одначе справедливо додає, що й із антинорманїстського становища присутність скандинавських застіжок (перед тим одна звісна була з згаданої находки 1876 р.) можна обʼяснити присутністю варяжських вояків на Руси, або торговлею.

Трохи чудно в такій поважній розвідцї за те стрінути замітку на с. 7, де читаємо, що присутність в находцї славянських окрас не повинна нас дивувати, бо „Київщину (le pays de Kiev) залюдняли Ляхи (Lekhes), Радимичі, Древляни, Сїверяни, Дреговичі і т. и.“ і „у Мало-Русинів або мешканців Малої Руси (Українських козаків) елємент полянський переважав“. *М. Г.*

C. de Boor, Der Angriff der Rhos auf Bysanz (Byzantinische Zeitschrift, 1895, ст. 445—466).

Розвідка тикає справи першого звістного походу Русинів на Царгород. Дата сего походу досї непевна, вагала ся між р. 860 і 865.

Дата 860 р. була вже давнїйше виведена деякими ученими (Герґенретером, Голубинским), а в катальозї виданім Фр. Кюмоном під специяльним титулом: Anecdota Bruxellensia I Chroniques byzantines du Mscr. 11376, знайшло ся докладнїше означенє сїєї дати: 18 червня 860. Її приняв зараз же проф. Васплєвский (Византийский Временник 1894)[1]; оборонї її присьвячена і згадана розвідка de Boor'a.

Перш за все автор покликує ся на сьвідоцтво сучасника Никити Пафляґонца, а що той каже, що напад Русинів припадав на другий рік вступленя на престол Фотия — старає ся поставити докладну дату виступленя Фотия яко патриярха. Длятого опрокидує дату поставлену Герґенретером, себ-то р. 857. Автор виходить не як иньші від непевної дати „ортодоксиї" 842, але від незахитаної 23 листоп. 867, себ-то реституциї Ігнатия. Відтягнувши від сего 8 лїт і 9 місяців, які Никита визначає на патриярхат Фотия, маємо дату єго виступу — як раз грудень 858, при тїй нагоді простує він ще кілька похибок, що закрали ся в датовану подїй сучасних.

Так отже дати анонїма і Никити що до року нападу Русинів згоджують ся. Крім сего оповідають хронїсти, що цїсар дізнав ся про напад на виправі против Арабів. Ті що приймали рік 866 або 865 брали натомісiть експедицию на Крит. Але контінуатор Ґеорґія каже докладно, що вість про Русинів наспіла до цїсаря коло Мавропотамон, а ся місцевість лежить в Малій Азиї. До того оповідає хронїст, що цїсар лише з трудностию переправив ся через Босфор — отже не мав фльоти. Далї доказує автор бистроумно, що сеся виправа на Арабів відбула ся лїтом 860, а через се вповнї підтверджує певність дати находу Русинів, поданої у анонїмного хронїста.

В кінци автор старає ся довести, хоч може меньш вже докладно, що Русинів побідили Византийцї та відогнали від Царгорода, а що оповідання про бурю — ораторска окраса. В загалї розвідка та заслугує на пильну увагу наших учених, бо тикаєсь найбільш темних картин нашої історії.

М. Кордуба.

Д. Саблуковъ — Очеркъ внутренняго состоянія Кипчакскаго царства (Извѣстія Общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи при Казанскомъ Университетѣ, т. XIII, вип. 3, с. 89—146).

Статя ся про Кипчацьку Орду в перший раз була надрукована ще в 1844 р. в „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ"; передрук зроблено тепер по відбитцї з додатками автора. М. Костомаров — тогочасний

[1]) Див. про сю справу Виїмки з жерел до історії України-Руси с. 33 і 70.

редактор „Саратовских Вѣдомостей“, прийняв тоді прихильно сю статю; після того перейшло богато часу, далеко посунулась вперед наука історіоґрафічна, вийшли деякі праці специяльно присьвячені історії Орди, але всеж таки розвідка д. Саблукова й досї має цікавість, як звід поодиноких звісток про Кипчацьку орду в один цїлий закінчений образ внутрішнього стану сїєї держави — цікавої для нас своїми відносинами до давньої Руси. Статя коротенько оглядає всї сфери приватного і державного житя, автор каже й про адміністрацию, стани, законодавство, військо, фінанси і т. и. Можна занотувати деякі замітки що до чисто татарського промислу; д. Саблуков підносить татарську мозаіку з ріжноколєрових, білих, зелених, жовтих, червоних, золочених кусничків глини, зліплених вапняним цементом; з них викладали ріжні фіґури, квітки й між квітками — арабські речення. Глиняне начиннє Татари робили дуже гарно, користуючись для окраси ріжноколєровим орнаментом; для водопроводів й фонтанів робили глиняні труби з більш міцного материялу. Застановляючись над питаннєм про релїґію Татар, автор каже про їх релїґійну толєранцию, як сьвідоцтва наводить він факт 130-річного істнуваня в Сараю руської епіскопиї. В роздїлї „Письменність в Ордї“ ми знаходимо цікаві думки, як складала ся татарська осьвіта й який вплив мав на розвиток осьвіти запровадження магометанства; тут же д. Саблуков подає, як приклад урядового стилю — ярлик Уз-бека до митрополїта Петра. Закінчуєть ся статя коротенькою характеристикою фізичних і моральних ознак Татар. *О. Г—ий.*

Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, изданіе отдѣлѣнія русскаго языка и словесности имп. академіи наукъ, т. II., вип. I (л — оба), Спб., 1895, стовп. 494, 4°.

Нотуємо дальший випуск сього цїнного видавництва, обговореного докладно вже на сторонах Записок (кн. V, бібліоґрафія); плян і уклад його зіcтав ся той самий; посуваєть ся воно, як ми бачимо, досить скоро на перед, так що можна сподіватись за кілька років укінчення сїєї важної підручної книжки для кождого дослїдника українсько-руської мови.

М. Г.

Antoni Prochaska — Spór o mitrę i pastorał w Rydze, 1395—1397 (Kwartalnik Historyczny, 1895, IV c. 621—647).

Розвідка займаєсь епізодом спору архіепископів рижских з орденом німецким, боротьбою за архіепископский престол рижский в роках 1395—1397. Боротьба та інтересна тим, що брав в нїй участь і вел.

князь литовсько-руський, Витовт, тож приглянемо ся близше розвідцї дра Прохаски.

Від часу, коли нїмецький орден осів в Інфлянтах, почавсь спір єго з інфлянтськими епископами, котрих власть старав ся орден вкоротити. Боротьба та була чужа Польщі, бо відгравалась далеко, за те поганські князї Литви ставали по сторонї епископів, бо в боротьбі сїй бачили хосен для себе: ослабленє сили ордену, що огнем і мечем на Литві ширив віру Христову. Подібні приязні відносини лучили і вел. кн. Ягайла з архіеп. Іоганом Сінтен. Змінилась річ, коли Ягайло став польським королем. Тепер з цїлим запалом неофіта хоче він ширити віру і заходить ся коло поєднання сусїдів.

За той час унїя кревска і принятє віри Христової Литовцями зближила Литву до країв приморських і мешканцї тих останних бажали згоди з Литовцями і понехання походів воєнних на їх землї. Змаганнє то знайшло опіку у епископів інфлянтських, підчас як стояла їм на перешкодї полїтика ордена, що вважала Литовців поганими. Отже хоч вже минуло шість лїт по унїї і християньство чим раз більше ширилось, хоч в сьвітї християнським зачав погасати запал до воєнних походів крижацких, орден все має претенсиї до цїлої Литви на підставі давних даровань Мендоґа та уповажнень пап та цїсарів до занятя країв поганьских. Тож походи на Литву не перестали, а з ними росли і тягари людности, що була обовязана до воєнної служби. Обовязок тої служби був причиною, що епископи брали в опіку своїх підданих, яких на підставі ріжних привілеїв також покликувано до участи в походах литовских. Тож орден стремів до того, щоби подібно як в Курляндиї, і архіепископство рижске і юриєвске (дорпатске), так епископи як і капітули, були членами ордена.

Вивязавсь з того завзятий спір і довів до того, що архіеп. Іоган Сінтен був приневолений опустити свою діецезию. Посеред королів і князїв, до яких удав ся він за помочию, виринула ґадка, аби на рижскім престолї засів член якої могучої родини, щоб против такого орден не сьмів би инакше виступати. Сінтен згодивсь на се і рішив уступити зі свого престола, а єго опікуни, поміж котрими був і римський король Вячеслав і Ягайло піднесли кандидатуру Оттона, сина князя штетиньского Сьвятибора на престол архіепископский. Однак орден удав ся прямо до куриї римскої і виробив у папи не тільки знесенє клятви, киненої на орден, але і іменованє архіепископом не Оттона, а Валєнрода, братанича попередного містра ордена та прилученє капітули до реґули ордена.

Однак сталось, що нїм ще Валенрод зістав іменований, капітула рижска вибрала архіепископом згаданого Оттона. Сторону того останного тримав між иньшими і король Вячеслав.

Така історния спору за престол архіепископский в Ризї. Спір трівав два роки. Против змагань ордена повстає опозиция в Празї, а до неї приступають князї поморскі. Оборону прав Оттона орґанїзує епископ дорпатский Теодорик, завязуєсь коалїция, на чолї котрої стає римський король, а приступає до неї і Ягайло. З одного боку лучить ся він звязком зачіпно-відпорним з начальником коалїциї, з другого з князями поморськими для оружного попираня Оттона. При тій нагодї зазначує автор полїтичне та економічне значінє того звязку Польщи з Поморем.

Коли Ягайло приступив до коалїциї, збільшились вигляди Оттона, а заразом і небезпека, що грозила орденови. Тож всїми способами старавсь сей останний розбити коалїцию. Коли нїщо не помогло, виповів він війну епископови Теодорикови 29 лютого 1396 р. Епископ відповів на се звязком зачіпно відпорним з Витовтом (в Меречи 15 мая 1396). Щоби відвернути небезпечність зі сторони Литви, старавсь орден відтягнути від коалїциї Витовта, що розпочав заходи воєнні. І удалось єму се на короткий час: Витовт в з'їздї над Дубіссою уложив з орденом перемирє. Побачивши однак, що сим тілько орденови зробив прислугу а сам нїякого хісна не осягнув, що більше — крижаки представляють єго зрадником, постановив направити свою похибку і старав ся, щоб дальші перемиря обіймали і епископа дорпатского. Рівночасно коалїция не опустила нї на хвилю справи інфлянтскої церкви. Ягайло напер на орден від заходу, а голова коалїциї, Вячеслав, зажадав, щоби справу віддати на суд третого. Коли нові проби відтягненя Витовта від коалїциї не довели до нїчого, мусїв орден приняти поставлені умови, хосенні для церкви інфлянтскої і єї підданих. Спір скінчивсь з'їздом в Ґданьску. Так отже хитке становище Витовта не вплинуло на боротьбу, хиба стільки, що хвиля побіди опізнилась. З побіди тої користала і Литва, бо зменьшено претенсиї ордену до неї.

На закінченє застановляє ся автор над автентичностию виданого Нарбутом „Dziennika poselstwa krzyżaków Pruskich do w. ks. lit. Witolda w roku 1347 (так! замість 1397) odbytego", переложеного з якоїсь старої рукописї Онацевичом. Автор доказує, що се жерело не єсть автентичним. *Ю. Левицкий.*

Ѳ. Делекторскій — Критико-библіографическій обзоръ древне-русскихъ сказаній о флорентійской уніи (Журналъ Мин. Нар. Просвѣщ. 1895, VII, с. 131—184).

Фльорентийська унія має значіннє в всесьвітній історії з одного боку — як полїтичний захід, як момент в предсмертній аґонії Византий-

ської імпериї, а з другого — в церковній історії, як остання проба сполучення східної й західної церкви на ґрунті обопільних уступств. Особливо сим останнім фльорентийска унія — цілком натурально - звертала на себе увагу осьвіченого українського й московського суспільства, а головним чином духовенства; наслідком того повинна була і дійсно виникла ціла лїтература про ферарсько-фльорентийський синод і фльорентийську унію. Отсїй то лїтературі присьвячена критична статя д. Делекторского.

На ферарсько-фльорентийськім синоді, був, як репрезентант руської церкви, митрополїт Ісидор (1437—1441 р.). Підручником собі митр. Ісидор узяв дуже осьвіченого для тих часів суздальського епископа Авраамия, може бути — сподіваючись мати в нїм співробітника для своїх замірів що-до унії. Епископ Авраамий мав при собі двох підвластних: єромонаха Симеона і якогось иньшого, їм він доручив записувати: першому — діяльність синода, а другому — подорож до Ферари й Фльоренциї і назад. Таким робом й появились оповідання про подорож, чужі краіни й самий синод; з записок еп. Авраамия, на превеликий жаль, лишив ся тільки уривок — епізод з єго житя в Фльоренциї, записка ж невідомого Суздальця и єр. Симеона дійшли до нас і присьвячені вони, як ми казали попереду, записки єр. Симеона — діяльности ферарсько-фльорентийського син. (з автобіоґрафічними подробицями), а другого — подорожи на чужину й назад. Д. Делекторский розбирає питання про ґенезу і відносини ріжних версий і оповідань про ферарсько-фльорентийський синод (хроноґрафа XVII в., лїтописей Воскресенської, другої Софийської й Никоновської); треба при тім занотувати, що так зване „Слово избрано отъ святыхъ писаній, еже на латыню и сказаніе о составленіи осмаго собора латыньского...“ д. Делекторский надає тому ж єром. Симеону, збиваючи погляд на теж питання митр. Філярета, Попова й Павлова.

Після того автор переходить до більш цікавого для нас питання про ґенезу утвора Курбского — Історня фльорентийського синода. В передмові свого утвору Курбский каже, що окрім історії ферарсько-фльорентийського синода, написаної „въ Вильнѣ отъ нѣкоего субдіакона“ нема докладної історії сього синоду: „въ римскомъ — сраму ради не написано, въ русской же исторіи, яко мню, невѣдѣнія ради, или тогдашняго ради гоненія незапнаго и прелютаго“. Таким робом Курбский користував ся якоюсь історією фльорентийського синоду: виникає питанне, хто склав отсю історию, хто такий є виленський субдиякон? В нїякій історії польської лїтератури д. Делекторский не міг знайти звістки про яку-небудь історию фльорентийського синоду — утвор виленського субдиякона: з сього той вивід, що автор — субдиякон був православний. В історії Курбского нема нїяких сьвідоцтв, хоч би посередних, що Курб-

ский що небудь перекладав з латинської мови: отже праця субдиякона повинна була бути написаною руською мовою. В українській полємичній лїтературі 1598 р. з'явилась „Відпись" Потїю, де автор окремим додатком подає „Историю о листрійскомъ, то есть, разбойническомъ, феррарскомъ или флорентійскомъ соборѣ", про котру він в текстї каже, як про давно і вірно написану. Порівнюючи історию Курбского з историєю про листрийський синод д. Делєкторский знаходить дуже багато подібного; декотрі ріжницї він об'ясняє істнуваннєм копій, що трохи відріжнялись від ориґіналу, або переробками історії про листрийський синод самим автором після того, як з'явив ся утвор Курбского. Таким способом упадають гипотези д. Кояловича і митрополїта Макария, що история про листрийський синод написана не ранїйше 1586 р., і д. Делєкторский признає можливим уважати історию про листрийський синод безпосередньою відповідию на книжку Скарги O iednosci kosciola Bożego (1577 р.). Що до особи автора історії про листрийський синод — субдиякона виленського, д. Делєкторский згожуєть ся з думкою д. Кояловича і митр. Макария, що се був острожський клирик Василий — той самий, що написав працю „О единой вѣрѣ".

Такий в головних рисах зміст статї д. Делєкторского; з вище поданого можна побачити, що виводи єго иноді не консеквентні й недокладно арґументовані. *О. Г—ий.*

Ѳ. И. Леонтовичъ — Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ (Варшавскія университетскія извѣстіи, 1895, V, ст. 59).

Ся розвідка проф. Леонтовича стоїть в близшім звязку з обговореною недавно у нас його статєю про громадський склад Русько-литовської держави (т. IX), що була як би загальнїйшим вступом до специяльних студий над поодинокими питаннями; в останнїй розвідцї дає він загальні пояснення про двір панський, як він його називає, обіцюючи перейти до господарського його значіння в дальших студиях — про хуторний тип сїльської громади й про волостний устрій в руско-литовській державі.[1]) Все се представляє собою поодинокі частини другого відділа (про склад громади) в його огляді історії русько-литовського права, задуманім, як видно з того всього, в дуже широкім розмірі.

Головні тези сієї своєї розвідки коротко повтаряє проф. Леонтович при кінцї; зміст її в коротких словах більш-менш такий: двір в русько-

---

[1]) Про двір селянський розпочав д. Леонтович друковати ширшу студию в Журналї Мин. Нар. Просв. за р. 1896.

литовській державі, як і в давній Руси, значив не лише осаду, а й резиденцию княжу або панську або уряда княжого чи панського; в часи польонїзациї Русько-литовської держави стає він сінонїмом маєтности. Двори, заведені за взірцем польських zagród-фільварків з'являють ся тут з початком польонїзациї і фільварково-волочного господарства, з початку на заході — на Підлясю, в Жмуди etc., в XVI в. ж загально розповсюднюють ся. З запровадженнєм маґдебурського права панські двори, що були по містах, переносять ся звідти в маєтности; відокрімляють ся вони й від сел з запровадженнєм волочного господарства, і в селах з'являють ся не скорше XVII в., коли з розвитком кріпацтва, заникає ріжниця між невільною челядию й селянством. Що до своєї мети й устрою розріжняли ся двори панські — резиденциї, центри адміністративні, дворні рільничі (пашенні), або дворцї, фільварки — з характером чисто господарським, ловецькі й подорожні (стани). Замешкували двори окрім урядників наємні слуги і — особливо — невільна челядь, поки — з середини XVI в. — челядь не виведено з дворів та не осаджено на ґрунтах разом з селянами, а Статутом 1588 р. людність двірська обмежена взятими в полон невільниками та наємними слугами, решта ж челяди зливаєть ся з селянством, загально пониженим в своїх правах і наближеним до становища челяди.

Хоч статя надписана панським двором, але мова йде зарівно про двори властительські — в. княжі, епископські й панські; поясняючи ріжні катеґориї дворів, автор виріжняє катеґорию „панських" дворів — резиденций для відріжнення від рільничих — фільварків, ловецьких, подорожних, але статя не обмежаєть ся лише першою катеґориєю, а говорить і про иньші, так що титул статї не зовсїм відповідає її змісту.

Автор розпочинає виясненнєм терміна двір в давній і литовській Руси (тут можна зауважити, що автор не повинний би користати для виясненння термінольоґії перекладами грамот Миндовга з Скарбця Даниловичевого замість їх латинських оріґіналів — с. 2). Навівши тут звістки про двори в памятках давньої Руси, автор заявляє, що двори „в литовсько-руських землях мали важне економічне значіннє, прирівнюючись до маєтностей, економій" (с. 4), і що „в Литві-Руси двори, двірцї й фільварки, заведені за польськими взірцями з перших же часів розвитку в Литві польонїзациї й особливо — з часів запровадження нїмецького права, з польсько-нїмецькою (волостною — lege волочною) системою сільского господарства" (с. 8). Першою звісткою про такі „двори-маєтности" автор уважає двори кн. Дмитра Семеновича з р. 1392. Тут одначе насовують ся значні сумніви: Сам автор на початку говорить, що Руська Правда уживає слово двір в значінню осади, чи було з того терміна виключеве господарське значіннє? принаймнї се треба було по-

яснити. Далї, в Київській лїтописи під р. 1146 маємо ми звісні, клясичні описи дворів Ольговичів: „Игорево селце, идеже бяше устроилъ дворъ добрѣ, бѣ же ту готовизни много, въ бретьяницах, и в погребѣхъ вина и медовѣ, и что тяжкаго товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяху отъ множества всего того вывозити", тут виступає і „гумно его, в немъже бѣ стоговъ 9 сотъ" (Іпат. с. 236); в дворі Сьвятослава крім всякого „товару" забрали „челяди 7 сотъ" (с. 237), що, очевидно, мешкала тут для роботи господарської, а оповідаючи про пограбованнє кінських табунів, лїтопись каже, що князї „пославше по селомъ, пожгоша жита и дворы" (с. 235). Сього вже вистане, аби переконатись, що двір і в давнїй Руси мав значіннє і господарське і міг передати його і в період литовський. До того, щоб двори кн. Дмитра Семеновича були результатом польського впливу, се ще й само здаєть ся менї мало правдоподібним: ледви чи польсько-нїмецький вплив міг сягнути так рано й так далеко — в східні землї в. кн. Литовського.

Полемізуючи з д. Любавским, що пояснює двір як оселю господарську, д. Леонтович доводить (с. 16), що двір значив маєтність, покликуючись на документи, де приналежностю двора виступають оселї селянські, де часом „будуеть ся город" на дворі. Здаєть ся одначе, що сї документи не доводять того: город може означати фортифікациї, що й на звичайнім дворищі, а що села згадують ся як би части двора, то се ще не доводить, що двір територияльно їх в собі заключав. Цїлком анальоґічним з тим здаєть ся нам справа про стан: д. Леонтович, знов таки полемізуючи з д. Любовичем, що стан не був в в. кн. Литовськім таким територияльним округом, як в в. кн. Московськім, лише дійсним станом, пристановищем подорожнїм, де королївські урядники, посли etc. знаходили собі підводи і харч. Д. Любович в своїй гадцї виходив також з вказівок документів, де виступають „люде стану" такого то. Д. Леонтович доводить, що так звали ся люде лише тому, що мали при тому чи иньшому „станї" ріжні обовязки, а „стан" не був зовсїм територияльним терміном. Думаємо, що не инакшим способом і в в. кн. Московськім „стан" прийшов нарештї до територияльного значіння, але арґументация д. Леонтовича нас переконує, що в в. кн. Литовськім до такого результата не дійшло, землї не подїлились на стани, відповідно тому до якого стану людність місцева відбувала свої повинности. Але так само, правдоподібно, було і з двором: хоч часом й іде мова про людей при такім чи иньшім дворі, але се значить, що своїми обовязками вони до нього належали, й зовсїм не доводить територияльного значіння слова двір, що воно значило теж що маєтність; так само як не значить властиво сього і „економія". А з тим і увесь той вивід уживання слова двір в XIV—XVII в. з впливу польонїзациї, тратить свою вагу. Так

само і признаннє такогож впливу на відокремленнє панського двору від міської та сільскої людности здаєть ся нам подекуди натягненим та побільшеним, хоч в цілости того впливу не можна заперечувати.

Не згоджуючись отже з тими поглядами, не уймаємо користи й цінности розвідки проф. Леонтовича що до збирання й аналіза материяла для вияснення поставленої теми; думаємо одначе, що подібні остаточні виводи про впливи чужого права ліпше на разї полишати або висловляти в формі гипотез: дуже ще мало ся сфера оброблена, материял навіть докладно не використаний. Ще увага — користаючи материялами про Поділє, не годило ся б полишати відповідні материяли за Галичину, а вони істнують, хоч її внутрішня, особливо економічна история і мало досї звертала на себе увагу. *М. Грушевський.*

Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750—1784 гг.), редакція и примѣчанія Ал. Лазаревскаго, К., 1895, ст. 229 (відбитка з Київської Старини 1893—5).

Оголошеннє друком приватних листувань має дуже велику вагу для історика, даючи йому в руки багатий і цікавий материял до пізнання внутрішнього і громадського житя, а також і загального сьвітогляду людей певної історичної епохи. З сього боку, либонь, листування беруть значну перевагу над усякими дневниками та мемуарами, бо сї останнї, призначувані для фамілїйного, а часом і ширшого ужитку, як би там не було, все ж таки скорше можуть визначатись тенденцийною закраскою, а до того ж не рідко в них і особа самого автора затемнюєть ся стараннєм закрасити свої вади сьвітлїйшими рисами; тим часом як в перших і сам автор листів і його корреспонденти можуть вільнїйше і щирійше висловлювати свої навіть потайні гадки, мало дбаючи про те — в яку форму їх ліпше прибрати. Листуваннє ж такої особи як Гр. Полїтика заслугує більшої уваги тому, що сам він являєть ся одним з найбільш осьвічених і визначнїйших людей свого часу на Українї. Він скінчив київську академію, служив за перекладчика в академії наук, опісля в синодї, був інспектором морського корпуса і взагалї за 25-лїтнє перебуваннє своє в Петербурзї мав повну спромогу увійти в форми тодїшнього цивілїзованого житя. Під час служби в морськім корпусї шляхецтво Лубенського полку вибрало його депутатом в „коммиссію для составленія нового уложенія“, де він сказав свою звісну промову в обороні прав України, що про неї ще прийдеть ся нам згадати. Все се навіть навело д. Лазаревського на здогади, — чи не є сей Полїтика тим загадковим, досї ще не відшуканим автором „Історії Русів“. Звертають на себе увагу і листи до нього таких осіб, як білоруського архієпископа

Юрия Кониського або також і його кузена Григ. Ів. Полїтики, що був радником при посольстві у Віднї і являєть ся таким робом цїкавим типом Українця-Европейця. Побільшує цїкавість ще й те, що листуваннє се належить до тих переходових часів, коли форми житя українського шляхецтва, поволї занедбуючи ще сьвіжі козацькі традициї, почали перетворюватись на российський лад, — то ж варто знати як сей перехід відбив ся на видатнїйших, поступових людях того часу.

Грамота царицї Катерини 12 цьвітня 1785 р., що даровала права і привілеї российському дворянству, рівночасно прилучуючи до нього і українську козацьку старшину, була одним з важних чинників остаточного утворення на Українї окремої, санкціонованої законом, упривилийованої верстви, але воно підготовлювалось ще попереднїми часами і головно економічними обставинами — скупленнєм колись вільних земель в панських руках. Інтереси панів від тодї вже зовсїм виразно роблять ся дияметрально супротилежними інтересам простого народу, що стає головним джерелом материяльних засобів шляхти.

Справа ґрунтів займає дуже важне місце і в листуванню Полїтики; він виступає з плянами скуповання сусїднїх ґрунтів (с. 9), довший час до самої смерти своєї позиваєть ся з братом Степаном за батьківський спадок, а з Мих. і Вас. Корсаками за маєток жінки, для чого їздить і живе в Петербурзї, треть ся там по судах і великих панах, очевидячки не дуже застановляючись над способами, т. на пр. він має навіть якісь зносини з звісним тих часів страшилом Шешковским, посилає йому разом з листом вареннє (конфітури) (ст. 188) і т. и.

Звичайно вся увага дїдича була звернена на господарку і тут він часто являв ся еґоістично-черствою істотою, що вміла лишень дерти і дбати про себе, цїлком занедбуючи всякі моральні обовязки до простого люду. З листів такого осьвіченого чоловіка, як Полїтика, бачимо, з якою запопадливостию пеклуєть ся і він коло свого господарства і власне до якого ступеня сягає ся запопадливість; в листї до свого управителя Полїтика пише: „не давайте їм (робітникам) досипати ночей і даремно швендяти по винници і лежати і висипати ся по обідї, а доведїть до того, що б по нашому а не по їхньому було“. В листї до жінки Полїтика наказує свому управителеви — „також з прядива і иньші довги хай в с ї м а з а с о б а м и збирає“.

Для збільшення робучої сили служило осадженнє слобід; цїкава скарга на війта Полїтики, що він осажує на слободу „безъ письменныхъ видовъ людей разного рода, въ томъ числѣ и воровъ“ (с. 169). До того ж служило роздаваннє хлїба „мужикам своїм і чужим“ (с. 51), що му-

сїли то відробляти, купованнє кріпаків з Росиї (бо українські піддані ще не були кріпаками с. 58). Люде коштували дуже не дорого: „тут (в Петербурзї) за людей дуже добре платять, за одного чоловіка, гідного в салдати дають по 300, по 400 руб., а знаю, що там (на Українї) і за всю родину того не дадуть". Машталір або садівник коштував напр. 20—30 руб. асіґнац. на рік що найбільше (ст. 83). Панська гуманність не сягала далеко і виявлялась лише там, де не могла шкодити власним материяльним інтересам; пан міг дати з повали лїсу на будову хат для своїх селян, коли згоріло цїле село (ст. 92), бо так казав йому робити його практичний розум; він міг в листї до управителя підписати ся „есмь вашъ государя моего доброжелательний слуга Г. Полетика (с. 17)", але міг також в листї до дїтей для ощадности і що б більше лишалось на їх забаганки, радити меньше видавати на харч слугам (ст. 82) і т. и.

Одною з головних галузей господарки було безперечно хлїборобство, але збіже не йшло на продаж — з тієї простої причини, що не було на нього попиту, а оберталось переважно на фабрикацию горілки. Кожний більш меньш заможний панок старав ся поставити у себе винницю, де гнав горілку на 2—3 сорти (полугарна, нижче-полугарна) і експортував в Великоросийські ґуб. (ст. 25, 37, 42, 44—5—6). З листування Полїтики довідуємось ще хиба про д ь о г т я р с т в о.

Якό батько, тодїшний пан займав в своїй родинї поважне, патриярхальне становище. Він був головою дому, — кожного його приказу, кожного слова всї мусїли покірливо слухати; він дбав про забезпеку і щастє родини, а вона мусїла йому платити вдякою, шанобою і любовю (ст. 73—78). Цїкаве піклуваннє Полїтика, щоб увесь його маєток нерухомий зістав ся р о д о в и м, ф а м і л і й н и м спадком. „Сыны мои" (ті, що женять ся і мати муть дїтей), пише він в тестаментї „раздѣлясь недвижимыми моими имѣніями, могутъ оными владѣть и пользовать ся безпрепятственно и распоряжать оныя для дѣтей своихъ; но продать ихъ и въ постороннее владѣніе ни подъ какимъ видомъ и никакими сдѣлками пустить не могутъ". В найгіршім разї, коли б пекуча нужда примушувала кого з синів позбутись свого маєтку, то він мусить, погодившись з тим своїм братом, з яким ґрунти будуть сумежні, відступити йому свою часть за відповідні гроші. „Тѣ же сыны мои, которые не будутъ женаты, а хотя и женятъ ся, но дѣтей имѣть не будутъ, не могутъ сихъ моихъ имѣній продать ни подъ какимъ видомъ и сдѣлками и ни для какихъ нуждъ въ чужое владѣніе пустить, но владѣть и пользовать ся оными по смерть свою, а по смерти ихъ должны тѣ имѣнія ити въ родъ и въ раздѣлъ оставшимся братьямъ. Сіе мое завѣ-

щаніе распространяю я не только на однихъ моихъ сыновъ, но и на ихъ наслѣдниковъ отъ рода въ родъ“.

На вихованнє дітей покладалось багато клопоту і старань; в листах П. маємо деякі подробиці до того: для навчення початків грамоти приставляв ся якийсь письменний чоловік з панської челяди — у Політики вчив дітей рахункам челядник Михайло (ст. 63), далї дітей віддавали дякови до школи або наймали якого семинариста „інспектора“ (ст. 14). Часом потім наймали „недорогого“ — француза (ст. 61), або дочкам — француженку (ст. 92), „що буде їх вчити читати і говорити, а се головно й потрібно в французькій мові“, часом давали до якої колеґії: троє синів Політики вчились в Витебську, а меньших наміряєть ся він віддати до пансиона в Петербург (ст. 82). За утриманнє платилось отцям піарам в Витебську приблизно рублїв по 40 на рік, а в кінцї року давались дарунки, на пр. отцю префекту 10 руб., а вчителям по 5; опріч сього були ще й дрібні видатки на одежу, услугу і т. и., при достатках давалось і дітям до кишенї на ріжні дрібнички по 70—80 коп. місячно (ст. 78—79). Старшому з синів батько припоручає догляд над молодшими, при чім і устно, і листовно стараєть ся напучувати і повчати його на ту тему, що, мовляв, docendo enim bis docemur, а також підкреслялось, що від усьпіху в науках залежить їх карєра, ба навіть увільненнє від військової служби (ст. 75). Осьвіту закінчував вже унїверситет: сини Політики з Витебської колеґії переходять до Виленського унїверситету; в круг їх наук батько заводить: фільозофію (по курсам Ернеста і Баумейстера), історию, ґеоґрафію, альґебру, ґеометрию, механїку, фізику, артілєрию, фортіфікацию, французьку і німецьку мови, фехтованнє і танцї (ст. 80 81 і 82). Удержаннє на рік разом з приватним помешканнєм і інспектором (для окремих лєкций і догляду) виносило приблизно 78 червінців (1 червонець = 2 руб. $82^1/_2$ коп. асіґн., значить на рублї асіґн. виносило — 220 руб. 35 коп.) опріч дрібних видатків (ст. 82).

Багато є прикладів, що Українцї їздили й до заграничних унїверситетів. Що б не далеко ходити, на разї покличемось на двох Політик Григ. Іван. і Івана Андр. (один був кузеном, а другий рідним братом автора наведених листів), що скінчили унїверситети за границею і перший з них обійняв посаду радника при посольстві у Віднї, а на долю останнього випала честь першому з Українцїв бути іменованим професором заграничної висшої школи — медичної академії в Кілї (1745); в Гетінґенї на унїверситетї вчив ся син Андрія Милорадовича (ст. 207) та й взагалї чимало було иньших Українцїв по ріжних унїверситетах за границею.

Дбаючи про забезпечене, висше становище дітей в їх будуччині, батько старав ся ще заздалегідь зробити відповідні сьому заходи, так, він їх ще малими хлопцями записує до российських ґвардейських полків (ст. 94), а навіть упримудряєть ся купити для них патенти на офіцирські чини в заграничній державі. З листування Полїтики ми бачимо, що він вистарав для своїх трьох синів патенти на капітанські чини в герцоґстві Вюртембюрґськім, що й коштувало йому чималої суми грошей, соболїв на шубу і 30 фунтів чеколяди (sic) для приближників герцоґа (ст. 178, 183, 194, 195, 205 і 206).

Хатні потреби пана, що мали в перевазї старосьвітський характер під впливом новітнього духа часу починають поволї розширяти ся, побільшувати ся, а поруч з тим міняєть ся і його естетичний смак, і погляди на етикету, являють ся нові культурні вимоги. Замість меблїв свого краєвого виробу він поволї починає спроваджувати собі меблї з Петербурга і Москви або каже майстрам робити нові на модний взір; замість килимів і плахт, що прикрашали його стїни, він велить облїплювати їх шпалєрами і т. и. (ст. 13, 17, 21, 23), спроваджує з-за кордону для свого стола вино, сир (пармезанський і швейцарський), а також годинники, брансолєти з Петербурга, угорське вино, миногу, каву, цитрини і таке иньше (ст. 11, 12, 13, 15, 109 і 180). Він дуже високо ставить своє нове шляхецке достоїньство; належачи сам до шляхетського стану, він про те ж стараєть ся купити дипльом на шляхецтво ще и за границею, десь в Німеччинї, се роблять два брати Полїтики (ст. 177). В листї до сина в Витебск, Полїтика каже йому пошукати в литовських гербовниках — чи нема там фамілїї Полїтик, бо се, мовляв, дуже важно (ст. 82, 83). Але як ся шляхта, не вважаючи на свої заходи, не встигла позбутись симпатій до с в о г о народу, свого, так мовити б, льокального патріотизму, може показати нам лист до Полїтики його кузена з Відня: „я дивуюсь і шкодую, що матери моїй спало на думку віддавати сестру мою за якогось там осташківського маляра, що (як казано менї від одного ніженського купця) й нічого не має; а ще більш я шкодуватиму, коли дізнаюсь, що він не з вільних людей, а з российських купцїв, що здебільша на собі кріпацький ретязь тягають. Борони мене Боже від такого зятя! Для мене се буде нещастєм, коли він не з вільних людей. Я ж маю причину сумнїватись тому, що він в своїм листї до мене підписав ся осташківським купцем і малярем... далеко краще вона б зробила, як би видала сестру мою за з е м л я к а с в о г о, хочай би з в и б о р н и х к о з а к і в і навіть не багатого чоловіка; а коли не можна було знайти кого з с в о ї х з е м л я к і в, то хай би вже старою дївкою лишалась“. Взагалї ж треба сказати, що культурний вплив Москви й Петербурга, хоча й не вспів ще тодї цїлковито перевернути внутрішнього укладу житя українського панства, але в значній мірі лишив вже на ньому свій

слїд, що був певним зародком його близького панування. Навіть в будову сельських хат дїдич намагаєть ся внести нову зміну: в листї Полїтики до управителя ми читаємо його наказ, що б піддані селяне (в них саме тодї пожежа винищила цїле село) будували хати на вулицю, як се описано в книзї Петра Великого (ст. 92).

Цікаво знати, яка була лєктура такого інтелїґента. Як бачимо з листів і завіщання Полїтики, вона складалась переважно з історичних і взагалї наукових творів (рукописних і друкованих) і в більшости своїй в мовах — латинській, польській і французькій. Ось якими книжками і авторами цікавить ся, наприкл. сам Полїтика: Кадлубек, Длуґош, Rudawscii Annales, Piaseccii Chronicon, Starowolscii Tractatus tres i Eques Polonus, Regewolscii Sistema Chronologicus (?), Pastorii Historia Polona plenior, Твардовского Wojna domowa, Kochovii Annales Poloniae Climacteres, Сарницкий, Оріховский, Коялович, Кобержицкий, і иньші (ст. 83, 84, 176). І він і брат його Григорий цікавлять ся всїм тим, що дотичить, як кажуть вони, początku kozaczyny (ст. 206). В своїх листах до сина у Витебськ Полїтика каже йому купувати книжки, що трактують про початки козацтва, а коли се буде дорого дуже коштувати або з якої иньшої причини не можна буде їх набути, то аби відписував з них всї ті уступи, що дотичуть історії України (ст. 74).

Цікавість до історії краю родинного між иньшим побуджувалась ще й тим патріотичним невдоволеннєм, що з поводу надужить московського уряду (походи — ст. 105, податки, підводи — ст. 118: „Полкова лубенська канцелярия надала на місце моє правителем Ходоровського, сей бестия такі робить обиди нашим людям і податками і підводами, що коли не спекаємось сього правителя, то в нас під сей войовничий час і людей не лишить ся в селї") і занедбання давних прав України, обіймало українську громаду і нарештї виявилось активним протестом шляхецтва: року 1764 шляхецтво внесло поданнє царицї Катеринї, де просило відновлення занедбаних прав і привілеїв України, але за три роки невдоволеннє се було виявлено ще повнїйше і характернїйше при виборі депутатів до „коммиссиї для сочиненія новаго уложенія". Гр. Полїтика, вибраний від шляхецтва Лубенського полку депутатом до сїєї комісиї, підняв ся зібрати до купи і представити всї кривди, заподїяні Українї московським урядом, вказавши рівночасної на засоби їх усунення, що він і виконав в своїм „Возраженіи" на „Наставленіе Малороссійской Коллегіи". Зазначивши у вступі факт „добровольнаго Малыя Россіи соединенія" з умовою „что бъ ей содержаной быть на всѣхъ тѣхъ основаніяхъ, на которыхъ она была подъ Польшею", на що й призволяли попередні московські царі і при нагодах кількоразово запевняли словами „А Мы васъ всегда будемъ сохранять при прежнихъ вашихъ правахъ, привилегіяхъ и вольностяхъ, и въ томъ бы вамъ на нашу Государскую

милость быть благонадежнымъ". Патріотичний запал як самого Полїтики так і значної части громади певно був не малий, коли з поміж знайомих Полїтики знайшлись люде, що завважили своїм обовязком повстримати й охолодити його в палкім завзятю. Андрій Милорадович так писав до нього з Вишеньок: „А вислухайте про те ж моєї поради – не подавати меча розлюченим: ваше імя, маєток, немолоді літа хай повздержать вас від патріотичного запалу („патріотической горячности"), що часом не до шмиги. Не гадайте собі, що б в Глухові однаково з вами думали. Не всьому віри ймїть, що б до лиха не довело. Залишім діла, що сама доля керує ними".

Але і в сім полїтичнім протестї шляхти головнійшими мотивами являєть ся занедбаннє прав і привілеїв не так всієї України in corpore, як переважно, одної части її суспільности — шляхецтва. Правда, подекуди автор „Возраженія" ніби то обстає і за інтересами селян, так на прикл. він противить ся обложенню селян „подушними" податками, але ж в істотї річи він се робить з своєї ж власної користи, бо, як каже, селяне можуть тодї покинути край, повтїкати в Польщу і за границю. Дбаючи навіть про автономію краю, П., як представник шляхецтва бажав, властиво, аристократичної автономії під шляхецькою кермою, чому найлїпшим доказом служать такі слова: „ему (шляхецтву) послѣ Высочайшей власти должно принадлежать все правленіе дѣлъ въ Малороссіи", а власне: „право устанавливать, отмѣнять и поправлять свои законы и просить государя о поддержаніи оныхъ". Сї погляди виходили з самого нутра шляхетського житя: ми бачили прояви тих тенденций в щоденнім житю, в листах Полїтики. Звязок з народом був порваний, а з тим і всї протести української шляхти не вийшли за межі нїкому не страшної шляхетської фронди.

М. Ворониий.

Dr. Bronisław Dembiński. Tajna misya Ukraińca w Berlinie w r. 1791 (відбитка з „Przegląd-y Polsk-ogo", 1896, III), Краків, 1896, стор. 15.

Уряд московський консеквентно, особливо від Петра Великого, змагає до знесеня автономії України, застереженої єї угодою Б. Хмельницкого. Змагання сесї доходять до кульмінацийної точки за Катерини II, що в 1764 р. зносить уряд гетьманський, управу України поручаючи „малоросийській коллеґії", в котрій перевагу дає российським військовим, р. 1775 зносить Січ, а вкінци і війська козацькі переміняє в реґулярні полки.

Невважаючи однак на рішучі заходи не вдалось урядови російському позбавити суспільність українську змагань до повороту автономії,

навпаки — змагання уряду мусіли викликати реакцию, треба лише було догідної пори, щоб она могла об'явитись в цілій своїй силї.

Таку нагоду подала сама Катерина II завзиваючи в грудню 1766 народи держави до вибору депутатів до „Комісиї уложенія" і до предложення через них своїх бажань. Невважаючи на урядову пресию до сих наказів українських дісталось богато противного нівелїзацийній полїтицї державній. Бачимо се особливо в наказах шляхти, що в тім руху перед вели. Загальною чертою тих наказів є почуте окремности народу українського в російській державі, і жадане приверненя і потвердженя давних прав і привилеїв народу українського, застережених єму пунктами Богдана. Шляхта жадає вільного вибору гетьмана разом з козацтвом, жадає управи, обраної з своїх людей вільними голосами і суду на підставі своїх прав. Меньш-більш такі також жадання козацькі, розумієсь з виключеннєм специяльних постулятів. Козацтво взагалї жадає привернення цілого давного устрою України з виборним гетьманом і старшиною і з давними правами. Духовеньство не мало своїх заступників в комісиї, однакож в пунктах предложених ним синодови жадає автономії в сфері церковної управи. Так три найсильнїйші економічно і можна сказати — найбільш тямучі стани жадають привернення автономії України. Міщаньство, що також мало своїх заступників в комісиї, не проявило таких змагань: оно пригнетене адміністрациєю козацькою і слабе материяльно, дбало лише про свої економічні інтереси, однак автономічним змаганням других станів не противилось, навпаки депутати міщаньскі прилучились до їх прошеня за привернення автономії України, предложеного Катерині II. Селяньство не було покликане до уділу в комісиї, тож не могло заявити своїх бажань.

Анальоґічним проявом тих самих тенденций вже при кінцї XVIII в. служить посольство одного з визначнїйших членів української інтеліґенциї — Капниста до Берлїна в 1791 р., що мало метою з'єднати Українї поміч, на випадок повстання против Росиї. Відомість про се подав проф. Дембіньский на підставі документів найдених ним в тайнім берлїнськім архиві — в згаданій висше розвідцї: Tajna misya Ukrainca w Berlinie 1791 r.[1]).

Автор починає від погляду на полїтичну ситуацию Европи. Рік 1791 — то час напружених відносин полїтичних між Прусиєю та Росиєю. Прусия занепокоєна побідами Росиї над Турциєю, хотїла робити дорогою дипльоматичною в користь Турциї, але Катерина II інтервенциї не приняла, не думаючи нїчого уступити з своїх жадань. Звідси росло роз'-

[1]) Про се була вже, на підставі реферата проф. Дембіньского, подана звістка в Записках т. IX, Miscellanea.

єднаннє між обома дворами, могло дійти до війни, і дійсно Прусия розпочала заходи против Росиї, в полученю з Анґлією. Ішло до війни. З початком марта Фридрих Вільгельм II власноручним письмом повідомив султана Селіма III, що має намір розпочати з Росиєю війну, чекає лише, аби фльота анґлійська з'явилась на Балтийськім морі для оборони приморських провінций. Султан мав в цьвітню вислати армію над Дунай. З початком цьвітня Анґлія запевнила Прусию, що незабаром почне війну, як що Росия не зречесь набутків турецьких.

В такій порі догідній, під конець цьвітня 1791 р., приїхав до Берліна шляхтич з України просячи тайної авдиєнциї у міністра пруского Герцберґа. На авдиєнциї в своїм і імени своїх краян — як запевняв — представив недолю України, пригнетеної Росиєю: козакам відобрано привилеї, против їх волї перетворено їх в полки кавалєриї (28 полків по 800 люду), тим часом як они бажають повороту до „давньої конституциї козацької". Українцї, тими кривдами „доведені до останньої розпуки", питають, „чи на випадок війни можуть числити на протекцию", бо в такім разї будуть старати ся скинути ярмо московське (ils tacheroient de secouer le joug Russien — c. 6). Міністр не дав рішучої відповіди, сказав, що війни ще нема, а коли до неї дійде, то тодї річею України буде застановитись над тим, що має вчинити, щоби зажадати помочи пруської і єї одержати.

Міністр отжеж помочи не обіцяв, але і не відобрав надії на неї, противно — одержанє єї поставив в залежність від становища самої України.

Король пруський похвалив поступованє свого міністра, він думав, що доперва коли війна буде виповіджена, треба буде побачити, чи земляки посла мають намір поступати так, як запевняють.

Тілько знає автор про місию Капниста в Берлїнї і взагалї про всю тоту справу, з переписки міністра Герцберґа з королем в тій справі. Послом українців — як справедливо вказує проф. Дембіньский — був В а с и л ь К а п н и с т, від 1785 р. маршалок шляхти київської ґубернії. Сам він належав до найбільш тямучих людей України, перейнятих почутєм несправедливости сучасного укладу суспільного; на думку проф. Д. — він дійсно міг згадане порученє дістати від шляхти і стануть взагалї на чолї заходів против Росиї. Закид, що міг то бути емісар уряду росийського, на думку проф. Д., відпадає, коли розважимо, що уряд мав багато иньших способів провідати пляни Прусиї і що просто неполїтично і небезпечно було би в хвили такого напруження вказувати ворогови на свою слабу сторону. Мусимо проте за автором приняти, що місия Капниста була щира, хоч зістає питаннє — як широкі були ті круги, що їх речником виступав Капнист, і о скільки серіозні були їх пляни боротьби

з Росиєю. У всякім разї знаємо, що се до нїчого не довело, бо в коротцї змінилась також і ситуация полїтична, що такому рухови могла помочи: до війни між Росиєю та Прусиєю не дійшло, обі держави в коротцї зближують ся і з'єднують ся тїсно до спільної акциї полїтичної.

Як на місию Капниста задивлятись: чи ідучи за автором, уважати її за доказ задуманого шляхтою українською бунту против Москви, чи уважати її за дїло горстки людей або роботу фантасти-поета, нинї — при цїлковитім браку иньших жерел крім згаданих документів тайного архиву берлїньского, — годї рішити.

В кождім разї безпечно і найобережнїйший мусить приняти місию Капниста, яко ще оден доказ істнованя при кінци XVIII в. живого руху автономічного на Українї. Що він жив і пережив XVIII в., на се маємо сьвідоцтво в „Замѣчаніяхъ до Малой Россіи принадлежащихъ", що дають образ України з кінця XVIII і поч. XIX в., змальований незвісним автором, рішучо неприхильним давним порядкам України. Між иньшим автор пише, що є ще на Українї такі „неблагомыслящіе и козацкимъ запорожскимъ духомъ напоенные люде", що бажають неподїльности України і „толкуютъ о малороссійскихъ привилеяхъ и правахъ и сожалѣя о ихъ упадкѣ, желаютъ, чтобы просить у престола ихъ возстановленія"; очевидно, до їх катеґориї належав і Капнист. *Д. Коренець.*

Подольскіе Архипастыри, Къ столѣтію учрежденія Подольской епархіи (відбитка з VIII випуска „Трудів Подольського епархіяльного исторично-статистичного комитета"), Камінець, 1895, стор. 194.

12 квітня 1895 р. минуло сто років з часу заснования самостійної Брацлавсько-Подільської православної епархиї. Сей ювилей справлено в Каменцї з особливою помпою, а на память його межи иньшим видано й сей ювилейний збірник. Книжка має своєю метою „на границї двох — минулого та сього — віків житя подільської епархиї вистежити історичний розвій свого житя, що виявив ся в розвитку та в впорядкованню адміністрацийних та просьвітних інституций епархиї, а також у розвитку релїґійної самосьвідомости руської людности та зміцненню в нїм православної віри та моралї. Але як особиста воля архипастирів, що стояли на чолї духовної управи, мала важне значіннє в розвої подій, давала їм такий чи иньший напрям і таким чином безперечно впливала на житє епархиї протягом минулого столїтя, то автор і стараєть ся вказати головні риси в характері владик та їх сьвятительські працї й добрі вчинки на користь рідного краю та на славу православя на Подїлю, і взагалї довести, як під їх владичним кермуваннєм пройшло релїґійне житє подільської епархиї за минуле столїтє, з 1795 до 1895 р." (ст. 7). Праця

що відповіла б сїй проґрамі, справді мала б важне значіннє для культурної історий Поділя. Та, на жаль, так ніби ясно та виразно поставлена задача далеко не виконана в отсїм „ювилейнім збірнику“. Обсяг та вартість праці, що лежить перед нами, далеко не відповідає наміченій тут меті.

Книжка складаєть ся з двох частин, що до того належать і двом ріжним авторам. Перша, далеко більша (ст. 1—160), присьвячена діяльности владик подільських. Тут перш за все читачеви предложено наче б то якийсь вступ (ст. 1 – 7), де після коротенької історичної чи швидче актової справки до питання про заснованнє на Поділю православної епископської катедри, подаєть ся катальоґ 15 подільських архиєреїв. Автор звертає тут увагу на те, що „більшість з них люди відомі в церковній істориї (росийської) вітчини“. Се дає авторови привід догадуватись, що, очевидячки, „протягом минулого столїтя в більшости випадків на подільську епархию посилано видатнїйших владик“.

Подані далї в окремих біоґрафіях історичні факти мають, очевидячки, метою ствердити ту думку, що більшість подільських архиєреїв минулого столїтя все відповідала висотї свого становища. Така мета, яку автор, видко, запопадливо стежить у сїх нарисах, безперечно відсовує на другий плян намічену автором у передмові більш широку задачу чи певнїйше — обмежує її узькими рамками чисто біоґрафічного оповідання, надаючи через се історичним діячам надзвичайно блїдий та сухий характер. Ранїйша обіцянка автора книжки „взагалї показати, як під їх (се б то архиєреїв подільських) владичним кермуваннєм проминуло релїґійне житє подільської епархиї за минулі сто років“, в самому викладї історичному неначе забута.

З самого оповідання про житє та діяльність подільських архиєреїв не видко, щоб вони, з невеликими вийнятками, щиро присьвячували себе Поділю, справдї сердечно переймали ся його духовними інтересами. Більшости їх, прирожденним Великоросам, як каже автор про одного з них — Ксенофонта Троепольского, що попав на Поділє, 20 років правивши володимирською епархиєю, „мало могла подобатись подільська епархия, де їм на кожньому кроцї доводило ся бачити Польщу та католицизм, що вражали їх, як нових людей, почутєм своєї сили, пишностию та величностию своїх костелів та каплиць, блеском та пихою ксьондзів, тодї як православє скрізь з'являло ся загнаним, приголомшеним убожеством старих негарних церков, бідністю церковників, нужденним та безутїшним становищем вірних православних“ (ст. 22). Послані урядом у сю чужу для них країну, примушені жити серед дуже неприхильних для православя умов, не звязані з порученою їм паствою нїякими близькими прирожденними звязками, архиєреї не могли цїлком полюбити сю паству, не

вважаючи на все бідолашне становище її, і порядкували тут скорше як урядники, що видають свої постанови пропонують певні заходи, ніж як справжні пастирі, що щиро відкликають ся на добре відомі їм потреби парафіян. Але як не єсть, а й серед подільських владик можна побачити і визначних діячів, що віддали щиро себе подільській епархиї. Варта особливої уваги особа першого подільського архиєрея Іоаникия (Ничипоровича Полонського), волинянина родом, що добре знав потреби країни, любив сей край і майже чверть віку (1795—1819 р.) керував епархиєю за найтруднійших обставин, а також Кирила (Москвича родом), що за 11 років керування Поділєм встиг полюбити сей край щиро і багато зробити задля нього. З особливою увагою автор книжки зупиняєть ся на діяльности двох останнїх архиєреїв подільських: Доната (Соколова-Бобинского) та сучасного Дмитра (Самбікіна), що зазначив свою діяльність збереженнєм памяток старовини (з його ініцият ви засновано в Камінції „древнехранилище“ епархияльне).

Друга частина, далеко меньша обсягом (160—180 ст.), зладжена сьвящ. В. Якубовичом, представляє пробу історії подільського вікарията, яку теж ледви чи можна назвати щасливою. І тут, перш за все, подаєть ся актова справка про заснованнє вікарията на Поділю, а потім ідуть коротенькі біоґрафії подільських вікарних (суфраґанів) архиєреїв. Оповідання про їх житє та діяльність часом доходять до 10 стрічок і наводять на гадку, що сї архиєреї нїчого особливого не зробили задля подільської епархиї; догадка ся стверджуєть ся, як пригадати, що часто вікариї подільські носили тільки сей титул, а самі зовсїм і не показували ся на своїх катедрах, перебуваючи в столицях та иньших містах (як у Київі). Очевидячки, що висший уряд маловажив ту мету, за для якої еп. Кирил клопотав про заснованнє на Поділю вікарията. Одначе можна було б сказати далеко більше напр. про таку сьвітлу особу як Йосип Баженов; він пробув, правда, на Поділю коло року, але й за такий короткий час він з'умів придбати щиру й загальну любов від усїх, хто тільки бачив і чув його; майже усї мешканцї Камінця памятають єго сердечні проповіди й з щирим жалем провожали до могили.

Про всю взагалї книжку треба сказати, що з неї не можна скласти собі докладного й ясного виображення про житє Поділя і навіть про діяльність його владик. Для сього сїй книжцї бракує чисто наукової історичної об'єктивности, а тим більше ще критичних відносин до описаних тут подій. Оповіданнє представляє з себе нанизуваннє неосьвітлених як слїд, критично неперевірених фактів, узятих навіть готовими з такого, не завсїди об'єктивного джерела, як місцеві „Епархияльні Відомости“. Через се і в характеристицї епископів підкреслено риси не головні, а може випадкові, тільки більш придатні для загального тону

книжки. За для того характеристика приймає навіть трохи стереотипову форму. Кожний з епископів визначаєть ся, як не строгостию сполученою з милостию, то надзвичайною добротою, то смиріннєм та кротістю, то силою та властию сполученою з мудрою огдядностию...“ Зістаєть ся враження наче-б то від читання „Жития сьвятих“.

При кінцї скажемо, що в „ювилейнім збірнику“ слїд було зачипити й діяльність иньших осіб, що чи так чи инакше а впливали на внутрішний розвиток епархиї.

До книжки додано 15 доволї добрих фототипий з портретів подільських епископів, що керували епархиєю. Треба сказати ще, що ся книжка навіть і зверхним виглядом не відповідає своїй метї — дати памятку про ювилей подільської епархиї і не робить враження ювилейного збірника з їх звичайним роскішним виглядом. *М.*

Празднованіе столѣтія Подольской епархіи, Камінець, 1895, ст. 234.

12 квітня р. 1895 минуло сто років з того часу, як з наказу царицї Катерини II з 12 квітня р. 1795 засновано на Подїлю православну епархию. З сього приводу усе подільське духовенство, з ініциятиви подільського епархиялього історично статистичного комітету, ухвалило справити столїтний ювилей заснования катедри на Подїлю. Саме сьвяткованнє за проханнєм владики Дмитра перенесено з 12 квітня на 13 мая, бо у сей день минуло теж 100 років з того часу, як висьвячено першого епископа на брацлавсько-подільську катедру (ст. 1—4). Описи всїх сих сьвяткувань, що відбули ся в самому Камінцї 13—15 мая р. 1895 та й по ріжних місцях епархиї коло того часу чи ранїйше — підчас подорожі владики Дмитра по епархиї — й присьвячена ся книжка що представляє з себе зібрані до купи описання ювилейних сьвяткувань попереду надруковані в „Подільських епархияльних Відомостях“ за 1895 рік.

Опись ювилейних сьвят починаєть ся описею зборів в справі урочистого сьвяткування ювилея (ст. 1—4). Потім йде опись самих сьвят, що відбули ся в Брацлаві та Шаргородї 12 та 19 квітня, се б то тодї, як приїздив у сї міста еп. Димитрий (ст. 5—37), у Каменцї 13, 14 та 15 мая (38—86) та сьвятковань по иньших місцях Поділя, про які надіслано відомости до редакциї „Епарх Відом.“. Тут же уміщено казання, виголошені 14 мая, і промови.

Книжка ся представляє з себе офіцияльний збірник з напрямком релїґійного та полїтичного „об'единеня“. Усї промови, адреси та повитання присьвячені з'ясованню того упадку та лихолїтия, яке терпіла Подільська земля до заснования у нїй самостійної катедри з одного боку,

а з другого — тих добрих наслїдків, які принесло відкрите самостійної катедри. Більшість промов виголосив сам голова сьвятковань — еп. Димитрий, останнїй в однїй з своїх промов, виголошенїй 11 квітня у Брацлаві пробує з самих назв: „Брацлав“, та иньших міст („Тиврів“ та „Торков“) довести ту думку, що найдавнїйші мешканцї брацлавщини на Поділю були нестеменно славяне, й що вони були християнами. Дуже шкода, що в сих промовах стрічають ся й такі місця, які можуть поставити у ніякове становище читача, що хоч трохи знає історию. Ось наприклад на стор. 13 читаємо: „народи, що через ріжні причини змінили віру своїх батьків, або счезли з сьвіту, або недалекі від того. Візьмемо за зразок „єдинокровних братів-поляків“. Поки вони держались православя, истиної віри, до того часу й країна їх була сильною й могутньою державою. Але що стало ся з Польщею, як вони проміняли свою истину віру на латиньство? Де тепер ся загониста держава?“

М.

О. Фотинскій — Іоанъ Красовскій, уніатскій архіепископъ полоцкій и луцкій. Почаїв, 1894, ст. 9.

Автор сеї розвідки, застановляючись над приверненнєм унїятів на православє, доходить до думки, що причина того лежала в традициї народнїй і в діяльности достойників унїятської церкви. До таких, на думку автора, належав архиепископ полоцький Лисовський і його наступник Іван Красовський.

Унїя в кінцї минулого столїтя мала головних апольоґетів в златиньщених і ополячених Василиянах, яким подобала ся незалежність монастирів католицьких. І тому то постійно з них вибирані достойники унїятські (церков унїятська була під управою римсько-католицької колеґії) старались як найбільше зблизити свої церковні обряди з латиньськими. Реакцию на тому пунктї повели оба згадані архиепископи.

Красовський почав кариєру свою після укінчення теольоґічних наук вступом в секретарство Лисовського (1798). В коротцї став архипресвитером і на тім становищи вислав єго архиепископ в Петербург в справі реформи відносин унїятської церкви. По довгих заходах вийшов указ з р. 1805, що засновував при римсько-католицькій колеґії окремий 2-ий департамент для справ греко-унїятських, і то фондами василіянського полоцького монастиря. Після переїзду Лисовського до Петербурга був Красовський адмінїстратором полоцької епархиї і тут старав ся привернути давну форму церковну. Іменований р. 1807 першим асесором 2-го департаменту духовної колеґії він перепровадив реформу Василіян, деякі монастирі закрито, латинникам заказано вступати в ченцї, заведено школи і т. д. По смерти Лисовського, Красовський був іменований архи-

епископом полоцьким (1811). На тім становищу розвинув ще успішнїйшу дїяльність коло чистоти обряду (завів наново іконостаси, дяків, викинув орґани, монстранциї і т. н.) Такою реформою наробив собі багато ворогів, що найшли звичайну дорогу — доносу. До ворогів Красовського зачисляв ся також кн. А. Ґолїцин, хоч з иньших причин, а се тому, що К—ий не прилучав ся до його релїґійного містицизму. Два рази переводжено суворе слїдство против нього, одначе закидів не доказано. Р. 1822 задля слабого здоровля перейшов на катедру луцьку, де й умер р. 1824, до смерти трудячись у визначенім напрямі. Умер нагло; вороги його казали, що з піяньства — иньші приписували причину смерти почаївським Василиянам, що мали його отруїти.

Дїяльність К—ого, думає автор, полекшила справу повороту руського народу до православної віри, без неї годї б було довершити Сїмашкови того, що зробив, хоч К—ий ледви був згодив ся на такі наслідки його дїяльности, а се з причини доґматичної. Наклін К—ого до піятики оправдує автор його шляхотським походженем. *С. Т.*

В. Горленко — Живописецъ малороссійской старины (Русскій Архивъ, 1895, IV).

Автор бере на себе оборону лїтературної вартости російських оповідань і драматичних творів Квітки. Він аналїзує сї твори і приходить до виводу, що критика цїлком несправедливо дивить ся на лїтературну дїяльність Квітки на російській мові; і тут Квітка показав себе дуже гарним й вірним маляром тогочасного житя. „Головатый“, „Панна Сотниковна“, „Преданія о Гаркушѣ“ характеризують українське житє в ті часи, коли героїчну, патриярхальну, стародавню епоху заступала нова.

Ширше застановляєть ся д. Горленко на Панї Халявськім й комедиї „Дворянскіе выборы“. Квітка попсував Пана Халявського тим, що хотїв карикатурою сьмішити публїку, що не мала критичного почутя до лїтератури й не вміла зрозуміти талановитого утвору. Але все ж таки й Пан Халявський дуже цїкавий тим, що дає характеристику житя й духовного розвою полкової старшини в останнї часи гетьманщини. Опись бенькету д. Горленко зазначає, як дуже реальний епізод.

„Дворянскіе выборы“ (I і II) малюють дуже сумними й темними фарбами провінцияльне місцеве суспільство. Всї вони хапуги, що дбають тільки про свою користь, еґоїсти і зовсїм не мають почутя права. Тільки один привід істнує для піднесення такого низького суспільного стану — загальна осьвіта.

Але все ж таки і в такім суспільстві були чесні, осьвічені люде, що мали лїпший погляд на житє, що дбали користь не особисту, а про користь народа й суспільства; такі то були Каразини, Чепи, Полетики,

Ломиковськи... Квітка, хоч і не дуже часто, сам стрічав їх в тогочаснім суспільстві, знав їх погляди й бажання, і через те добрі, ідеальні типи його оповідань не деревяні, мляві маріонетки без житя. Цікаво, що Квітка виводить з такими лїпшими поглядами і бажаннєм дїяльности на користь иньших — інститутоκ; се зовсїм натурально, каже д. Горленко, як ми згадаємо, що Квітка більш значіння давав інститутській системі виховання й осьвіти жінок, сам дбав про заснованнє в Харькові інститута, й його жінка А. Вульф, що мала такий великий вплив на свого чоловіка, теж була вихованка інституту. *О. Г—ий.*

В. Дунинъ-Марцинкевичъ и его поэма „Тарасъ на Парнасѣ", очеркъ изъ исторіи бѣлорусской этнографіи М. Довнара Запольскаго, Витебськ, 1896, ст. 22.

Лїтературний народний рух білоруський, що почав ся в першій половинї сего віку, цікавий нам і симпатичний по своїй анальоґії з нашими лїтературними стремлїнями, але мало знаний ширшій громадї, бо звертав на себе увагу лише в лїтературі етноґрафічній. Тим більше пожадані видання подібні до сього.

Д. Довнар-Запольский в згаданій брошурі подає коротенький огляд історії сїєї маленької народньої лїтератури Білорусинів і говорить ширше про одного з виднїйших єї діячів Дуніна Марцїнкевича (1807+1884). Виросши в кругах польських, Марцїнкевич не остав ся лиш при етноґрафічних симпатиях і інтересах до Білоруси як иньші єго земляки лїтерати, але почуваючи себе Білорусином, бажав послужити самому білоруському народови своїми писаннями, де старавсь розбудити симпатию панів до селянина, виставляючи в яснім сьвітлї єго чесноти і високу моральність, а ідеалом єго було визволенє селян з кріпацтва. Перші свої твори на білоруські теми як: Hapon, Wieczornice він писав мішаючи польське з білоруським. Дальші свої працї став писати по білоруськи; в них він з великою симпатиєю малює білоруського селянина, єго житє, недостатки, співчуває єму в єго бідах.

В згаданій брошурі видруковано перший раз віршик Марцїнкевича, написаний 1860 р. і підписаний псевдонімом Наум, де він описує тяжкий передновок на весну, і „Тарас на Парнасї", поема також до тепер в цїлости не друкована, але знана добре в цїлій Білоруси з рукописей, хоч з ріжними помилками.

Поет описує тут сатирично, як лїсник Тарас, добрий і вірний своїм панам слуга одного дня вийшовши дуже раненько в лїс заблукав ся і зайшов на Парнас; тут бачив Тарас житє богів, як вони заходились коло всякої роботи цїлий день, а вечером засїдали бенькетувати, а також і цікаве видовище, як юрба дрібних писателїв з трудом, в потї чола

дерлась на Парнас, коли великі поети як Міцкевич, Кохановский, Гоголь і Пушкін легко і скоро на Парнас виходять, а юрба їм з дороги уступає. Д. Запольский замічає, що Марцїнкевич тою своєю поемою хотів сотворити білоруську Енеїду — і дїйсно „Тарас на Парнасї" дуже нагадує нашу Енеїду, особливо в описуванню богів, натомість треба зазначити, що загальний народолюбний напрям Марцїнкевича в сїй пєсї видатно не виступає. На взірець, для порівнання з Енеїдою, наводимо уривок:

Якъ са ўсяго сабрались неба
Баги, насѣли ўкругъ стала,
Тагды патравы зъ печы Геба
Давацъ да столу начала.
Ўперадъ паставили капусту,
Патомъ са шкварками кулешъ,
На малаццѣ крупеню густу —
Даюць ў волю, толька ѣшь, —
Изъ пастаялки сыръ студзёны,
А зъ каши масло такъ цякло!
Да и гусяцины пячонай
Ў волю ўсимъ багам было.
А якъ ўнясли на столъ каўбасы,
Блины аўсяны ў рашацѣ, —
Ажъ слинка пацякла ў Тараса
И забурчала ў живацѣ!
Баги гарэлку пиць начали,
Наливуку проста такъ и льюць,
Падпиўшы пѣсни заспѣвали, —
Такъ, якъ ў карчмѣ пяюць.

Г—а.

Фаминцынъ — Богиня весны и смерти въ пѣсняхъ и обрядахъ славянъ (Вѣстникъ Европы, 1895, VI с. 675—700, VII с. 134—155).

— Древне-арійскіе и древне-семитскіе элементы въ обычаяхъ, обрядахъ, вѣрованіяхъ и культѣ Славянъ (Этнографическое Обозрѣніе, 1895, II с. 1- 48).

Мит про Персефону-Кору був, як відомо, одним з найбільш оброблених і росповсюджених в давнїй Грециї; про сей мит згадуєть ся вже в гімнї до Деметри „Гомера"; ми маємо звістки, що культ Персефони був в Беотиї, на Елевзинї й в Сицилїї. Згадаємо коротенько в двох словах його зміст: Кору, доньку Деметри й Зевса, викрав Гадес, біг підземельного царства, й одружив ся з нею; як жінка Гадеса, вона стала

Персефоною — царицею страшного підземельного царства й пановала над душами мерців. Але після нарікань Деметри Зевс постановив, щоб Персефона-Кора частину кожного року перебувала з материю, а другу частину в підземельнім царстві з чоловіком. В головних своїх моментах мит має загально-арийський ґрунт: се символізация в образї Персефони житя природи, що кожну осїнь вмирає й кожну весну знов оживає, символ природи родючої й завмерлої.

Д. Фамінцин з вишзгаданої статї наводить анальоґії до сього грецького вірування з грецької митольоґії. Тільки один литовський мит про Круміну й Ніолу (автор одначе приводить його з досить каламутного джерела — з Нарбута) має повну анальоґію в усїх головних моментах; у славянських народів (судячи по пережиткам в обрядах і піснях) ми не маємо анальоґії подвійности образа Персефони-Кори. Автор вилучає з грецького миту його головні моменти й шукає анальоґії до кожного з них; але се трохи небезпечно — в такім разї можна знайти детальні анальоґії там, де зовсїм не буде анальоґії в цїлости. На приклад — дуже звісний митольоґічний образ Купала може представити анальоґію в двох напрямах, і така подвійність лишаєть ся й в порівнаннях д. Фамінцина: на підставі таких пісень, де виступають Купалночка й її донька („Купалночка, де твоя дочка?“, „у Купалночки три дочки“...) автор бачить в Купалї анальоґію до Персефони, чи до Деметри, а потім Купало з'являєть ся в ролї Гадеса. Поодинокі піснї мають анальоґію з ріжними моментами мита, але з загальним змістом мита не гармонїзують.

Анальоґія д. Фамінцина цїлком справедлива для порівняння з Корою — донькою Деметри, що живе частину року під землею, а другу з матерю на землї, — символом житя природи; таке віруваннє дїйсно істнувало й пережитки його маємо в весняних і купальних піснях і в таких обрядах, як стріча й проводи Весни. Але з доводами автора про істнуваннє анальоґії в другому моментї миту — Кора в ролї Персефони, цариці підземельного царства й смерти — можна й не згодитись. Правда, д. Фамінцин каже, що в декотрих піснях богиня Смерти (Марена, Смертоноска) стає богинею Весни чи Лїта під живущим впливом води (купання чи обмивання); нотує автор і те, що иноді проводи зими (Смерти) й стріча Весни безпосередно звязані між собою — але все ж таки в більшости пісень ми бачимо, що Смерть (Зима) й Весна (Лїто) два цїлком осібні образи, й може бути велика непевність що до такої їх ідентичности, яку бачимо в грецькім митї про Персефону-Кору.

О. Г—ий.

Друга статя того ж автора поділяєть ся на дві частини: в першій він слїдить за анальоґіями славянських звичаїв і вірувань з віруваннями античними, семитськими, іранськими, в другій (ст. 31-48) специяльно

слідить за паралєлями що до культа балтийських Славян; по вступних увагах про поганські пережитки в сучаснім житю Славян, особливо східних і південних, він далї переходить поодинокі анальоґічні явища: обрядові огнї, жива вода, амулєти, червона нитка, кров і мясо жертвенних зьвірят, поминки, перебирання, початки і останки овочів, киданнє жертви з високости, коровяча моч і гній; паралєлї подають ся часом дальші, часом справдї виразні, і того рода звід їх має безперечну цікавість; на жаль, автор не вказує джерел своїх (що завсїди треба знати, щоб судити за певність факта), а друге він часом наводить поміж славянськими чужі звичаї (напр. ст. 12 — виступають Ести, ст. 26 — звістки про Скитів і оповіданнє житія Костянтина Муромського — правдоподібно, про людність финську). Розумієть ся з сих анальоґій виводити якийсь ґенетичний звязок ще не можна, бо подібні анальоґії на подібних степенях культури можна найти у народів цілком чужих. Автор сам признає се (на ст. 8), але культ Славян балтийських хоче він виводити з впливів семітських і малоазийських; вивести сей вплив (від якихсь попередників Славян на тих місцях) обіцяє він в дальшій статї. *М. Г.*

М. Зубрицкий — Село Кіндратів (турецького пов.) (Житє і Слово, 1895, т. IV, ст. 104—112, 216—230).

Не багато єсть у нас таких сїл, щоб можна документами осьвітити їх початок і найдавнїйші відносини суспільно правні. Місцеві документи майже нїде не переховались, хиба в селах з людностю шляхотською. До таких саме сїл належить село Кіндратів, в повітї турецким самбірського округа. О. Зубрицький, будучи родом з того села, найшов межи родинними паперами два документи, що належать до того села. Єсть се грамота кор. Жиґмонта Августа з р. 1569, що потверджує заложеннє Кіндратова Яном Старжеховским, воєводою подільським, самбірським старостою, — і відпис згаданої грамоти канцеляриї королївської, разом з новим затвердженнєм кор. Яна Собєского з р. 1678; другий з них сильно попсований, але є відпис його в перекладї на мову польську і сей то переклад разом з першою грамотою подає тут о. Зубрицький в дословній копії.

Як знаємо, всї майже села давнїйшого округа самбірського були королївщинами, що опісля за Австриї перейшли на власність Камери. Зі згаданих документів бачимо, що до старости Старжеховского зголошуєть ся двох синів Мася (Mayss), солтиса сусїдного села Ясїнки, аби заложити село над потоками Кіндратовом і Єленицею. Їм відділює староста два лани, а третий на попівство; дає дозвіл на млин коловий, на коршму, з чого вони оба мають доходи і чинши відбирати, до того триднєвну в рік роботу до кошеня, орання і копаня, і третю частину доходів коро-

лївських. Будуть також держати трьох огородників по всї часи разом з наступниками. В затвердженю Собєского згадуєть ся уже за чотирьох солтисів з синами. Сей король розширює їх права: рубати дерева на будову і паливо в лїсах королївських, свобідно пасти вівцї, ловити для себе рибу, гнати горівку, ставити бровар, вільність від підвод, усяких робіт і всїх чиншів окрім звичайного річного.

По над се годї було щось більше сказати про Кіндратів. Тепер єсть тут коло 40 осель, а 300 душ. Перед 200 роками було (як каже переказ) лишень девять хат. Зі згаданих в другім документї родин удержалась ще одна — Клюнцак (Klânczko). (Масї, згадані в першій грамотї живуть і досї в Ясїнцї, що й зовесь Масьовою). На війтівстві сидїла завсїди дрібна шляхта, що зайшла з иньших сїл. Опинившись під панованєм Австриї зійшли вони до звичайного становища підданих, хоч покривджені часто подавали за се жалоби до самбірської економії, що то вони шляхта і лишень мають чинш платити. До йосифінської реформи був у Кіндратові окремий піп (опісля прилучено до Ясїнки, де й досї сьвященниками без перерви Ільницькі, що мали війтівство в Кіндратові). Шляхотська окремішність була вперед сильна, тепер починає шляхта мішатись з селянами. Стрій тепер однаковий. Доки Камера не попродала лїсів, доти добре жилось Кіндратівцям, випасали воли, корови, вівцї і кози по лїсах і рубали дерево де хотїли. Пізнїйше відміряно громадї 35 морґів лїса на паливо і пасовиско, а решту замкнули. Люде збіднїли. Ліс відділений на пасовиско вирубали і Жидам продали, а лїс на паливо також відпродано парохови. З вигляду, се люде ростом не великі, лиця більш округлі, як подовгасті, волосє темно русяве, подекуди чорне, або й червоне. Жидів нема цїлком у Кіндратові, був один і сей забрав ся у Ясїнку.

В дальших частях переходить о. Зубрицький до опису села Кіндратова з боку більше етноґрафічного. Починаєть ся описом будинків, на зверх, в серединї, хатньої обстанови, далї описуєть ся стрій, харч, а опісля хлїборобська праця, як сїнокоси, годівля овець, пасїки. Ся часть занадто специяльна, аби її можна коротким змістом передати, тому то й всїх, що близше сим інтересували ся б, відсилаємо до самої працї, з запевненнєм, що тут найдесь не один дуже цїкавий рис з житя-бутя нашого селянина. *С. Т.*

Н. Коробка — Восточная Волынь (Живая Старина 1895, I, ст. 28—45).

Автор кинувши коротенький нарис про минувшину Волини, згадує, що в східній його части козацтво не було знане: „Козак людности знаний тілько донський з нагайкою в руках, в ролї полицея, тому, каже

автор, і історичних дум там нема", хоть пізнїйше виразно заявлює, що записав думу про Нечая. Вправдї одна дума то небагато — але о скілько видко з дальше поданих материялів, автор загалом не много записав: що ж було б дивного, коли б серед тих записів трафилась лиш одна дума? У нас в Галичинї козацтво також не було знане, але проте трафляють ся думи про Нечая, Саву Чалого, Байду і ин.

По словам автора на Волини нема слова між народом на означенє своєї національности; не сильне в нього і почутє релїґійности; а що просьвіта стоїть там на дуже низькому ступеневи, тож маса населеня представляє собою „ужасающую картину нравственной безцвѣтности и безпомощности". Сього висказу автор одначе не підпирає жадними фактами, і не застановляєть ся, хто тому може бути винен. За те говорячи про здібність людности наводить такі куріози — бо інакше годї їх назвати: „Менї прийшлось стрітити мужика, що ходив на роботу з книжкою Толстого (якою ?), а вивчив ся німецької мови, аби прочитати Шілєра, що заінтересував його в перекладї. Приходило ся бачити парубка шіснайцять лїтнього, що зачитував ся книжками історичного змісту і знав на память не мало стихів Пушкіна". Мужик з книжкою на роботї певно снив ся авторови, бо як можна собі представити, щоби мужик косив, сапав, орав, молотив і т. д. а заразом читав? Чудесний і той мужик, що потрафить розуміти Шілєра, не знаючи істориї, мітольоґії і т. и.!

Що до мови дїлить автор східну часть Волиня на три полоси. Подїл той опирає головно на самозвукови „о". Спільною чертою всїх говорів уважає велику хиткість само- і співзвуків. „Кождий майже звук стараєсь перейти в сусїдний: ы в э, э в а, о в у і т. д. Подібно співзвуки: ж зближуєсь, а деколи переходить в з і на відворот; с переходить в ш, л в р і т. д. У всїх говорах є богато росизмів".

Згадавши про якість землї, лїси, наводить автор деякі обряди. По єго словам починаєсь рік в полудневій полосї колядьками (?) і щедрівками. Старинних колядок не чути там. „Масляниця проходить не замітно. На паску водять хороводи. Бабський великдень, русальний тиждень, великдень, — нїчим не замітні. Як в часї великого посту сьпівають веснянки, так в петрівку сьпівають петрівчані пісні. Купайло переховав ся досить добре, хоть що-раз більше щезає під подвійним напором духовеньства і поліциї з одної, а фабрично-мійської цивілїзациї з другої сторони. Рік кінчить ся ворожінєм в день Андрія і Катерини". — От і всьо про народний календар, хоч трудно собі подумати, щоби він лиш такий був, як д. Коробка представляє, тим більше що і про обряди, котрих всюди таке богацтво, він лиш тілько каже: „Весїльні обряди сповнюють ся сьвято, як і обряди при хрестинах, похоронах, будівлї хати, засїві".

З мітичних істот згадує д. К. лиш про „горобйового", що осїню, на Семена, мірить воробців міркою і вісїм бере собі, а девятого пускає, щоби тим способом спасти сьвіт від переповненя воробцями, та про русалки, що мають сидїти в житї. Про піснї каже тілько, що лїричні витїсняють ся що раз фабричними, зложеними зіпсованою мовою російською, з епічних знов знані лиш побутові. Лїрників богато, але они сьпівають лиш книжні унїятські піснї.

Дуже побіжно, недокладно, згадує ще д. К. про фізичний тип мешканцїв, про костюми, про побутові умови і про штунду. Характеристичне місце отсе: „Нїмцї не люблять ся з штундистами, однакож в селї Дашенцї, де на учителя приходської школи вложено обовязок слїдити за штундистами і доносити на них, останнї волять свої дїти посилати до нїмецької школи". Гарна школа, гарний й учитель — нема що казати.

Та хоч „нїмцї не люблять ся з штундистами", а „відносини межи мужиками і Нїмцями доходять до убийств, а причиною ворожнечі велика ріжниця в понятях про власність", д. К. побоюєсь, щоби загал людности не підляг онїмеччиню!

Звернувшись до иньших полос автор не зважає на те, що на многих місцях повторюєсь, лиш знов згадує про якість землї, фізичний тип, сьвітогляд народа, одїж і т. и., хоть про се можна було далеко лїпше на однім місци говорити порівнуючи, щоби читача не мучити. Що в сих двох полосах, середній і північній, єсть відмінним від того, про що була повисше мова, про те згадую ту коротко.

В середній полосї під новий рік засушують воробцїв, труть їх на порошок, змішують з зерном призначеним на засїв, а потім засївають поле. — В страстний четвер ґаздиня дому роздїває ся до нага і замітає віником докола хати і в серединї, щоби не плодились черваки, жаби і иньші такі сотворіня. — Описуючи північну полосу, автор каже: „17.000, 20.000 а навіть 60.000 десятин землї — такі тутешні маєтки. Маєток в 10.000 десятин уходить за маєток „середньої руки", в 3.000 маленький, а про такі як в 1.000, 700 десятин не говорють інакше, як з іронією". Та ґараз кілька слів низше сього каже: „Коротко сказавши, поміщичого ґаздівства ту нема, одиноким ґаздівством являєсь ту мужицтво". А ще низше: „Середня цифра мужичого надїлу в тій місцевости (коло Собичина) виносить коло 112 десятин". Що ту автор хотїв сказати, я не розумію.

Варто занотувати і такі вискази автора: „В загалї люде зводять кінцї з кінцями"; „З грішми люде не вміють обходити ся і їх в загалї в тій місцевости мало так, що не в кождім селї можна зміняти рубля, а про десять і говорити нїчого"; „Між Полїщуками подибують ся

типи малоруські" — як би Полїщуки не були „Малорусами" і як би автор не подавав на початку статї характеристики їх говору!

Про сьвітогляд Полїщука знає д. К. сказати тілько: „Сьвітогляд Полїщука такий, як Южанина (а треба зазначити, що д. К. не зовсїм повно представив сьвітогляд людности полудневої частини, щоби ми з порівнаня подібного могли набрати погляду на сьвітогляд Полїщука!), ріжниця лиш така, що у нього біднїйший запас образів, і багато представлень йому цїлковито не знайомі — та що в нього меньше скептицизма і що говорить зовсїм серьозно про такі речи, про які Українець говорить з іронїєю". От і всьо. Щож з того можна знати про сьвітогляд?

Коли додамо до того спостереження автора, що в ліричній поезиї Полїщуків находить ся декадентизм, дальше, ґенералїзованє деяких фактів і їх повторюваня, то й будемо мати повний образ його працї, та здаєсь, не дуже користний для нього. *В. Гнатюк.*

A. Dobrowolski — Lud Hrubieszowski (Lud, 1895).

Автор статї хоче схарактеризувати народ руський з околицї Грубешова. По вступі, що не належить властиво до річи, описує він ношу тамошних селян, що — як і в нас — швидко зміняєсь, вигляд сїл, загороди, хатню обставу; не робить сего однакож докладно, предмету дотикає зовсїм побіжно, поверховно, надто бавить ся в фантазию, що зовсїм розправі з обсягу етноґрафіі не відповідає. Опис хати з загатою, приміром, виглядає у него так: Tak opatrzona chałupa zdala ma pozór jakiegoś grzywiastego potwora, zwłaszcza o zmierzchu, kiedy oświetlone okienka wydają się ślepiami błyszczącemi pośród kudłów! Сей тон тягне ся через цїлу статю. Імена і уличні прозвища, які автор подає, поперекручувані на лад польський страшенно, так що для фільольоґа не мають жадної вартости. То само і з цитованнєм слів, зворотів і пісень. Се взагалї дивна поява; наші материяли етноґрафічні почали громадити Поляки (Залєский, Жеґота Паулї і иньш.) ще з початком трийцятих років; від того часу появлялись досить часто ріжні збірки і розвідки з обсягу етноґрафії ладжені Поляками, але анї одна з них, не виймаючи і Кольберґа — не має вартости фільольоґічної, бо українсько-руські слова в них поперекручувані; чи ж від тогди не було часу навчити ся сусїдної мови? — Дальше говорить автор про поживу, знахарство, віру в чортів (в вірованях тамошних чорти не сидять в хатї, бо образів боять ся), релїґійність, що сходить на індиферентизм, про понятя правні, моральність, супружества, смертність женщин — що перевисшає смертність мужчин, — про вихованє дїтий, про школу народну — що дуже низько стоїть — про танцї, забави, вкінци

описує весільний обряд і подає календар народний. Порушає отже всьо, що може нас цікавити, але як я вже сказав, так побіжно, що ціла праця набирає вигляду, неначе була би дуже коротеньким витягом з дуже великої розправи. Коли ще додам, що автор на многих місцях позваляє собі зовсім невідповідної іронії, особливо при описї деяких обрядів, то вийде з того, що праця не дає не тілько повної, але й неповної характеристики грубешівских селян. *В. Г.*

Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, кн. IX, К., 1895, ст. 64+222+192+58.

У відділї II, зпоміж научних праць поданих в цілости, заслугують згадки тут:

Замітки про маловвістні памятки південно-західно руського письма XVI—XVII в., О. Соболєвского. Автор звертає увагу на ті писаня релїґійного змісту, що були перекладані на мову народну, або й ориґінально на тійже мові писані. На їх досї за мало завважали історики лїтератури і дослїдники мови руської, хоча б повинні ставитись у першому рядї. Мова тут про вісім з них: 1) Псалтир Моск. Рум. Музея N 335, XVI в. Язик у нім український, розуміеть ся -- з богатою примішкою церковщини і полонїзмів[1]). Перекладано мабуть не з церковного ориґінала. Межи особливостями мови сеї памятки, окрім впливу білоруського (**е** зам. **ѣ**, **а** зам. **о**), добачуємо цїлком народні форми як: буд**е**, загын**е**, пышн**и**, 3 ос. замык**а**, выславл**я** і т. д. 2) Псалтир Моск. Рум. Музея N 1017, др. пол. XVII в. Переклад, на думку автора, зроблений з ориґіналу чеського або польського. Не багато тут церковщини і білорусизмів. 3) Толкований Псалтир Петер. Дух. Акад. л. 1—136. R. 1609 р. Попри церковщину стрічають ся чисті українїзми (казан**я**, встан**я**). 4) Збірник Моск. Синод. Бібл. N. 937, др. пол. XVI в. Зміст напряму антіпротестантського, в мові доволї церковщини попри признаки північних українських говорів (**у** зам. **о**). 5) Збірник Моск. Рум. Муз. N 2616, др. пол. XVI в. Мова майже цїлком свобідна від примішки церковно-славянського язика, зате доволї українїзмів (із насїн**я**м і ин.); полонїзми подибують ся також. 6) Збірник Моск. Рум. Муз. N 159, кінця XVI в. Мова майже чиста українська. 7) Збірник Моск. Рум. Музея N 373, XVII в. Мова українська з полонїзмами, як в иньших тодїшних памятках. 8) Александрия Моск. Рум. Музея N 1562, 1697 р. Мова близька до язика західно-руських документів XV—XVI в.,

[1]) Зауважимо тут, що автор перецїнює число сих останнїх, кладучи між них усї загальні прикмети мови галицької, волинської та подільської, які не стрічають ся в говорі українськім як; згрішил-ем, ям тя родил, злото, огень і т. ин.

але таки не богато полонізмів. Побіч українізмів багато білорусизмів. В складні бачимо також вплив народний.

Д. Лілєєв в статї: До питання про автора „Путешествія во св. Землю" 1701—1703 р. московського сьвященника Івана Лукянова або старця Леонтия пробує довести, що автор сієї „Подорожи", цікавої своїми замітками про Україну, був одною особою з чорним попом Леонтием, славним в історії Вітківської раскольницької кольонії; доводами мають служити — тотожність імени і рід з Калуги обох.

Д. М. Істомин в статї До историї живописи в Київо-Печерській Лаврі у XVIII в. на основі новонайденого ним документа унїверситетського архиву доказує, що живопись Лаври в XVIII ст. не була грецькою, як загально думано, але італїянською. Таким малярем, що писав церков в р. 1772—1776, був якийсь Італїянець Фрідеріче, що тодї малював бердичевський латинський монастир. Застановляючись над питаннєм, чому Печ. Лавра уживала чужих живописцїв, виводить автор за лаврівськими документами, що тодї при Лаврі сталої школи живописї не було, а лишень від часу до часу, а від Греків артиста дістати годї було, коли сї самі вчились у київських іконописцїв монахів. Аж опісля була заведена при Лаврі специяльна школа живописна „малярня" (1763). В кінцї ставить автор два научні питаня з обсягу історії руського малярства: 1) Який вплив на себе мали дві живописні школи византийська і західна на Руси? 2) Чи нова школа малярська при Лаврі дала який напрям іконописї руській? Сї питаня ждуть научного оброблєня.

В статї Суспільна роль Вірмен в минувшинї України Руси характеризує д. Линниченко давних Вірмен, головно львівських, після того, яке становище займали в торговлї, промислї і взагалї з огляду суспільного. Тому, що ся невеличка праця майже нїчого нового поза студиї В. Лозїньского і ин. не дає, проте ширше її не обговорюємо.

Автор „результатів наукової дїяльности проф. Кістяківського" розбирає основні погляди тогож ученого з обсягу права карного, метод в його науковім оброблєню і відносин звичаю до права карного.

Далї надруковано тут справоздане В. Завитневича з археольоґічних розслїдів в слободї Покровській Харківської ґубернії. Там при скопуваню ґрунту показались слїди могил. Багато найдених річей нищилось, аж Імп. Археол. комісия виделеґовала автора для научного розслїду. В шести могилах констатує д. Завитневич закопуванє покійників у землю, голова на захід, лице на схід, руки в діл; лишень в однїй могилї найшли ся слїди дощок. При головах найдено глиняні збаночки, з дуже примітивним орнаментом, і кости кози або барана. З прикрас

були привіски до ушей, пряжки зелїзні, срібний перстень, кусник золотої бляхи і т. д. Окрім того найдено зелїзний пожик, пряслиця камінна, кістяне шило, зелїзний кинжал і т. и. З усїх дат виводить автор: раса монґольсько-татарська, під впливом східної культури, що замешкувала над Волгою; нїчого спільного зі Славянами. Що до часу, то автор нїчого у відповідь не ставить.

Вкінцї опублїкував д. Соболєвский записку початку XV в., цїкаву своєю характеристикою могутности Витовта, що стала потім субстратом до „Похвали в. кн. Витовту" в давнїй руськo-литовській лїтописи — див. Записки т. VIII.

З иньших праць того відділу статя Андриєвського про комісию 1749 р. і Каманїна про братську школу в Київі були вже обговорені в Записках (т. VIII, бібліоґрафія), а знов иньші, як Л. Личкова Нові материяли до історії заселеня Сибіру; П. Владимірова Крилов і його байки; В. Щербини Ґотлїб-Самуіл Трейєр і його твори в історії Моск. держави; П. Іващенка про Грибоєдова, автора комедиї: Горе отъ ума, для нас не цїкаві.

В першім відділї уміщені короткі змісти праць, читаних на засїданях товариства, з них до України належать: Про купованє земель на Українї — Василенка; універсал Тимоша Хмельницького — Каманїна; архівна звістка про склад київ. суспільности в кінцї минулого стол. — Андриєвського; останні київські сотники — Андриєвського; про „чин пещнаго дѣйства" — Дмитрієвского; про походженє ґрупи капіталїстів на Українї у XVII і XVIII в. — Василенка; про декотрі форми шляхотського володїня землею на Руси — Грушевського; з історії звичайового права на Руси в XVI в. — Левицького; з історії Київського унїверситета в 30-их роках — Пискорского; про деякі леґенди звязані з нервовими хоробами — Сикорського; про митичний рух селянський в р. 1789 — Антоновича; про посилку українських танцюристів до Петербургу — Кивлицького; орґанїзация старостинської й околичної управи в Барськім старостві XVIII ст. — Грушевського; школи на Українї і в Білій Руси в 1783—1803 — Кивлицького; роскопи в Керчі і Анапі 1894 — Кулаковского.

У відділї материялів (III) надруковано простору коллекцию материялів до історії західно-руської церкви у XIII ст. (сторін 192) зібрані С. Голубєвим. Колекция ся тут не скінчена і буде обговорена осібно. У відділї бібліоґрафічнім уміщено простору критику проф. Владимірова на книжку А. Архангельського Къ изученію древне русской литературы (переклади творів св. отцїв церкви, Ізмараґд і ин.), та вкінцї статя Каманїна Чим мають бути описи архивів? написану з поводу двох описей актів Московського архива мін. справедл.

С. Томашівский.

Лѣтопись занятій археографической коммисіи, 1885—1887 г. Вип. X, Спб., 1895, ст. 84+XXIII+61+32+130.

В першому відділї надруковано студию І. Тїхомірова про московські лїтописні зводи. До нашого часу переховались три московські лїтописні зводи: Воскресенський, Никонївський з продовжінями та два Софійські збірники; до того лїтописи московські ввійшли в так звану Четверту Новгородську лїтопись; в сїй студиї автор не обговорює давнїйшого періоду, а ограничаєть ся виключно розслїдом зводів з того часу, коли в них входять московські лїтописи, починаючи перегляд від зводу Воскресенського.

По богацтву материялів і повноті звісток Воскресенський кодекс займає після Никонївського перше місце в рядї лїтописних зводів, містячи в собі такі звістки, яких немає в иньших давнїйших зводах про початки руської історії. Для розгляданого автором часу головну часть того зводу становлять московські лїтописи, що в нього увійшли. Початки сих лїтописий сягають р. 1326, бо хоча Москва появляєть ся яко самостійне князївство при молодшім сину Олександра Невського Данилї, то таки анї за його князюваня, анї за князюваня його сина Юрия зовсім не маємо записок, які-б можна признати вповнї московськими. Аж від р. 1326 московські записки виразно виступають серед иньших лїтописних звісток — з початку в малім числї, далї по малу ширшають, а в кінцї являють ся виключними в лїтописнім зводї. За тим початок московських записок припадає саме на перші дни полїтичної могутности Москви. Опісля автор означає поодинокі звістки лїтописні, що мають характер московський, і аналїзує їх доволї докладно, означує їх характер і відносини до иньших звісток, що з початку домінують (головно новгородські), а далї уступають в користь московських.

Вкінцї застановляєть ся автор над відносинами Воскресенського зводу до иньших. Взагалї він схожий з Никонївським, багато звісток в однім і другім взято з того самого жерела. До р. 6961 багато схожости бачимо з Другим Софійським зводом. Опісля виступають більші ріжницї межи тими зводами. Аж від р. 6976 починаєть ся знов більша схожість, часом буквальна, найбільш р. 7034—7041, записки ідентичні з Никонївським.

В Патрияршім або Никонївськім зводї звістки московські починають ся трохи ранїйше, ніж в Воскресенськім, себ то вже під р. 6828 (1320). Взагалї записки місцем походженя дуже різнородні, хоча характером однородні. Се по більшій части посольські пересилки і переговори, офіцияльні повідомленя про воєнні справи, про розміщенє воєвод. Усї ті звістки роблять на читачу вражінє реєстра, де записують ся акти, які виходять і приходять: число, місяць, короткий зміст і більш нічого.

Никонівська літопись перериваєть ся на р. 1558 (похід на Юрєв). Дальші звістки становлять продовженє її. Автор дає перегляд продовженя звістного під назвою Московської літописи виданої Л. Лебедевим — і уривку літописного про царя Івана Страшного (т. зв. Александроневська літопись).

Після двох перших кодексів найбільше значінє межи московськими зводами має що до повноти звісток і ориґінальности Друга Софійська літопись. З погляду побутового вона дає далеко більше, як кодекс Воскресенський. В неї увійшли не тільки офіцияльні документи, але й записки, що повстали по противній, ворожій правительству стороні. Автор літописї брав звістки з ріжних жерел, деякі події по два рази повторюють ся; багато також жерел спільних з жерелами вище згаданих кодексів.

Иньша Софійська літопись схожа або з Воскресенською або з Другою Софійською.

Літописи московські входили в склад не тільки московських кодексів літописних, але й иньших. До тих належать т. зв. Новгородська 4-а літопись (в двох кодексах: Академічнім і Хроноґрафі), де від р. 1447 почипають ся московські звістки.

Зводи Воскресенський і Никонівський можна признати офіцияльними, а се по державній тенденциї і по тому, що від другої половини XV в. вони представляють ся збірниками офіци яльних звісток. Але поруч з офіцияльною літописю була в Москві й літопись неофіцияльна, з неї найбільше звісток подибуємо в Другій Софійській літописї.

Всї московські збірники мають межи собою се спільне, що до першої половини XV в. доповнюють ся виписками з літописий иньших земель, найбільше новгородських. Від пановання ж Івана III усї зводи користують ся одним головним жерелом офіцияльним. Такі виводи розвідки автора, що може придатись і для наших студий історіоґрафічних.

В другому відділї „Літописи“ бачимо попереду текст апокрифічного памятника XVI в. п. з. Бесїда преподобних Сергія і Германа, валаамських чудотворців, зі словом вступним В. Г. Дружинина і М. А. Дяконова. Автори, подавши наперед літературу сього памятника що до ріжних поглядів на автора „Бесїди“ (одні приписували авторство монаху Васияну, иньші перечили тому), догадують ся, що автором „Бесїди“ був якийсь близький переємник ідей Васияпа (що виступав против володїня землею монастирів), мабуть його ученик; весь характер „Бесїди“ противить ся тому, що б самого Васияна вважати автором сього памятника. Що до часу написаня „Бесїди“, то автори кладуть його після років 1533—1554. Опісля йде текст бесїди по рукописї Імп. Пуб. Біблїотеки з вариянтами иньших списків.

З иньшого материялу уміщеного в сьому відділї згадаємо: Сучасну записку про першого Самозванця. Се документ писаний на німецькій мові, що переховуєть ся в архиві чеського города Indřichuv Hradez. Записка ся написана в другій половинї 1605 р., зараз по вступі Самозванця в Москву і по коронациї. Тут надруковано ориґінальний текст нїмецький і росийський переклад. Записка виявляє велику симпатию до Дмитра.

Увесь відділ третий займає опись арзамаських актів, що містять ся в архиві археоґрафічної комісиї, в числї 192 нумерів; акти сї обіймають самі майже царські грамоти в другій половині 17 в. (1633(1649)—1700). Опись сю виготовив помічник комісиї П. Н. Тїханов.

З виписок протокольних засїдань археоґрафічної комісиї за час від р. 1885—1887 (що обіймають четвертий відділ) нотуємо де що для нас цїкавійше:

На засїданю 16/IV 1885 р. М. І. Семевський присьвятив кілька теплих слів памяти члена тої ж комісиї Миколи Костомарова, якого головно заходами видано Акты Южной і Западной Россіи. 8/III 1886 р. неб. Коялович предложив проєкт видання „польських дѣлъ" з часів царя Олексія, що містять багато цїкавого і до українських справ. В протоколї з 10/V 1886 р. знаходимо записку Р. Зотова про виданнє Любецького синодика і А. Кунїка про виданнє литовських лїтописей. На засїданю 5/V 1887 р. читано записку проф. С. Бершадського про просторий збірник материялів для істориї внутрішнього устрою і правних відносин Литовської Руси з XIV по XVI вік, які автор предкладає Арх. Комісиї для видання. Довідуємось з устних звісток, що сей цїкавий збірник, вже видрукований, знищено за для численних нїби помилок, і археоґрафічна комісия має замір наново його видрукувати. Але коли?

С. Томашівський.

Отчетъ Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго музеевъ за 1892—1894 г., Москва, 1895, ст. 120.

Цїкавість сього справоздання московського музея полягає в описи новонабутих рукописей до рукописного відділа його — одної з найважнійших збірок рукописних в Росиї. Головна новинка між ними — се дороґоцїнне евангеліє-апракос (себто уложене в порядку читання тижневого) на перґаменї, писане 1282 р. поповичом Евсевиєм в Галичинї, а куплене музеєм разом з деякими иньшими рукописями в Румунїї. Евангеліє се було вже перед тим описано кустосом колекциї д. С. Долговим (Археологическія Извѣстія, 1893, XI); що в справозданнї рукопись описано дуже коротко, тож доповнимо з того описання. Головнїйші ознаки мови: ѣ замісь є; поспільна заміна ъ і ь на о і є, особливо в закінченях; поспільна заміна ѣ і и (дѣтѣ, свѣдитѣльство); ьє, ьѧ,

ью замісь їє, їю; заміна ꙋ і в; на початку слів в евфонічне (вовца, воужасъ); переставленнє шелестозвуків, особливо в і с (свн, всыше, ветроградъ, о прадвѣ, рхаанѧцие, що д. Долгов хоче уважати за індивідуальну прикмету писця). Наводимо цікаву і з погляду язикового і історичного запись сієї рукописи з „Справоздання", означаючи кінці рядків /:

Б лѣ҃т. з҃. ѱ ч҃а. Єко'нечашасѧ книги / (з початку було: **книжицѣ**) **сиꙗ ·:· м҃ца окт҃вꙗ/е҃і. дн҃ь. ст҃а. люкиꙗна/прозвютора ·:· бл҃го/словить а нѣ кленѣ/ть а кеде боудоу исе/кривило исправлѧ/те ·:· сиже писало/ѥвсивни. поповиче/ст҃а. иѡана. азъ грѣ/шнии г҃и помози / рабоу своѥмꙋ ко/ли сѧ женило горги/и кнѧзе а ѿ҃ць ѥ/моу в оугры ходи/ло тогдъı сконча/шасѧ книги снѧ ·:·**

Князь Георгий, про якого йде мова, се старший син кн. Льва Даниловича, пізнійший король руський; 1282 р. він справді оженив ся з сиротою-донькою Ярослава Ярославича (+ 1271), не відомою на імя (Воскресен. л. с. 176); під р. 1281 Іпатська літ. оповідає, що Юрий не взяв участи в поході Володимира Васильковича в Польщу, бо заберав ся до своєї весільної подорожи: „ѣду, господине, до Суждаля жениться" (Іпат. с. 583), а під р. 1282 оповідає про похід татарський в Угорщину і каже, що участь взяли в нім Лев і Юрий, і сей повів з собою полк хорого Володимира, але Лев з дороги, з Угорщини вернувсь назад (Іпат. с. 585). Запись вище наведена показує, що дата Іпатської літописи для татарського походу на Угорщину справедлива (в німецьких джерелах вона инакша — див. про неї у проф. Шараневича Hypatios-Chronik p. 90), і що Лев пішов на Угорщину наперед, а Юрий, занятий своїм весілєм, зіставав ся ще дома якийсь час.

Що до переписувача — Евсевия, поповича св. Івана, то можемо пригадати, що Юрий мав від батька Холм (Іпат. с. 559), а Холм мав катедральну церкву св. Івана, що згоріла під час находу Куремси і потім відновлена (Іпат. с. 558—9), тож з огляду на увагу, яку звертає переписувач на особу Юрия, ставлячи його на першому місті, перед батьком, можна думати, що переписано се Евангеліє, правдоподібно, в Холмі.

З иньших рукописей тієї ж збірки можна нам занотувати ще Мінею служебну „західно-руського письма"; в требнику „молдавського письма XVI в." звертає на себе увагу статя про вірменський піст. Окрім сієї колекциї деякі рукописи набуто було від поодиноких осіб (с. 26), між ними можна зауважити октоїх „західно-руського письма з кінця XVI в.", дві пізнійші Александриї (к. XVII і поч. XVIII в.). З друків — „Руно орошенное" 1697 р., „типомъ пятое подано", не звісне в катальоґах друків.

М. Грушевський.

Am Urquell, Monatschrift für Volkskunde, herausgegeben von Friedrich I. Kraus, 1893—1895.

Вельми цікавий сей місячник містить розправи а також сировий материял фолькльорний усїх можливих народів. Побіч подань, пісень, пословиць і т. и. люду німецького находять ся звістки про люд мадярський, циганів, турецькі людові загадки а навіть перекази та віpованя західних Індийців та Воґулїв. Полишаючи все проче на боцї займемо ся материялом що тикає ся Русинів.

Др. Іван Франко і В. Щурат подають вістку про тайні бесїди у нашого люду. Довідуєм ся, що, аби свою бесїду учинити незрозумілою вставляють що складу: інтер, зди, хир, нава, або укладають розмову „на сици", по складам, додають до слів жидівські закінченя або в кінци перекручують а радше переставлюють коренї слів (чи не телятили ви бачаток). Від себе додамо, що на галицкій Волини втручують що склад „ку" (кузнакуєш = знаєш) а під Бродами „гм" (гмзнагмєш).

Т. Волков подає повірє записане в Катеринославщинї про причину холєри і голоду, які на Українї в остатних лїтах гостили.

Довшу розвідку містить В. Щурат п. з. Zaubergeld. Автор слїдить за ґенезою оповідань про „інклюс" у нашого люду. Інклюс, се в переказах людових гріш, якого нїколи видати не можна, бо все до свого властителя верне. Подібні перекази істнують у Росиян та Поляків у инчих Славян они незнані. За то у Нїмців істнують численні казки про інклюс, що там ріжні носить назви — головно Hecketaler. Авторови звістні ще варианти датчанські, скандинавські та гішпанські. Але не лише тепер звістне се віроване — виводить д. Щ. дальше — оно сягає глубоко в старину. Під кінець XIII в., за чароване гроший мав бути засуджений на смерть славний лїкар Альбано; а згадка про гріш що вертаєсь до властителя находить ся у Суідаса — (а той цитує Апіона, писателя з I стол. по Хр.), в арабськім компендиюм старинної історії Єгипта і в байцї, що містить ся в жидівськім збірнику „Maase-Buch". Як всяка маґія, прийшла й та повірка зі сходу і за помочию книжок розширилась між народ, чого доказом служить авторови перш-за-все латинсько-книжкове слово „інклюс" (includere). Материял зібраний ту старанно й витягнено з него консеквенциї вповнї льоґічнї. Лише дрібненьку увагу зробимо д. Щ. Про містицизм в Европі в 8 столїтю нема звісток, а коли істнував то в кождім разї не наслїдком розширеня впливу арабської учености з Гішпанії, бо в 8 в. Араби взагалї ледви почались займатись наукою. Вплив Арабів в Европі дає себе учути не раньше X віку.

В кінци в першім зошитї за 1895 р. подає д. Волков про „Пирі мерців на Білій Руси". Згадує, що повірка немов то душі приходять до

свояків їсти істнує всюда, але на Білій Руси она найдетальнїйше оброблена. Далї оповідає саме повірє та додає, що єго вариянт записав також в Черниговщинї. Автор видить тут тїсну звязь з культом умерших на Литві.

Д. Робінзон, в статї про лїрника на Руси, описує лїру і наводить знану пісню лїрницку „Сирітка“, записану коло Бродів.

З роком 1896 перестала виходити ся часопись, відай з браку средств материяльних. *М. Кордуба.*

Земскій Сборникъ Черниговской губерніи, Чернигів, 1867—1895.

Ініцияттивою ґуб. гласного Імшенецького і заходами предсїдателя ґуб. земської управи А. П. Карпинського (обидва небіщики) з 1869 р. почав виходити Земський Збірник. Перша книжка сего вістника видана в 1869 роцї і містила в собі земський статут і иньші закони, що дотикали земства, а також ріжні офіцияльні відомости про ґубернські і повітові управи, про тодїшне становище земства, єго орґанів і належних до його інституций. В р. 1870 Збірник почав виходити що місяця, але проґрама єго була вельми обмежена: дозволено було містити постанови і накази правительства, що дотикали земских справ, справоздання і відомости про діяльність ґуб. і повітових земств, які можна було брати тільки з протоколів і иньших актів земських зібрань і управ, усякі ж розвідки і статї лїтературні, а особливо полємічного характеру було заборонено друковати. Така обмежена проґрама виданя не вдовольняла земство, і змагання до розширеня проґрами і взагалї до поліпшеня земської часописї майже що року виявляли ся у ґуб. земськ. зібраню, але тільки в 79 р. зібранє ухвалило розширити проґраму, додавши виділ „земської хронїки“, де бажали містити відомости про діяльність иньших земств, вибрані з офіцияльного орґана „Правительственнаго Вѣстника“. Така постанова зібраня довгий час не була переведена, бо цензура не дозволяла передруковувати відомости про діяльність иньших земств, окрім Чернигівського, навіть з „Правительственнаго Вѣстника“: вона заборонила друковати навіть деякі доклади ґуб. зем. управи, бо знаходила їх „невідповідними часу“, і міністерство внутрішних справ довго не згоджувало ся на яке будь поширенє проґрами; хоч р. 1881 і дозволено було завести „хронїку“, але цензура пильно доглядала, що б в хронїцї містили тільки передруки з „Прав. Вѣстника“. Року 1881 земство знов просило міністерство поширеня проґрами і дозволу містити всї тї відомости про земські справи, які друковали ся в иньших земсь. збірниках; дозвіл на таке поширенє проґрами земство дістало, і з такою проґрамою збірник почали видавати

в р. 1882. Починаючи з сього часу, Збірник, по троху, почав містити і статї, де розбирали ся поодинокі земські справи і питаня, хоч на сьому шляху часто редакция Збірника натикала ся на заборони, і цензура не дозволяла друковати статї, що безперечно дотикали земських справ. Таке непевне становище Збірника примусило ґуб. земство знов просити про поширенє проґрами, і сю просьбу міністерство задовольнило, і тепер Збірник має таку, доволї широку, проґраму: І. Постанови і накази правительства; II. Земське і мійське господарство. Відомости і огляди дїяльности земських і мійських інституций Черниг. ґуб.; III Моноґрафії, материяли і відомости історичні, археольоґічні, етноґрафічні, фізико-ґеоґрафічні, метеорольоґічні, економічні, ентомольоґічні, та що до народньої осьвіти, торговлї, промислів, кредиту, медицини, права, ветеринарії, статистики; IV. Хронїка. Дописи, справоздання і огляди дїяльности урядових, громадських і земських інституций і наукових товариств Черн. ґуб.; V. Ріжні відомости і дописи з повітів Черн. ґуб.; VI. Судова хронїка в справах, що дотикають земства без обсуджуваня судових постанов, VII Справочні відомости і об'яви. — Такою проґрамою „Збірник" видеть ся вже з р. 1895, і дякуючи їй може містити такі цїнні працї, як „Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниг. и сосѣднихъ губ., Б. Д. Гринченка, яких надруковано вже два великі томи, і „Описаніе Черниговской губ." А. А. Русова, вельми поважна праця, початок якої надруковано в VI книжцї Зем. Збірника 1896 р.

За часи свого істнування Зем. Збірник, навіть і тодї, коли видавав ся з вельми обмеженою проґрамою, дав, особливо починаючи з 1882 р., багато цїнного і дуже інтересного материялу: досить згадати „Материяли для оцїновання ґрунтів Черниг. ґуб., 15 великих томів, по числї повітів, видані статистичним видїлом при ґуб. управі окремо, при „Збірнику"; в сих „Материялах" можна знайти усї відомости, науково розроблені, що до господарства Черниг. ґуб., економічного побуту людности, економічних і иньших відносин людей ріжних станів, володїння ґрунтами і т. и. — Велику вагу мають „Сводки постанов Земськ. Зібрань" видані редакцією Земськ. Збірника, де зведені до куп і систематично виложені постанови ґуб. і повітових Зібрань за певні періоди їх дїяльности: в них подаєть ся картина дїяльности усього Чернигівського земства за минулі часи, вони дають докладний огляд того, що було зроблено земством в усїх обсягах його дїяльности; для деяких повітів зроблені окремі „огляди" і „сводки" дїяльности земств в справах народньої осьвіти і земської медицини; єсть огляди, що до фінансової сфери земства, як „Финансовые итоги Черниговскаго ґуб. земства 1865—1882 г." Холм-

ского, „Своды уѣздныхъ земскихъ смѣтъ Черниговской губ.“ П. Буштедта за кілька років. В Зем. Збірнику містили ся і містять ся і тепер: „Журналы губ. земс. собранія“, усї справоздання і доклади ґуб. земс. управи, окремі справоздання лїкарів ґуб. земсь. шпиталю, протоколи засїдань з'їздов земських лїкарів (сї з'їзди не періодичні), протоколи оцїночної комісиї, було надруковано докладне справозданнє про педаґоґічні курси для народних учителїв, які відбули ся р. 1895, будуть містити ся, відповідно постанові ґуб. земськ. зібраня минулого року, журнали усїх повітових земсь. зібрань. Що року друкуєть ся річний буджет ґуб. земства.

Багато Зем. Збір. містить материялів і розвідок статистичного змісту і з кругу господарства як земського так і приватного: окрім видань, які згадані вгорі, треба занотувати статї: А. П. Шликевича „Что даютъ и что могутъ дать подворныя описи“, И. Н. Соколовського: „Къ вопросу о переоцѣнкѣ промышленныхъ заведеній и городскихъ имуществъ по Черниговскому уѣзду, „Нѣсколько выводовъ изъ статистическихъ трудовъ по Херсонской губ.“, Б. Д. Гринченка — Земскія оцѣнки Черниг. губ. въ 1893 г. И. Н. Соколовського: „Къ вопросу о необходимости организаціи текущей статистики и ея организація въ Херсонской губ.“ і багато иньших. Особливу увагу звертають на себе медично-статистичні дослїди дра Святловскаго „Движеніе народонаселенія въ Черниг. губ. 1884, 1885 и 1886 г. і росправа А. П. Шликевича: „Лучше-ли жилось въ Малороссіи за сто лѣтъ назадъ?“ (Зем. Збір. 1890 р. N 11—12). Статя д. Шликевича єсть відповідю на працю П. П. Червинського „Матеріалы для оцѣнки земель, угодій, т. XV, Кролевецкій уѣздъ“, де д. Червинський, між иньшого, порівнює сучасну подвірну опись, складену земськими статистиками, з так званою „Румянцовською“ і з того порівнання виводить, що минулого віку (XVIII) економічне житє не тільки селян, але і значної частини козаків було гірше, ніж тепер. Д. Шликевич не згоджуєть ся з думкою д. Червинського і на основі тих самих материялів, якими користував ся і Червинський, доходить до супротилежного виводу. Брак місця не дозволяє ширшә зупинити ся на вельми цїкавій розвідцї д. Шликевича; на підставі статистичних і історичних фактів, докладно їм наведених, він доводить, що в старовину відносини окремих станів, що до володїня землею, складали ся краще для маси (козаків і селян), і рента, яку вони одержують тепер, відносно менша, ніж 100 років поперед. Після історичного огляду володїння землею і економічного становища ріжних станів, д. Шликевич доводить, що хоч козача

старшина пильно дбала про побільшенє свого земельного достатку, її все ж таки в 1767 р. належала невелика частина культурної землї (12% культурної площи без володїня монастирів), і що тодїшні громадські умови взагалї не сприяли обмеженю горожанських прав селянина, бо козацькій старшинї треба було ще зміцнити своє власне становище. Розглядївши деталї умов і обставин, в яких 100 років поперед істнувало сїльске господарство і усї його окремі частини, порівнюючи також цифри 1767 і 1883 років, автор доводить, що цифри і факти, наведені в XV т. Статистичних матерiялів або просто говорять, що загал люду жив не гірше 100 років поперед як тепер, або не заперечають спроможности такого виводу, або сьвідчать про те, що житє загалу було і лекше, і лїпше! Зупиняючи ся на тезї д. Червинського, що посполиті за часи Румянцова були фактично кріпаками, д. Шликевич не згожуєть ся і з сією тезою: покликуючи ся на історичні дослїди, між иньшого на дослїди проф. В. Б. Антоновича, автор доводить, що посполиті, яко окремий стан, не були економічно залежні від державців. Посполитого, каже д. Шликевич, завсїгди „щитив“ козак, козакам і посполитим належало, на праві власности, $^4/_5$ усієї території, і по думцї Шликевича, економічній власти державців підпадали не властиво посполиті, а взагалї „нищетні люде“ усяких станів. Автор далї доводить, що „умов, при яких можлива була міцна економічна підлеглїсть значної частини люду, у половинї XVIII віку ще бракувало“, за для чого російське правительство, переконавши ся, що державцї власними силами нічого не можуть вдїяти з посполъством, не підібють його під свою власть, — декретовало відповідні закони, але зробило се обережно, не від разу, і вже пізнїйше: по переду, воно видало указ 10 декабря 1763 р., що не заборонив ще вільного переходу, і тільки указом 3 мая 1783 р. досягло сієї мети; останній указ виданий був уже по закінченю подїла Польщи, коли під кормигу Росії був підбитий Крим, і коли було вже знищено Запороже... На підставі „оповіщень“ до уряду слобідського ґубернатора Щербінїна і самого Румянцова, д. Шликевич доказує, що „особиста воля в Малоросії“ була збережена до самого указу 3 мая 1783 р.; він признає, „що посполитий мусїв бути оберненим у кріпака після того, як Малоросия перестала бути окраїною і загубила свою автономію; закріпленє посполитого було неминуче, коли Малоросия взагалї, а посполъство особливо підлегли загальним державним установам“; автор не бачить ніяких основ згоджувати ся, буцїм то сї установи нормовали факт уже готовий; по його думцї, указ 3 мая тільки прикріпив посполитого до землї, але між таким його становищем і кріпацтвом, у тій формі, в якій воно склало ся у Великоросії, каже автор, ще цїла безодня, яку, правда, перейдено було вже без участи державної власти;

в такій участи, по думці д. Шликевича, не було вже і потреби: як би не комбінували ся суспільні і економічні умови, їх все ж таки треба було укласти по відомому шабльону; норми виходили не з відносин, а самі норми їх викликали: 40 років минуло по виданю указу 3 мая, а на колишній території Запорожа пишали ся вже Аракчеєвські воєнні поселеня, хоч в будованю їх не можна помітити нїякого причинного звязку з обставинами побуту минулих мешканців того краю.

Чимало міщено в Зем. Збірнику статей і дослїдів, що дотикались економічних і господарських справ і питань; до таких належать „Народныя скитанія“ Ф. И. Свидерського, „Колебанія валюты и экономическій кризисъ“ А. М., „Изъ дѣятельности комиссіи по поднятію экономич. положенія населенія Городницкаго уѣзда“ Миклашевського, „Изслѣдованія грузоваго движенія по дорогамъ Черниг. губ.“ А. А. Клауса, „О составленіи карты грузоваго движенія по Черниговской губ.“, А. А. Клауса, „Къ вопросу объ урегулированьи рабочаго движенія на югъ на лѣтніе заработки, В. О., Коропскіе сапожники И. И. Шостака, „Глуховская фарфоровая глина и кустарное производство“ С. Л., „Кожевенный кустарный промыселъ въ Седневѣ и Олишевкѣ Черниг. губ. Н. І. Шевлячина, „Кустарные промыслы Черниг. губ.“ В. Н. Лашнюкова, „О новомъ типѣ земскихъ элеваторовъ, какъ учрежденіяхъ преимущественно кредитывихъ М. Б. Василевської, „Шелководство въ Трипольскомъ районѣ Кіевской губ.“ и „Объ организаціи земской помощи шелководству въ Черн. губ.“ П. П. Крещановського, „Кустарные промыслы въ Сосницкомъ уѣздѣ, Н. Степаненка, „Проектъ организаціи сельскаго кредита“ Н. Ге, і ин. Сюди ж треба зачислити статї дд. И. Н. Соколовського і Немировича-Данченка (Зем. Збірн. 1888, 1889 і 1890 р.) про стравлене полей і про побільшене земських буджетів; статї сї цікаві з того боку, що в них виявили ся два ріжні погляди на два питаня, які викликали багато суперечок і в земстві, і в сїльскому житю; в відносинах до стравленя полей д. Немирович-Данченко обстоює за суворі кари проти провинників, д. же Соколовський ширше дивить ся на справу і не бачить користи від тих суворих кар, які пропонує його опонист; так само в відносинах до побільшеня земських буджетів Немирович-Данченко обстоює за поменьшене усяких земських податків і видатків на земські потреби і в сьому погляді подїляє думку багатьох земців, що взагалї обстоюють за потребу зменшити видатки земства, особливо на народню осьвіту і земську медицину; д. Соколовський і тут не згоджуєть ся,

змагаючи ся довести, що „бережливість“ повинна бути не однакова що до господарства приватного і що до господарства громадського: бувають випадки, коли бережливість, хибно зрозуміла, може вельми пошкодити громадському господарству: земство, по думцї д. Соколовського, повинно пильнувати не про зменьшенє видатків на земські потреби, а про їх продуктивність, бо раціонально ужиті видатки мати муть результатом побільшенє доходу людности. — Полєміка між згаданими опонентами доволї довгий час вела ся на сторінках Земськ. Збірнику.

По земській медицинї можна теж знайти у Зем. Збір. чимало цїкавих розвідок, які поясняють ріжні сторони сїєї справи, що взагалї викликає багато змагань; до них належать, між иньшим, статї „О земской медицинѣ въ Глуховскомъ уѣздѣ, С. Л., „Проектъ организаціи земской медицины въ Глуховскомъ уѣздѣ“, „Вольная практика врачей въ деревнѣ“ С. Л., „Земская медицина въ Черниговской губ.“ дра Святловского, „Два слова Соколовскому по поводу земской медицины будущаго“ С. И. Лисенка, „О реорганизаціи системы земс. медицины въ Козелецкомъ уѣздѣ“, А. П. Шликевича, „Что сдѣлала земс. медицина Сосницкаго уѣзда“ Н. Н. Степаненка, „Общественная медицина и медицина для бѣдныхъ, Г. Коваленка, і ин.

Народна осьвіта і питання що до неї викликали багато ріжнородних розвідок і дослїдів. — Н. Н. Корачевський-Вовк в статї „Наша земская деревенская школа“ (Зем. Збір. 1888 р., 1 –2) подає інтересні відомости з історії земської школи в Борзенщинї, описує відносини до неї земства в ріжні періоди його житя, доводить, що земство найбільше пильнувало про школи тодї, коли могло мати на них самостійний вплив, що побільшенє урядового впливу і доведенє земства до пасивної ролї в справах народньої осьвіти зменьшило прихильність земства до школи; говорячи про результати, які здобуті народньою школою, він каже, що взагалї школа мала користний вплив на людність, але результати, які вона дала взагалї, не відповідають надїям, які мали земцї, заводячи школи: дослїд виявив, що в народї залишуєть ся тільки „пів-письменство“, яке не дає засобів для дальшої самоосьвіти через читанє користних популярних книжок; такому читаню перешкоджує з одного боку - нерозуміннє на половину того, що читають, з другого — брак книжок, які давали б користне знатє і спрняли розвою читачів. По школах Борзенського повіту, пише автор, по церковно-славяньски читають краще, нїж по російськи; який будь вірш, читаний церковно-славянською мовою, більшости читачів зовсїм зрозумілий, перечитаного ж мовою російською вони переказати не можуть; багато російських слів

зовсім незрозумілі читачам, для того вони і не можуть пояснити їх значінне. Звертають на себе увагу три статї д. Б. Г.; в статї „Народні учителї яко сільскі господарі (Зем. Збір. 1894 р N 2—3) автор розберае широко росповсюднену тепер думку про можливість виробити з сільского учителя господаря так, що б він учив і сільскому господарству; показуючи ті обставини, в які поставлена сучасна народна школа і учителї, автор доводить, що цілком не користно робити з учителя сільского господаря, що таке з'еднане пошкодить справі народньої осьвіти. В статї про журнал для читаня дітям у школї (Зем. Збір. 1895 р. N 4—5), він детально висловляе ті умови, при яких тільки і може бути користна дитяча часопись; головним принципом такого виданя мусить бути систематизация материялу; подаючи свій плян такої часописї, автор становить конечну умову, без якої, по його думці, часопись для учнїв нар. шкіл не буде користна: її треба видавати мовою, цілком для них зрозумілою, зрозумілою у всїх деталях. Статя „Земскіе книжные склады (Зем. Збір. 1895 р. N. 7—9) дае докладний огляд книжних складів в усїх тих земствах, де тільки вони істнують, подае погляди повітових земств, висловлені ними на запросини ґуб. зем. управи і відомости про склад, що істнуе від 1895 р. при Черниг. Ґуб. Зем. Управі. Звертаючи ся до питаня, які книги найбільш потрібні народу, автор доводить, що великі твори таких авторів, як Гомер, Софокль, Шілер, Толстой, В. Гюго зрозуміли народові так само, як і інтеліґенциї, коли звичайно, вони писані зрозумілою народу мовою; з сього поводу автор виявляе неминучу потребу українських книжок для ґуберній з українською людностию. Покликуючи ся на доклад ґуб. зібраню одного з гласних про потребу завести українську мову по школах Черн. ґуб. і прохати у уряду дозволу уживати українські книжки по шкільних і сїльских бібліотеках, на співчуте, з яким ґуб. управа прийняла той доклад, на те, що учителї сільских шкіл, на педаґоґічних курсах, що відбули ся у Чернигові 1895 р., те ж висловили ся за конечну потребу української книжки, покликуючи ся далї на учені авторитети, д. Б. Г. доводить конечну потребу, щоб усї земські склади мали твори українських письменників і дешеві дрібні виданя українські.

Справи народньої осьвіти трактують ся ще в статях: „Вплив народньої школи на фізичний розвиток учнїв і хороби, які між ними істнують“, Д. П. Никольского, „Земські книжні крамарні і торговлї книжками в розиос“ Соколовського, „До питання про народню школу“ і „Ще до питання про народню школу“, Народнього учителя, „Про форми запомоги земства народній осьвітї“, „Земство і школи сіль-

ського господарства", И. П. Білоконського, „Земство і церк. прих. школи", И. П. Білоконського, „Гончарна учебна майстерня Полтавського земства", П. Н. Солонини, і ин.

Треба ще занотувати статї Н. Н. Карачевского-Вовка „Про народню гиґієну" і його же „Листи з села", де він дотикаєть ся ріжних сторін сїльского житя і господарства, статю С. И. Лисенка, „Пріютъ для малолѣтнихъ преступниковъ въ Одессѣ"; статї, що належать до обопільного земського забезпеченя майна: „О способахъ выясненія и взысканія страховыхъ недописокъ" П. П. Червинського, „Взаимное страхованіе отъ огня" Г. Т. Скринського, статї дд. Піотровського і Соколовського З поводу заснованя інституциї земських адвокатів для оборони селян в їх судових справах (Зем. Збірн. 1893 р. N. 11—12, 1894 р. N 4, N 11—12), широку розправу проф. Линдемана „Гессенская муха" (Зем. Збір. 1889 р. N 1—2). *І. Шраг.*

Статистика Россійской Имперіи, XXII. Главнѣйшія данныя поземельной статистики по обслѣдованію 1887 г., Выпускъ XVI, Кіевская Губернія. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета Министерства Вн. Дѣлъ. Спб., 1895, ст. 23.

Центральний комітет статистичний (в Петербурзї) заходивсь вперше р. 1877 вистежити поземельну статистику держави Росийської. Через десять років після того мінїстер справ внутр. казав перевірити вдруге ті добутки які дала статистичному комітетови робота р. 1877. І от тепер перед нами названа в горі брошюра подає добутки перевіреної р. 1887 поземельної статистики по Київщинї.

Заходи комітета зібрати певні дати в такій важній справі, як статистика земельна, — річ дуже поважана і ще більш — річ дуже потрібна і задля уряду, і задля науки тай задля кожної людини осьвіченої. На превеликий жаль комітет збирав дати таким непевним шляхом, що ледві чи можна оголошеним датам няти повної віри: збирано дати через поліцию від сїльских громад і від иньших власників і арандарів земель. А річ відома на цїлий сьвіт, що сїльскі громади по Київщинї — люде темні, дякуючи повній недостачі народньої школи, поставленої відповідно указкам здорової педаґоґії. Через таку темноту самих громад усїма справами, де треба ужити письма, орудують по селах напів темні, а часом і пяні писарі: вони часто подають такі чудирнацькі статистичні дати, що їм зовсїм не можна няти віри. От напр. зразок тієї статистики яку подають волостні і сїльскі урядники — з Чигиринського повіту: в Подорожанській волостї показано дворів

р. 1888 -1312, а за рік 1487; в Шабельницькій 1168, за рік [illegible]. В Кагарликській волости Київського повіту р. 1889 було 2118 дво[illegible], а за рік стало їх 1713! Та не в самих тільки сільских урядників куль[illegible]гає статистика. Не згірш кульгає вона і в такій адміністративній інсти[illegible]туциї, як Київське ґуб. „по крестьянскимъ дѣламъ присутствіе“, де голо[illegible]вою сам ґубернатор і де в усему, що до селян, повинні б[illegible] найпевнійші дати. Тим часом бачимо такі факти. „Присутствіе“ пока[illegible], що р. 1890 у християн Вергунівської волости наділеної землї 10[illegible] десятин, а за рік 13.393 десятини! Щасливі б були селяне [illegible] у них так зростали земельні наділи. В Хабенській волости ще [illegible]: тут (як посьвідчило „присутствіе“) р. 1891 було у селян [illegible]ділів 9480, а р. 1892 стало 12.035 десятин.

Річ певна, що такі нечувані ріжниці не надають віри і датам, які оголошує комітет центральний, скоро ті дати він бере у сільских та во[illegible]лостних урядників:

З тих дат, що оголошує про земельну статистику центральний комітет, він робить от які виводи: найбуйнїйшу категорию земельної власности становлять в Київщинї селяне; у них наділеної землї 45, 7%, а за ними вже йдуть пани (шляхта) і иньші приватнї власьники у котрих 45, 6%. Властиво ріжниця тут нікчемна, на 0, 1%. Так ви[illegible]ходить коли брати разом усю Київщину, але не те бачимо по повітах: напр. в повіті Бердичевському у селян тільки 41, 7, а в иньших власників 54, 8%; в Липовецькому 40, 7—55, 5; в Радом[illegible]льському 36, 4—55, 4%.

За десять років (1877-1887) у „дворян“ (шляхти) поменшало землї на 8, 4%. — Річ се натуральна; але от дивно, що і в селян її поменшало на 0, 1%, а побільшало її у крамарів, та в міщан; одначе ж, каже комітет: „шляхецьке володїннє землею панує по Киї[illegible]щині над усіма ґрунтами земельних власників“ (опріч селян). Шляхтї належить 84, 4% з усієї землї власности приватної; за шляхтою йдуть крамарі, хоча їм належить тільки 4, 3%. Пересїчна маєтність у шляхти займає **996, 3** десятини; у крамарів 722, 1; у міщан 36, [illegible]. — Головна річ в тому, що у селян відповідно людности їх, взагалі землї мало, а вже про ліси й казати нічого! — З усієї селянської землї під пашню йде 71, 5%; під луги і вигони 19, 2%; під [illegible] земель у них 7, 4% а під лїсами ледві 1, 9%. За 10 років у селян засів озимого збіжя поменшав на 1, 9%.

О. К—[illegible].

Записки Кіевскаго общества естествоиспытате[illegible]лей, т. XIV, К., 1895.

Поруч з чисто теоретичними працями, як от розправа Пуриєвича про утворення орґанїчних квасів у вищих рослин, Тутковського про